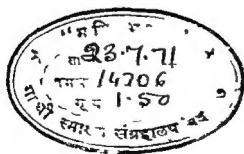

विनोबांची भारत-यात्रा

[सेवाग्राम ते सेवाग्राम]

लेखिका
निर्मला देशपांडे

परंधाम प्रकाशन, पवनार

प्रकाशक . .

भाऊ पानसे, परधाम प्रकाशन
पो पवनार (वर्धा)

सर्वे हक्क प्रकाशवाधान

६ एप्रिल १९६४

प्रति २,०००

किंमत १ ५०

मुद्रक

भाऊ पानसे, परधाम मुद्रणालय
पो पवनार (वर्धा)

अनुक्रमणिका

	पृष्ठ
१ अद्याति शमन	१
२ ध्यानावर्षण, निष्ठानिर्माण	९
३ व्यापक भूमिदान	२२
४ भूमि-क्रांति	३७
५ ग्राम-स्वराज्य	४८
६ क्षातिसेना-सर्वोदयपात्र	६२
७ 'आलों मी दारा'	७१
८ मोहोब्वत का पैगाम (प्रेम सदेश)	७९
९ 'अहिंसेचा साक्षात्कार	९३
१० मैत्री	१०२
११. पाकिस्तानात सीळा दिवस	११७
१२ बारा वर्षे तेरा महीने	१३१

प्रस्तावना

इ. स. १९५१ सालापूर्वी विनोबाचे नाव भारतातमुद्धा फारसे ऐकू जात नसे. व्यक्तिगत सत्याग्रहाचे वेळी गांधीजींचे पहिले सत्याग्रही म्हणून ते क्षणभर भारतीय राजकारणात चमकले तेवढेच. त्यानंतर पुन्हा ते पवनार येथील त्याचे आश्रमात आपल्या नेहमीच्या कार्यक्रमात गढलेले होते. पण ७ मार्च १९५१ ला जेव्हा त्यांनी प्रथम आपल्या पदयात्रेला सुरुवात केली तेव्हापासून भारतात च काय पण अखिल जगात अनेकांच्या सोडी आज विनोबाचे नाव झाले आहे. ज्या पदयात्रेमुळे हें परिवर्तन घडून आले त्या १३ वर्षांच्या पदयात्रेचा इतिहास ह्या पुस्तकात ग्रथित केला आहे.

पुस्तकाच्या लेखिकेला असा इतिहास लिहिण्याचा असामान्य अधिकार आहे. ह्या पदयात्रेतील बरीच वर्षे लेखिकेचे कार्यच मुळी विनोबाची भाषणे लेखांकित करण्याचे असल्यामुळे त्याचे विचार ऐकण्याची, त्यावर मनन करण्याची व ते आत्मसात् करून घेण्याची अत्यंत आकर्षक संधि तिला लाभली होती. याशिवाय अहिंसेवर अपार धडा व विनोबावर अपार निष्ठा हे दोन्ही गुण प्रकर्षाने लेखिकेत असल्यामुळे व 'साहित्याचे' वाळकडू मातापित्यापासून च तिला मिळाल्यामुळे एकदर द्विस्तान फारच उठावदार झाले आहे. वास्तविक पदयात्रा इतक्या ठरीव साच्यातून होत असते की तीत विविधतेला अवकाश बराच कमी असायचा. नेमल्यावेळी निघायचे, नेमल्यावेळी पूर्वनिर्णयित स्थळी पोहोचावयाचे, व ठराविक भाषणे व्हावयाची. पण ह्या पदयात्रेच्या वर्षानात इतकी विविधता व असा जिवंतपणा आलेला आहे की एकदा हाती घेतलेले पुस्तक पूर्ण केल्या- शिवाय सोडता येणार नाही. हा प्रस्तावना लेखकाचा अनुभव अनेक जणाना आल्याशिवाय राहणार नाही

‘जांकी रही भावना जैसी । प्रभुमूरत देखी तिन तैसी’
या तुलसीदासाच्या उक्तीप्रमाणे विनोबाचे या पदयात्रेद्वारा विकसित

होणारे व्यक्तित्व त्याच्या एका नितात भक्ताला जसे दिसून आले तसे निर्मलाताईंनी यात वर्णन केले आहे.

विनोबाची पदयात्रा अहिंसेचे ध्येयत्व प्रस्थापित करण्याकरता असेल. विनोबासारख्या दुर्दम्य इच्छाशक्तीच्या व अतुलनीय विचारशक्तीच्या व्यक्तीला कोणत्याहि घटनेचा उपयोग आपल्या आवडत्या प्रमेयाच्या सिद्धचर्ये वापरता येतो. म्हणजे कोरापुटच्या पदयात्रेत कुणी आजारी न पडल्यामुळे जसे 'देवाचे काम करणाऱ्याचे रक्षण देवच करतो' असे म्हणता येते, त्याचप्रमाणे जर कदाचित् कुणी दगावला असता च तर एक भक्त देवाच्या घरी गेला' असे म्हणून त्याच देवाचे अस्तित्व सिद्ध करता आले असते पण जे 'भक्त' नाहीत व ज्याची अहिंसेवर तात्त्विक श्रद्धा नाही अज्ञानासुद्धा या ग्रामदानआंदोलनाच्या इतिहासातून 'लोकशाही' शक्तिशाली बनविण्याचा मार्ग दिसून येईल.

आज देशापुढे खरा प्रश्न हाच आहे. काय केले असता लोकशाही प्रभावी होऊ शकेल ? आजची पारंपरिक लोकशाही दुबळी दिसते. हुकुमशाही राष्ट्रं जास्त शक्तिशाली दिसतात. वास्तविक उलट असायला पाहिजे. कारण हुकुमशाही राष्ट्रांत लोकशक्ति प्रगट होण्याची संधि कमी जनतेला हुकुमशाहीच्या दडपणाखाली कासावीस झाल्याची भावना नेहमी असावयाची याच्या उलट लोकशाहीत लोकांची संपूर्ण जनशक्ति प्रगट होण्याचा सभव आणि आजवर दोन्ही पद्धतीत एक प्रकारची अघोषित लढाई च सुरू आहे या लढाईत आपण यशस्वी कसे होणार ? आमची सर्व भिस्त कायद्यावर दिसते त्याकरता आमची भिस्त पक्षावर व त्यामार्फत मिळणाऱ्या विधानसभा व संसदेच्या तिबिटावर आहे पण प्रत्यक्षात असे दिसते की कायदे होऊन सुद्धा प्रभावी जनमताशिवाय त्या कायद्याची अमलबजावणी होत नाही निरनिराळ्या प्रांतात कुळसरक्षणाचे जे अनेक कायदे झाले, त्यात कुळानी राजिनामे देऊन आपले हक्क स्वखुशीने सोडण्याची असंख्य उदाहरणे आहेत असल्या तऱ्हेने मिळालेले कायम वहितीचे हक्क आम्हाला नकोत असे ती विचारी पुढेच म्हणतात. मग कायदा काय करणार ? लोकशाहीत जनमत अगाऊ बदलले पाहिजे,

व मग कायदा व्हावयास हवा. Law follows public opinion in a democracy व हुकुमशाहीत कायदानें लोकमत बनविण्याचा प्रयत्न होतो. in a totalitarian state public opinion follows the Law. आपल्या देशात लोकशाही कायम ठेवून केवळ कायदानें समाज-परिवर्तनाचा जो प्रयत्न सुरू आहे तो म्हणून च असफल ठरणार. म्हणून आधी लोकमत बदलवून मग जर आपण कायद्याची कास धरण्याचा प्रयत्न केला तर च आपण सफल होऊ. 'ग्रामदान' आदोलन हे असे करण्याचा एक प्रयत्न आहे. म्हणून लोकशाहीवर श्रद्धा ठेवणाऱ्या सर्व व्यक्तींनी व राष्ट्रांनी या दृष्टिकोनातून ग्रामदान आदोलनाकडे पहावयाला हवे.

सर्वोटी खऱ्या लोकशाहीचा मार्ग व आदर्श अहिंसेचा मार्ग ही दोन्ही एकच आहेत. केवळ बहुमताच्या भरवशावर चालणाऱ्या लोकशाहीत सार्प अटळ आहे या बाबत सफल लोकशाही राष्ट्रांचे म्हणजे इंग्लंड अमेरिका इत्यादि देशांचे जे उदाहरण देण्यात येते ते पूर्ण विचाराती अयोग्य दिसते. कारण या देशात जी लोकशाहीची वाड झाली ती शोपणाच्या आधारावर झाली औद्योगीकरणात प्राथम्य मिळाल्यामुळे अतोनात उत्पादनवाढ व जागतिक बाजार-मेठावर एकाधिकारामुळे आधारित असलेले शोपण या दोन कारणामुळे सध्याच्या लोकशाही राष्ट्रात हा अतर्गत सघर्ष आजपर्यंत दिसला नाही व अजून हि दिसत नाही. अजून हि या राष्ट्रांचे शोपण सुरूच आहे व या दृष्टीने विचार केल्यास त्यावधित साम्यवादी राष्ट्रे व लोकशाही राष्ट्रे यात काहीच फरक दिसत नाही. आजच्या समाजवाद्यालाहि इतर राष्ट्रांचे शोपण कऱ्ये गैर दिसत नाही. व्यापाराकरता, कच्च्या मालाकरता, परस्परांत चढाओढ ही दोन्ही पद्धतीच्या राष्ट्रात सारखी च सुरू आहे इतर राष्ट्रांच्या शोपणावर आजच्या औद्योगीकरणाला वाहिलेल्या राष्ट्रांची अतर्गत लोकशाही टिकून आहे त्या शोपणाचे मार्ग बदलाल्यावर विकेंद्रित अर्थव्यवस्थेची कास सर्व जगाला घेणे भाग पडेल व तेव्हाच व्यक्ति व समाज यांचे जे अन्योन्य संबंध सर्वोदयात अभिप्रेत आहेत त्या आसपाची समाज-व्यवस्था सर्व जगात नादावयाला लागेल व्यक्तीचे स्वातंत्र्य इतर कुणाहि व्यक्तीच्या शोपणा-

येर आधारित नसाये ही वल्पना सऱ्या लोवशाहीत हि रज्जू अताली पाहिजे. अहिसेची हि तीच भूमिका आहे व अशाच समाजरचनेचा मार्ग सर्वोदयाला सोपावयाचा आहे. हे अपरिग्रहीवृत्तिशिवाय अशक्य आहे. गरी लोवशाही व अपरिग्रही वृत्ति यांत रिती निवडचा संवध आहे हे यामुळे दिगून येईन. तसाच संवध लोवशाही व शासनविहीनतेचा आहे. ग्रामसभेमध्ये महत्वाच्या प्रश्नांवर सर्व सभ्यतांचा आपण याचमुळे आहे. शासनविहीनतेचा सोपा अर्थ असा वरता येईल की गुणाहि ध्यवनीला बहुमतारच्या भरवशावर आपण द्यायल्या गेलो ही भावना ज्या समाजरचनेत राहत नाही अशी समाज-रचना सऱ्या लोवशाहीत गुढी हें व अभिप्रेत आहे. लोवशाही म्हणजे 'tyranny of the majority' 'बहुसंख्याकांचा जाच' अशे व्हाययाला नवी. दुसऱ्याचे सोड बंद येले म्हणजे आपण त्याचे मतपरिवर्तन केले असे होत नाही. (you cannot convert a man by silencing him) त्याच्या विचारांना चालता देऊन व ते शक्य आहे. म्हणून च लोवशाही व सर्व-सम्मति यांचा निवडचा संवध आहे.

तसाच सऱ्या लोवशाहीचा व आंतरराष्ट्रीयतेचा हि आहे. 'जयजगत्' ही केवळ घोषणा नव्हे इतरांचे घोषण करून तुम्ही आपल्या पोळीवर तूप ओढू नवा असा अर्थ, त्यात अभिप्रेत आहे आजच्या राष्ट्रीयतेच्या युगातून आंतरराष्ट्रीय युगात प्रवेश केल्याशिवाय हे शक्य नाही व आंतरराष्ट्रीयता विवेन्द्रित अर्थव्यवस्थेशिवाय शक्य दिसत नाही जगाच्या बाजारपेठा-करता व जगातील वच्च्या मालाकरता जी आज जागतिक चढाओढ दिसते ती सर्व राष्ट्रीयतेच्या संकुचित वल्पनेवर आधारलेली आहे आणि जागतिक लढाईचे बीज याच सर्व राष्ट्रांच्या पारस्परिक स्पर्धेत आहे ही स्पर्धा विवेन्द्रित अर्थव्यवस्थेशिवाय मिटण शक्य नाही, म्हणून ग्रामोद्योगाचा आपण

अपरिग्रही-वृत्ति, सर्व सभ्यता, विवेन्द्रित लोवशाही व ग्रामाद्याग ही अशी सऱ्या लोवशाहीची पायाभूत तत्वे दिसतात तीच सर्वोदयाची आहेत तीच अहिसेवर आधारलेल्या समाजरचनेची हि आहेत वास्तविक पाहता

लोकशाही व समाजवाद हे परस्पर एकमेकात समावेश होणारे असे शब्द आहेत. म्हणून च शाततेच्या मागनि येणारा लोकशाही समाजवाद हाच सर्वोदय होय, ही विनोबाची शिकवण आहे. एक पाश्चात्य विचारावर व इतिहासावर आधारलेला शब्द व दुसरा भारताच्या इतिहासावर, मस्कृतीवर व विचारावर आधारलेला शब्द हा च तो फरक.

सर्वेऽपि सुखिनः मन्तु

अर्थातच आधुनिक विज्ञानाचा त्यात त्याग नाही. आधुनिक विज्ञानाशिवाय जगाचे कल्याण च होणे शक्य नाही. केवळ ते विज्ञान शोषणाचे व शासनाचे साधन बनू नये. आपण सर्व एक आहोत या आत्मज्ञानी बुद्धिशिवाय ते शक्य दिसत नाही.

हैं सर्व अथद्वावान व केवळ विचाराला वाहिलेल्या वाचकाना सुद्धा या पुस्तकात दिसेल व साहित्याच्या ललितकलेत ते विचार अत्यंत बेमालूम व सविल्यामुळें ज्यांना ते विचार आज कडू औपचाप्रमाणे अग्राह्य वाटतात त्यांना सुद्धा ते साक्षरेच्या आवरणामुळें गोड झालेल्या औपचाप्रमाणे हळू-हळू ग्राह्य होतील. मग अथद्वावान व निष्ठावान लोकावहल प्रश्नच नाही. त्यांना सर्व च यात गोड दिसणार. मराठी वाङ्मयाची व सर्वोदय विचाराची एकत्र सेवा दोन नळीच्या एका बटुकीप्रमाणे कुमारी निर्मलताईने या पुस्तकाद्वारे केली आहे. हे काम महाराष्ट्र सर्वोदय-मंडळाच्या आग्रहावरून तिने अगिकारिले म्हणून ही प्रस्तावना लिहिणें मला टाळता आले नाही. एरव्ही हे कार्य पत्करून या रसभरित पुस्तकाला नि.स्सार प्रस्तावना लिहिण्याचा प्रयत्न मी टाळला असता.

रा. कृ. पाटील

अशांति शमन : १ :

‘चरंवेति, चरंवेति ।

कलि : शयानो भवति, सजिहानस्तु द्वापरः ।

उत्तिष्ठन् श्रेता भवति, कृतम् संपद्यते चरन्’

‘संचार कर संचार कर’ वेद आदेश देतात. कारण ‘क्षोपणारा कलियुगात राहतो, वसणारा द्वापर युगात, उठून उभा राहणारा त्रेता युगात नी चालणारा सत्य युगात राहतो.’ युग, माणसाचे जीवन घडवीत नाही तर माणूस युग निर्माण करतो. तुम्हाला सत्ययुगात रहायचे असेल तर सतत संचार करा. बुद्धदेवानी आपल्या शिष्यांना सांगितले की ‘चरय भिच्छवे चारिकम् बहुजन हिताय बहुजन सुखाय’. भिक्षूनो सर्व लोकांचे हित व्हावें, कल्याण व्हावें म्हणून तुम्ही संचार करा. चरणचक्रावरोवरच धर्मचक्र फिरू लागेल. गीतेत भक्तांचे लक्षण सांगितले आहे की तो ‘अनिकेत. स्थिरमतिः’ असतो, त्याची बुद्धि स्थिर नी पाय फिरते असतात. ज्ञानदेव म्हणतात की ज्ञानी ‘विचरे विश्व होऊनी, विश्वामाजी ।’

विनोवाना पदयात्रेचे लहानपणापासून वेड होतें. बडोद्याला शाळेंत नी कॉलेजात शिकताना ते सोवत्यांना घेऊन रोज पाच दहा मैल फिरून यायचे त्यांना अध्यात्माची ओढ होती. हिमालयात जावें, तपस्या करावी, शांति मिळवावी असे फार वाटे. त्याचवरोवर ऋतीचे हि आकर्षण होते. देशाच्या स्वातंत्र्याकरता प्राणाची बाजी लावणाऱ्या बंगालच्या आतंककारकाकडे हि त्याचे मन धाव घ्यायचे १९१६ साली ते घर सोडून निघाले. काशीला पोहोचले

आणि हिमालयाची शांति वी बगालची शांति असे द्वंद्व त्याच्या मनात सुरू झाले. वाशीला ससृष्टतेचे अध्ययन करीत असताना त्यांनी गांधीजींच्या एका भाषणाचा धृतात वाचला, गांधीजींशी पत्र-व्यवहार सुरू वेली आणि योज-लेल्या दोन्ही वाटा सोडून तिसरीच, सावरमती आश्रमाची वाट धरली. ते नेहमी सांगतात की 'गांधीजींमध्यें मला हिमालयाची शांति आणि बगालची शांति याचा सुंदर सगम आढळला' तेव्हापासून शांतिमय शांतीच्या कार्याला मी माझे जीवन याहिले'

गांधीजींच्या सावरमतीच्या आश्रमात व पुढें वर्ध्याला विनोबांची जीवन-साधना सुरू झाली. ज्ञानभक्तिवर्माची प्रियेणीच जणू त्याच्या जीवनात प्रवाहित आली. शेती, सूतकताई, विणाई, भगीराम, नई तालीम, इत्यादि अनेकविध प्रकारच्या बर्मेयोगात ते एकाग्र होते. 'इहलोकी बर्मे करीतच शहर वर्षे जगण्याची इच्छा धरावी' ही ईशावास्य उपनिषदाच्या ऋषींची आज्ञा त्यांनी ऐकली होती. 'बर्मांतचि तुझा भाग तो फळात नसो कधी' ही गीतेची वाणी त्याच्या मुखी होती. ज्ञानदेवाच्या नेवासे गावी बोलताना विनोबा म्हणाले "माझे जीवन म्हणजे एक दगड आहे. शंकराचार्यांनी त्यावर बेदाताचे घण मारून त्याला मजबूत केले. गांधीजींनी त्यावर सुंदर कारागिरी केली. पण त्या दगडाला पांशर फोडण्याचे काम ज्ञानदेवांनी केले."

चित्त भगवती ठेवून विनोबांची 'एकांत-लोकांत-साधना' बत्तीस वर्षे अखंड चालली. साने गुरुजींनी एकदा त्यांना आर्जवून म्हटले होतें की 'तुम्ही महाराष्ट्रात हिंडा' विनोबांनी उत्तर दिलें 'माझ्या पायाला चक्र आहे. मी एकदा हिंडायला लागलो की मला कोणी बसवू शकणार नाही.' १९५१ साली ते चक्र सुरू झाले आणि सूर्याला जशी सुट्टी माहीत नाही, गंगेला विसावा माहीत नाही, त्याच नियमिततेने त्याची अखंड पदयात्रा चालते आहे. गेल्या तेरा वर्षांत ते सुमारे त्रेंचाळीस हजार मैल चालले. म्हणजे जवळजवळ दोन पृथ्वी-प्रदक्षिणांच्या लांबीची यात्रा झाली.

*

*

*

*

पहाटेची अडीच-तीनची वेळ घनदाट अंधार, नीरव शांति सगळें जग शोपलेले पण विनोबा जागे झाले आहेत. वेदमंत्र गुणगुणताहेत, पाहता-

पाहता ध्यान लागले प्रार्थनेची घटा झाली ईशावास्य उपनिषदाच्या मन्नाचा पांठ झाला आणि चारच्या ठोक्याला विनोबा चालू लागले वारा पधरा मैलाचा टप्पा गाठायचा आहे ताशी चार साडे चार मैलाची गति झपझप पावले पडताहेत सोबतच्या लोवाना मधून मधून धावावें लागत आहे वाटेत आसपासच्या खेड्यातले लोक दर्शनाकरता धावून येताहेत विनोबा थावले सुख-दुःखाची विचारपूस झाली स्वराज्य आले परकीय सत्ता समाप्त झाली भारतीय लोक 'माणूस' बनले गुलामाची गणना माणसात होत नसते शास्त्रकार गुलामाला कुठलीच आज्ञा करीत नाहीत कारण गुलामाला धर्म सुद्धा नसतो पण स्वतन्त्र झाल्यानंतर आम्ही आता आपले जीवन घडवू शकता, आमचे सुखदुःख आमच्या हाती आहे आमचा उद्धार आम्हाला करावचा आहे

पण कसा ? कोणत्या मार्गांनी ? दारिद्र्य, उपासमार, घोषण, विपमता, आळस, अज्ञान ! अनेक शत्रूंचा एकसाथ मुकादला करायचा आहे विनोबा पुन्हा चालू लागले चरणचक्रावरोवरच चितनचक्राहि फिरू लागले ब्रिटिश साम्राज्यासारख्या वाहेरच्या बलाढ्य शत्रूशी सामना करायचे सामर्थ्य अहिंसेत आहे, हे सिद्ध झाले होतें पण आतल्या आपल्याव अतरातल्या शत्रूशी अहिंसा सामना करू शकेल का ? दारिद्र्य, विपमता, घोषण नाहीसे करण्याची शक्ति आहे का अहिंसेत ? तुमचे भव्य दिव्य वेदात-दर्शन, तुमची भक्ति, तुमची आध्यात्मिक शक्ति, आजचे प्रश्न सोडवण्यात होईल का यशस्वी ?

विनोबाची पावले पुढे पडत होती विचार कितीतरी पुढे धाव घेत होते आकाशाच्या सान्निध्यात त्यांना नवेनवे विचार स्फुरतात आकाश त्यांच्याशी बोलतें सुख-दुःखाची त्याची व्याख्या मोठी मजेदार आहे ते म्हणतात 'ख म्हणजे आकाश जियें आकाश सुलभ आहे, सहज विपुल आकाश मिळतें तें सुख आणि जियें आकाश दुर्लभ आहे, तें दुःख' पंचमहाभूतांपैकी ते सर्वांत अधिक आकाशाचे सेवन करतात त्याचा दही मधाचा अगदी अल्प आहार पाहून डॉक्टर त्यांना विचारतात 'इतके कमी खाऊन तुम्ही जगताच कसे ?' विनोबा हसतात 'मी भरपूर आकाश खातो त्यातून माझ्या शरीरालाहि पोषण मिळतें नी मन-बुद्धीलाहि' ।

पदयात्रेचा आरंभहि अकल्पितपणें झाला गांधीजींच्या निर्याणानंतर

सेवाग्रामला गांधी-भक्तांचा मेळावा जमला होता. वियोगाच्या आवेगात मति स्तब्ध व बुद्धि कुठिल झाली होती. 'पुढे काय' या प्रश्नाचे उत्तर घुणाला सापडत नव्हतं. विनोबांनी विचाराला चालना दिली. "अहिंसा ही गांधीजींची 'वापकी इस्टेट' नाही. आता अहिंसेचे प्रयोग आपल्याला करायचे आहेत.

. महात्म्याचा विचार अमर आहे " त्याच वंठकीत 'सर्वोदय समाजा' च्या वल्पनेचा जन्म झाला. वर्षांतून एकदा सर्वोदय-समेलन घ्यायचे, तिथे सर्वांनी जमायचे, चर्चा करायची, मार्ग शोधायचा, असे ठरले. १९५१ चे समेलन हैदराबाद जवळ शिवरामपल्ली येथे व्हायचे ठरले होते. विनोबा समेलनाला हजर राहणार नव्हते. आघल्या वर्षीच्या समेलनाला हि ते हजर नव्हते. स्नेही मडळींनी गळ घातली आणि शेवटी निघून सांगितले—'तुम्ही येणार नसाल तर समेलन होणार नाही, विनोबांनी क्षणभर विचार केला, म्हणाले "ठीक आहे. मी येईन समेलनाला, पण पायी चालत येईन."

पायी चालत! वर्ध्याहून हैदराबादला पायी जाणार! सगळ्यांना आश्चर्याचा धक्का बसला. जुम्या काळात गतिवान वाहनें नव्हती. तेव्हा लोक पायी यात्रा करीत असत. बुद्धदेव, महावीरस्वामींनी अखंड विहार केला. शंकराचार्यांनी दोनदा भारताची प्रदक्षिणा केली. बखीरदास, गुप्तानेक, एकनाथ महाराज यांनी हि पायी यात्रा केली. पण या विसाव्या शतकात, मोटारी, आगगाडीचा नी विमानाच्या युगात पायी यात्रा? विनोबांचे मन वळवण्याचा पुष्कळ प्रयत्न झाला. पण विनोबांचा स्वल्प म्हणजे दगडावरची रेव. 'जनतेच्या साधनानी, जनतेकडे गेलं म्हणजे जनतेच्या हृदयाचा ठाव घेता येतो. आध्यात्मिक दृष्टीने पदयात्रेचे विशेष महत्त्व आहे आणि अहिंसेचे शोध करायचे असतील तर सर्वोत्तम साधन आहे, पदयात्रा' हे आतले चिंतन. आणि वाहेरमात्र ते काहीच न बोलता, ७ मार्च १९५१ ला हैदराबादच्या दिशेने चालू लागले.

शिवरामपल्लीच्या समेलनात तेलगणातील परिस्थितीची माहिती कळली. सारा तेलगणा पेटला आहे. हिंसेचे धैर्यमान चालले आहे. कम्युनिस्ट लोक जमीनवाल्यांना लुटतात, त्यांचे धून करतात, त्यांच्या जमिनी हिसपावून घेतात व गरीबाना वाटतात. या अत्याचाराना आळा घालण्यावरता सरकारने तेथे सेना पाठवली आहे! सरकार दरसाल पांच कोटी रुपयांचा खर्च करीत

आहे विनोबानी विचार केला की परिस्थिति प्रत्यक्षच पहावी म्हणजे खरें काय तें कळेल प्रथम त्यानी हैदराबाद जेलमध्ये जाऊन कम्युनिस्ट कैद्याची भेट घेतली व त्याचे म्हणणे ऐकून घेतले. पूर्वीच्या हैदराबाद राज्यातील तेलगु भाषा बोलणाऱ्या प्रदेशाला तेलगाणा म्हणतात त्यातील नलगोडा व वरगळ या दोन जिल्ह्यात परिस्थिति विशेष विकट होती त्या भागात प्रवेश करताना सरकारने व स्नेह्यानी सोबत सशस्त्र शिपाई राहू द्या म्हणून आग्रह केला जिथे दिवसादिवळाचा खून पडतात तिथे विनोबा एकटे गेले विनोबानी साफ नकार देत म्हटले 'मी शांति सैनिक या नात्याने येत नाही आहे माझे रक्षण ईश्वर करील ईश्वरभक्ताला कसलेच भय नसतं'

तेलगाणाने विनोबाना काय दिसले ? पडलेले, अर्धवट जळलेले भयाण घाडे, भगलेली मनें, भेदरलेले, धावरलेले भकास चेहरे ते घाडे आकाशातून पडणाऱ्या पावसामुळे पडले नव्हते, की विजेमुळे जळले नव्हते, तर तिथेच राहणाऱ्या माणसाना पाडले, जाळले होते माणसाच्या पोटात भडकलेल्या भुकेच्या ज्वालात सारे काही भस्मसात होऊ पाहत होते शेतावर दिवसरात्र रावणाऱ्या मजुराला पोटभर अन्न नी आगभर वस्त्र मिळत नव्हते त्याची स्वतःची इच भर देखील जमीन नव्हती आणि जे कधी हाती नागराहि धरीत नसत ते जमीनीचे मालक म्हणवीत होत कम्युनिस्टानी भूमिहीन गरीबाना म्हटले 'तुम्ही किती दिवस असेच सहन करणार ? लुटा ही धान्याची कोठारे कोणी अडवील तर उडवा त्याची डोको आपण शांति करू या ' जाळपोळ, लुटालूट, कत्तली या नित्याच्या गोष्टी झाल्या होत्या रात्रीच्या वेळी शेजारच्या झाडीत लपून बसलेले कम्युनिस्ट लुटायला येत, तर दिवसा कम्युनिस्टाचा नि पात करायला आलेले सरकारचे सैनिक सत्तावीन लोक व्रस्त, भयग्रस्त होऊन गेले होते

तेलगाणात भडकलेल्या अशातीच्या आगीचे प्रमुख कारण होतें— भूमिसमस्या । जमिनीचा प्रश्न मुटल्याशिवाय, कसणाऱ्याला जमीन मिळाल्या- शिवाय, अशातीची आग विझणार नाही, हे विनोबाच्या चटकन् लक्षात आले. शेतावर रावणाऱ्या प्रत्येक भूमिहीनाला जमीन मिळाली पाहिजे, असे त्याना अनेक वर्षांपासून वाटत होतें देशाच्या फाळणीनंतर दिल्लीजवळ निर्वासितांच्या छावण्यात काम करताना विनोबाना याची तीव्रतेने जाणीव झाली होती.

पाकिस्तानातून आलेल्या निर्वासितांपैकी जे भूमिहीन होते त्यांना इकडे आल्या-
वर जमीन मिळाली नव्हती. सरकारने दिलेले आश्वासन पाळले नव्हते, याची
त्यांना खत होती. भूमिहीनाना जमीन मिळवून देण्याचा अहिंसक मार्ग कोणता,
यावर ते तेव्हापासूनच विचार करू लागले होते.

१८ एप्रिल १९५१ रोजी त्यांचा मुक्काम नलगोडा जिल्ह्यातील पोचम-
पल्ली या गावी होता. गावच्या बाही हरिजनानी आपल्या जीवनाची शोक-
कथा त्यांना सांगितली. 'आमच्या जवळ जमीन नाही, दुसरा कुठलाहि धंदा
नाही. आम्ही पोट कस भरायच?'. आम्हाला थोडीशी जमीन मिळाली
तर मेहनत करू नी चार घास आनदाने खाऊ.'

'कितती जमीन हवी?'

• 'ऐशी एकर. आम्ही ऐंशी लोक आहोत.'

'तुम्हाला जमीन मिळाली तर सारे मिळून सहकारी शेती कराल?'

'होय करू.'

'ठीक आहे. तसे लिहून द्या. तुमचा अर्ज मी सरकारकडे पाठवीन.'

गावातले एक सुखवस्तु शेतकरी श्री. रामचंद्र रेड्डी जवळच बसले
होते. ते एकदम म्हणाले 'मी देतो शंभर एकर जमीन'. सगळ्यांना आनंद
नी आश्चर्याचा धक्का बसला.

सध्याकाळी नेहमीप्रमाणे जाहीर सभा झाली. विनोबांनी दात्याचे
अभिनंदन केले. गावकऱ्यांना हिताच्या चार गोष्टी सांगितल्या.

रात्र झाली, सगळे आनंदात झोपी गेले, पण विनोबांना झोप येईना.
दिवाल्याला पाठ लागताच नेहमी 'ब्रह्मलोकी' जाणारे विनोबा किततीतरी
तास जागेच होते. अतरात विचारमयन चालले होते. 'काय घडले आज?
एकांना जमीन मागितली नी दुसऱ्यांना दिली. आजवर असे कधी घडले आहे
वा? मठ मंदिर मशीदीकरता दान देणारे पुष्कळ असतात. पण भूमिहीनांचा
जमीनीवर अधिकार आहे, असे म्हणून कधी कुणी दान मागितले नाही की
दिले नाही.

अशा रीतीने दान मागून भारतातल्या सर्व भूमिहीनाना
जमीन देता येईल वा?' विचार मालिकेतला पुढचा मणि ओघवून घाली
पडला. विनोबांच्या जीवनात ईश्वराचे पहिले स्थान तर गणिताचे दुसरें. गणिती
डोक्याने क्षणात हिशोब केला. भारतात सुमारे पाच कोटी भूमिहीन लोक

आहेत. प्रत्येकी निदान एक एकर जमीन चायची म्हटली तरी पाच कोटी एकर जमीन मिळायला पाहिजे.'छे ! शक्य नाही ! पाच कोटी एकर जमीन मिळणे शक्य नाही ! माणसाला जीवापेक्षा देखील जमीन प्रिय असते जमिनीकरता अगदी सव्खे भाऊ देखील भाडतात. जमिनीकरताच ना महाभारत युद्ध झाले ! दुर्योधनाने फक्त पांच गावे दिली असती तर सहार टळला असता पण सुईच्या अग्रावर मावेल एवढी जमीन सुद्धा चायला तो तयार झाला नाही. अशी ही प्यारी जमीन माझ्यासारखा क्षुद्र माणूस मागणार कसा नो त्याला देणार कोण ! नाही, मी हे काम करू शकणार नाही' वृद्धीने निर्णय दिला. प्रथम-दानाची ती घटना इतिहास प्रवाहात तेव्हाच लुप्त झाली असती. पण चार दोन क्षणातच अतरगातून एक आवाज उमटला, "तुला हे काम केलेच पाहिजे तुझी अहिसेवर श्रद्धा आहे ना ? हा अहिसेच्या कसोटीचा क्षण आहे भूमिसमस्या अहिंसक मार्गाने सुटणार नाही तर अहिसेला आपला पराभव कबूल करावा लागेल आणि हिंसेकरता मैदान मोवळें कहन घावें लागेल. अशा वेळी पण तू चूप बसणार ? तुझ्या अहिसेत दम नसेल तर तुझा अहिसेचा दावा तुला सोडावा लागेल अन् हिंसेचा मार्ग घ्यावा लागेल. बोल ! अशावेळी तू स्वस्थ बसणार !'विनोवाना स्वस्थ बसणे शक्य नव्हतें. अहिसेच्या उपासनेत त्यानी आपले जीवन अर्पण केले होतें. अहिसेवर त्याची असीम श्रद्धा होती अहिसेत जगातले यच्चयावत् प्रश्न सोडवण्याची शक्ति आहे, ही त्याची अडळ निपट्या होती ते म्हणतात 'मी तुच्छ जीव, दुबळा, शक्तिहीन ! पण माझ्या शक्तीने का काम होणार होते ? ज्याने मला आदेश दिला त्या परमेश्वरावर पूर्ण भरोसा ठेवून मी निर्णय घेतला. देवाचें काम अपूर्ण नसते, हे मला माहीत होतें. तो जेव्हा वाळाच्या पोटात भूक निर्माण करतो, त्याआधीच बाईला दूध देऊन ठेवतो जो मला दान मागायची प्रेरणा देत आहे, तोच इतरांना दान देण्याची प्रेरणा देईल.'

ईश्वरावर विस्वास सोडून विनोवानी दुसऱ्या दिवशी भूदान मागितलें आणि त्यांना मिळाले. तेलगणातल्या दोन महीन्याच्या यात्रेत त्यांना वारा हजार एकर जमीनीचे दान मिळाले 'हवा पाणी आणि सूर्य-प्रकाश याप्रमाणें जमीन देखील ईश्वराची देणगी आहे आणि म्हणून ती सर्वांसाठी आहे. जमिनीचा मालक माणूस होऊ शकत नाही. ईश्वरच निचा खरा मालक आहे

जमीन ही आपली आई आहे नी आपण सारी तिची लेकरे आहोत वेदात म्हटले आहे 'माता भूमि पुत्रोऽहम् पृथिव्या ।' 'तुम्ही पाच भाऊ असाल तर मी—सहावा मी दरिद्रनारायणाचा प्रतिनिधि आहे गरीबाच्या वतीने त्याचा न्याय्य हक्क मागतो आहे दान म्हणजे भिक्षा नव्हे शकराचार्य म्हणतात—'दान सविभाग' दान म्हणजे समविभाजन कालपुरुष सम-विभाजनाची मागणी करीत आहे देशावर सकट आले म्हणजे यज्ञ करण्याची पद्धत आहे आजच्या सकटातून मुक्त होण्याकरता भूदान यज्ञात जमीन अर्पण करा' लोकाना हे विचार पटत नी ते दान देत कम्युनिस्टांच्या भीतीने शहरात पळून गेलेल्या जमीनवाल्यांना ते सांगत 'भूमि-हीन तुमचे भाऊ आहेत त्यांना जमीन देऊन त्याची दुर्खे दूर करणे हे तुमचे काम आहे तुम्ही त्यांना प्रेमाने आपलेसे कराल तर तुम्हाला भीतीने पळून जावे लागणार नाही' कम्युनिस्टांना ते म्हणत 'असे रात्री बैराणी येऊन काय लुटता? माझ्यासारखे दिवसाढवळष्टा प्रेमाने लुटायला शिका' सरकारच्या सैनिकांना सांगत 'कम्युनिस्ट काही वायविघ नाहीत बंदुकीने वाघाची शिकार करता येते पण कम्युनिस्ट तर चित्तनशूर आहेत त्यांच्या जबळ एक विचार आहे विचाराचा मुकाबला विचारानेच होऊ शकतो गरीबाना म्हणत 'कत्तलीने कधी कुणाच मल झाल आहे का? अहिंसेचा अवलंब करून आपला न्याय्य हक्क मिळवा'

भूमिसमस्या एक जागतिक समस्या आहे, याची ते धारवार जाणीव करून देत 'अणुवायच्या या युगात भाणसासमोर दोनच पर्याय आहेत टोटल वॉर किंवा अहिंसा अहिंसेची, प्रमाची शक्ति प्रकट झाली नाही, तर विश्वयुद्ध अटळ आहे' भूदानाच्या वर्षावाने अहिंसेच्या पाण्याने तेलगणातील अशातीची आग हळूहळू विझू लागली भारताचे पंतप्रधान प. नेहरू पार्लमेटमध्ये म्हणाले 'आमची शक्तिशाली सेना जे वाम करू शकली नाही, ते एका अस्थिपंजर दिसणाऱ्या माणसाने सहज करून दाखवले! बुद्धदेवानी अडीच हजार वर्षांपूर्वीच सांगितले होते की बैराणी बैराचा नाश होत नाही

निर्वोरतेनेच दैर नाहीसे होणे, हा सनातन धर्म आहे

न हि वेरेण वेदानि सम्मतीय कुदाचनम्

अवेरेण च सम्मति एत धम्मो सन्ततो

* * *

ध्यानाकर्षण, निष्ठानिर्माण : २ :

तेलगणाची यात्रा आठोपून विनोबा पवनारच्या आपल्या परधाम आश्रमात परतले. आश्रमवासीयांसमोर प्रकट चिंतन करीत ते म्हणाले "जगात अंतिम संघर्ष साम्यवाद आणि सर्वोदय या दोन विचारात झोणार आहे. यात्रेतल्या अनुभवामी माझे हृदय भरून आले आहे. मानवाच्या हृदयातील चागुलपणावर विश्वास ठेवून मी तेथे गेलो, आणि प्रभूने त्याचीच प्रतीति घडवली. मी जर मानले असतें की माणूस बाईट आहे तर मला तसाच अनुभव आला असता. कल्पवृक्षाखाली बसून जशी कल्पना करावी तसे फळ मिळतें "

त्याचवेळी भारताची पहिली पंचवर्षीय योजना तयार होत होती. त्यावर चर्चा करण्याकरता म्हणून प. नेहरूनी विनोबाना तातडीने दिल्लीला येण्यासवधी आग्रहाचे पत्र पाठविले. विनोबानी उत्तर दिले 'मी अगदी तावडतोप निधनो आहे. पण पापी.' ' १२ सप्टेंबरला दिल्लीच्या दिशेने कूच केले. 'तेलगणात कम्युनिस्टांच्या वडग्याला घाबरलेल्या लोकांनी तुम्हाला जमीन दिली. दुमरीगडे कोण देणार?' मसयान्याची सरपती सनत चालूच होती. पण पवनार ते दिल्ली या आठवों मैलांच्या यात्रेन, भूदान मिळाले नाही, अगा दिवस विरळा. या प्रदेशावर गेली तीन-चारवें वर्षे कुठल्याहि राजाची मत्ता असली तरी जनतेच्या हृदयावर तुम्हीसोसामायणाची च सत्ता पालने. त्यामुळे 'सर्व भूमि गोपालकी' हे तुलसी-वचन जनतेच्या हृदयाचा ठाव घेत असे 'भूमिमतस्या सोडविण्याचे तीन मार्ग आहेत. कत्तल,

वायदा नी करणा यत्तलीच्या मार्गानें हा प्रश्न सोडविण्याचा प्रयत्न रक्षि-
याने व चीनने केला पण हिसेतूा प्रतिहिसेचे दुष्टचक्र मुरू होतें परन्तु-
रामानें हाती शस्त्र घेऊन नि शत्रिय पृथ्वी करण्याचे एववीस वेळा प्रयोग केले
पण ते अपयशस्वीच झाले वायदाच्या मार्गानें भूमिवाटप कराल तर त्या-
तून असंख्य प्रश्न नी भाडणें निर्माण होतात करणेच्या मार्गानें जमीनीबरो-
घर प्रेमहि वाटले जातें, हृदयें जुळतात करणेचा मार्ग हा भारतीय
राष्ट्रतीचा मार्ग आहे

सातपुडा, विंध्याचलाच्या रागा ओलाढीत विनोबा पुढें चालले होते.
वाडेंत नर्मदा आली शंकराचार्यांचे गुरु गोविंदपाद नर्मदातीरी राहत,
शंकराचार्यांना तिथेंच ज्ञान प्राप्त झाले त्याच्या नर्मदापटवात 'गतम् सर्वं
मे भयम् त्वदयु वीक्षीतम् यदा' चा उल्लेख आहे शंकराचार्यांची विचारावर
श्रद्धा एखाद्या मदमतीने त्यांना विचारले की तुम्ही पन्नासदा ऋणाला विचार
समजावून सांगितला तरी हि त्याला समजला नाही तर काय कराल ?
प्रश्नकर्त्याला वाटले ते आता तरी शस्त्राला मजुरी देतील. पण ते सातपणे
उद्गारले 'मी एखादंन वेळा विचार समजावून सागेन' विनोबाची
हीच निष्ठा आहे ते मानताना की विचाराइतके प्रभावी शस्त्र जगात दुसरे
कुठलेच नाही 'मी भिक्षा मागायला आलो नमून तुम्हाला विचाराची दीक्षा
द्यायला आला आहे जमीनीची व्यक्तिगत मालकी हे पाप आहे, अधर्म,
अन्याय आहे आजच्या, चुकीच्या जीवनमूल्यावर आधारित समाज-
व्यवस्थेंत आमूलाग्र परिवर्तन म्हणजे न्नाति करणें, हे आमचें उद्दिष्ट आहे-
न्नाति प्रथम हृदयात होते आणि भग समाजात हृदयपरिवर्तन, जीवनपरि-
वर्तन आणि समाजपरिवर्तन ही त्रातीची त्रिविध प्रक्रिया आहे '

जिथे जिथे विनोबा जात तिथें तिथें त्रातीची हाक देत नी जनता त्याला
प्रतिसाद देई. पहाटेची वेळ विनोबा वाचत बसले आहेत एव गृहस्थ भक्ति-
भावानें प्रणाम करतात 'आज लवकर उठून स्नानसध्या आटोपून आपल्याला
दान द्यायला आलो आहे' त्याच्या हाती पचवीस एकराचें दानपत्र
आहे 'जमीन किती आहे तुमच्याजवळ' विनोबा विचारतात 'सहाशे
एकर' 'अन् भाऊ किती ?' 'दोन', 'तर मी तुमचा तिसरा भाऊ माझा
हिस्सा मला द्या' . दात्यानें दुसरें दानपत्र मागितले अन् दोनशे एकराच्या

दानावर सही केली

कुठल्याशा एका गावात दिवस मावळून गेला तरी कुणीच दान दिलें नव्हतें एका गरीब तेल्याला राहवले नाही त्याच्याजवळ असलेल्या तुट-पुज्या जमीनीतील एक हिस्साचे दान देण्याकरता तो पुढें आला तू काय देणार ? तुझ्याजवळ तर कमी जमीन आहे ' माझ्यापेक्षा हि जो गरीब आहे, भूमिहीन आहे, त्याच्याकरता देतो आहे मी जमीन ' विनोबा नेहमी सांगत " कुराणात मजेदार गोष्ट आली आहे स्वर्ग (जन्त), नर्क (दोख) या दोहोमध्ये एक तिसरी अवस्था आहे 'बरजख' पाप करणारा नर्कांत जाईल, पुण्य करणारा स्वर्गांत, मी ज्याचे पापपुण्य समान आहे तो बरजख मध्ये जाईल तेथें जाणाऱ्याचा एक डोळा हसरा नी एक रडका राहील. जो डोळा नर्काकडे पाहील तो हसेल, तो विचार करील की नर्कापेक्षा तर माझी स्थिति चांगली आहे जो स्वर्गाकडे पाहील त्याला वाटेला की स्वर्गांत किती चैन आहे, मला काहीच मिळत नाही अन् तो रडेल आपण सारे बरजखमध्ये असतो आपल्याहून जे श्रीमंत आहेत त्याच्याकडे पाहू तर मनात मत्सर द्वेष दुःख निर्माण होईल नी आपल्याहून हि जे गरीब आहेत त्याच्याकडे पाहू तर मनात करुणा, दया निर्माण होईल म्हणून नेहमी खाली पहावे-

मध्यप्रदेशातल्या सागर या शहरी गांधी-जयंतीच्या जाहीर सभेंत बोलताना विनोबांनी पाच कोटी एकर जमीनीची मागणी जनतेपुढें ठेवीत म्हटले की 'देशात पाच कोटी भूमिहीन आहेत लागवडीखालची जमीन तीस कोटी एकर आहे त्या जमीनीचा सहावा हिस्सा मला हवा आहे राजाला सहावा हिस्सा देण्याचा आपला जुना प्रघात आहे आजचा राजा आहे—गरीब जनता, दरिद्रनारायण त्याच्यावरता पाच कोटी एकर जमीनीचे दान द्या भारतीय संस्कृतीच्या गर्भातून प्रकटलेली ही व्रातीची अभिनव भारतीय पद्धति आहे '

मथुरा वृष्णलीलेच्या अर्गणित स्मृतीनी अभिमंत्रित झालेली नगरी-वृष्ण पाच परिसरात खेळला, वागडला गवळपाच्या पोराना जन्मून तो दहीदूध वाटत असे नी 'वाटून खा' हा सदेश देत असे तो गाई चरायला नेई, त्याची सेवा करी नी सगळी कामें समान योग्यतेची आहेत, गरीबश्रम प्रत्येकानें करावा हे न बोलता साने गावचे गोठुळ वसे बरायचे हे त्याने इथेंच शिकवेल इन्द्रानें रागावून पावसाचा मारा मुरू केला तेव्हा गोठुळातल्या

सर्व लोकांना जमवून त्याने गोवर्धन पर्वत उचलला नी सर्वांचे रक्षण केले तुम्ही सर्वजण, लहान थोर, स्त्री पुरुष सारे आपापल्या लाठ्या लावा असे सांगून मग त्याने आपली करगळी लावली नी गोवर्धन वर उचलला गेला सगळी माणसे मिळून सहकार्याने काम करतात तेव्हा देव त्यांना मदत करतो, हे त्याने घडा घालून शिकविले कृष्णाच्या नगरीत विनोबाना गीतेतल्या साम्ययोगाचे स्मरण झाले "गीता सांगते 'स्वे स्वे कर्मण्यभिरत सत्सिद्धिम् लभते नर' 'आपुल्या आपुल्या कर्मी दक्ष तो मोक्ष मेळवी,' मोक्षाचा अधिकार सर्वांना आहे आपापले कर्म, मग ते ब्राह्मणाचे असो की भग्याचे असो, निष्काम बुद्धीने व ईश्वरारपण वृत्तीने करणारा मोक्ष मिळवतो शरीरश्रम करणे नीच काम आहे अशी चुकोची धारणा रुढ झाल्यामुळेच भारत गुलाम बनला श्रमप्रतिष्ठा गेली, उच्चनीचता, स्नुष्यास्पृश्यता आली, नाना भेदभावानी समाज पोखरून निघाला आणि द्वयजाना मोकळे रान मिळाले आपल्याला साम्ययोगाची स्थापना करायची आहे आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, धार्मिक समानता आणायची आहे कामाची किंमत पैसेपाने करणे चूक आहे बौद्धिक व शारीरिक श्रमाच्या कामाचे मूल्य समान मानले पाहिजे राष्ट्रापतीच्या आणि भग्याच्या पगारात फरक कशाला करायचा? दोन्ही कामाची समाजाला गरज आहे प्रत्येकाने आपापल्या शक्तिनुसार समाजाची सेवा करावी व आपापल्या गरजेप्रमाणे समाजाकडून वेतन घ्यावे आम्हाला हाताच्या पाच बोटासारखी समता हवी आहे अगदी गणिति समता नको पाच बोटे कापून एकसारखी करणे हास्यास्पद ठरेल पाच बोटात अंतर आहे, पण अगदीच थोडे एव बोट एव इच, नी दुसरे एव फूट असे नाही पाच बोटे सहकार्याने काम करतात म्हणून अमळ्य कामे करू शकतात प्रत्येक बोटाची स्वतः शक्ति नी योग्यताहि आहे तिचा विकास होतो असेच समाजात व्हावे "

दोन महिन्यांची यात्रा करून विनोबा दिल्लीला पोहोचले आणि राज-घाटावर गांधीजींच्या समाधीजवळ एका नवीन तयार केलेल्या सुंदर स्तूपीत अकरा दिवस राहून पुढे उत्तर प्रदेशाच्या यात्रेवर निघाले दिल्लीतल्या वास्तव्यात सर्व क्षेत्रातील अनेक लोकांनी भेटीगाठी झाल्या प्लॅनिंग कमिशनच्या सभासदांनी दोन दिवस मनमोहली चर्चा झाली विनोबानी

स्पष्ट सांगितले की सर्वांना काम आणि भाकरी देणे हे नॅशनल प्लॅनिंग (राष्ट्रीय आयोजन) चे पॉस्चुलेट (गृहीततत्त्व) आहे. माझा ग्रामोद्योगा-वाबत काहीच आग्रह नाही पण मी तुम्हाला एवढाच प्रश्न विचारतो की मोठ्या यंत्रोद्योगाद्वारे तुम्ही आज सर्वांना काम देऊ शकता का? आमचा चर्खा, आज या क्षणाला सर्वांना काम देऊ शकतो. आज तुम्ही चर्चाला उत्तेजन द्या. उद्या जर तुम्ही दुसऱ्या कोणत्या उद्योगाद्वारे काम देऊ शकाल तर हा चर्खा तुमचे पाणी तापवण्याचे काम करील' पंतप्रधानांनी अन्नधान्याच्या वावतीत दोन वर्षांत देश स्वावलंबी करण्याचा संकल्प केला पण तो पार पडला नाही याबद्दल विनोबा कठोर शब्दात म्हणाले 'तर भग त्यांनी राजी-नामा घ्यायला हवा "रघुकुल रीति सदा चलि आई। प्राण जाई अरु वचन न जाई" . . . दिल्लीच्या नागरिकांना विनोबांनी सांगितले 'जिथे त्याग-तपस्या आहे, तिथे शक्ति आहे. स्वराज्यापूर्वी शक्तीचे अधिष्ठान राजकारणात होतं. आता ते सामाजिक व आर्थिक क्षेत्रात आहे . . . कायदा सर्वांत शेंवटी येतो. आधी कायदाकरता अनुकूल वातावरण निर्माण करायला हवे. स्वातंत्र्यानंतर काँग्रेसची संपटना विसर्जित करून लोक-सेवक संघ स्थापन करण्याचा गांधीजीचा संल्ला काँग्रेसने मान्य केला असता तर संस्थेचे व देशाचे भले झाले असते."

एक माणूस भूमिसमस्या सोडविण्याच्या उद्देशाने दान मागतो मी शेंवडो लोक त्याला दान देतात, ही घटना म्हणजे एक चमत्कारच होय असे जगाला वाटलं. पवनार ते दिल्लीच्या यात्रेत अठरा हजार एकर जमीन मिळाली. तेलगणाच्या यात्रेत रोजची सरासरी दोनशे एकर जमीन मिळाली तर या यात्रेत रोजची तीनशे एकर-मिळाली. ज्या भागात कम्युनिस्टांचे कामच काय पण नाव देणील लोकाना माहीत नव्हतं तेथे अधिक जमीन मिळालेली पाहून लोकांचे ध्यान या अभिनव कार्याकडे आकर्षिले गेले.

अगणित साधु-संतांच्या, ज्ञानी-मुनींच्या चरण-धुळीने ही भरतभूमि पुनीत झाली आहे. त्यातहि काही प्रदेश विशेषच भाग्यवान. उत्तर प्रदेशाच्या खैरमावर 'पृथिवीचा भानदड' हिमालयाचे छत्र आहे. बद्रीनाथ-केदारनाथ गंगोत्री-जमनोत्री, हरिद्वार अशी कितीतरी तीर्थक्षेत्रे हिमालयाच्या 'कुशीत' लपली आहेत. गांधीजी म्हणून 'हिमालय हा तपस्येचा पहाड आहे' त्याची

उची म्हणजे मानवी तपस्येची उची आहे अमेरिकन लेखक विन्सेन्ट शीन म्हणतो, 'भारतीय लोकात अध्यात्म्याची ओढ अधिक वा, याचे उत्तर हिमालय देतो' अवनी-अबराळा हिमसूत्राने जोडणारा, जीव आणि शिवाला ज्ञानसूत्राने जोडणारा, सत्य आणि स्वप्नाला काव्यसूत्राने जोडणारा नगाधिराज हिमालय माणसाला सतत हाक मारीत असतो पीडित पामरांना पावन करायला, तो 'देवतात्मा' गंगा-यमुनेला पाठवतो गंगा-यमुनेचे जीवनदायी जल उत्तर प्रदेशाची भूमि समृद्ध बनवते काशी, प्रयाग, अयोध्या, मथुरा या साऱ्या नावांचे आज हि भारतीय मनाला आकर्षण आहे राम आणि कृष्णाच्या या भूमीत विनोबाच्या हाकेला जनमनाने प्रतिसाद दिला तर त्यात नवल तें काय ?

देवाने दिवस दिला आहे काम करण्याकरता नी रात्र ध्यान व विश्राम करण्याकरता असे विनोबाचे मत सहरात रात्री होणारा दिव्याचा झगझगाट पाहून ते म्हणतात 'तुम्ही अधाराला देखील आग लावता' रात्रीचा पहिला प्रहर सपण्यापूर्वी च विनोबा यात्रीदलात शांति पसरते रामचरण नावाचा एक आधळा माणूस दूरवरच्या खेड्यातून बॅलगाडीचा प्रवास करीत विनोबाच्या मुक्कामी पोहोचला तेव्हा सारे शापी गेले होते त्याने कुणाला तरी उठवले. 'सत बाबाला दान देण्याकरता म्हणून मी मुझा इतक्या दुरून आलो त्याना उठवू नका, त्रास होईल माझे दानपत्र तेवढे त्याना द्या' तो दान देऊन निघून गेला दुसऱ्या दिवशी ही गोष्ट विनोबाना कळली तेव्हा ते सद्गदित झाले "त्याने मला प्रभु रामाच्या चरणांचे दर्शन घडविले .. तो आधळा नव्हता, देवच होता त्याला कुणी सांगितले दान द्यायला ? कुणी दिली प्रेरणा ? त्याला डोळ्याबिना दर्शन कसे झाले ? .. ह देवाचे काम आहे तोच आपल्याकडून करवून घेत आहे आपल्याला फक्त निमित्तमात्र बनायचे आहे "

१९५२ च्या एप्रिलमध्ये वाराणसीजवळच्या सेवापुरी आश्रमात सर्वोदय-समेलन झाले एक वर्षाची पदयात्रा करून विनोबा तेथे पोहोचले तेव्हा नव्वद हजार जमीनीची दानपत्रे त्यांच्या हाती होनी तेवढ्यात काशी-नरेश भेटायला आले नी त्यानी दहा हजार एकराचे दान अर्पण केले तरी हि लाखांचा दहा पाच एकर कमी पडत होते समेलन सुरू होण्याच्या काही तास

आधी विनोबाच्या जन्मग्रामाहून, कुलाबा जिल्ह्यातील गागोद्याहून एक तार आली विनोबाच्या चुलत भावानी एक छोटेसे दान पाठवले अन् समेलनात एक लाख एकराची घोषणा झाली !

समेलनात अखिल भारतीय सर्वसेवासधाने भूदानयज्ञाचे काम उचलल्याचा ठराव केला आणि दोन वर्षांत सर्व देशभर पचवीस लाख एकर जमीन प्राप्त करण्याचा सकल्प केला आजवर विनोबा एकाकी होते आता 'एकाकी पाऊला मागुनि लक्षावधि' चालणार होते जमीन मागण्याचे काम हे विनोबासारख्या सतालाच शक्य आहे असा सर्वांचा समज होता भूदान हे अहिंसक क्रांतीचे अभिनव तंत्र आहे, याची जाणीव अजून देशाला व्हायची होती गांधीजींच्या पार्यंत देहावरावर त्यांचे तत्वज्ञान हि भस्मसात् झाले, असे अनेकाना वाटे. गांधीप्रणीत विधायक कार्य देशभर करणारे शेंकडो कार्यकर्ते आपापली कामे चालवीत होते पण निर्जीव पुतळ्याप्रमाणे त्यांच्या कामात प्राण उरला नव्हता त्यांच्या चरख्यातून सूत निघे पण जगाला अहिंसेची दीक्षा देणारा क्रांतिविचार निघत नसे 'अणुयुगात जगासमोर आ बासून उभे असलेले प्रश्न अहिंसेनेच सोडवता येतील' गांधींचा देश हें काम नाही करणार तर कोण करील ? याची आव उरली नव्हती पण विनोबाच्या यात्रेमुळे जणू प्राण-संचार झाला सर्वोदय हे स्वप्न नसून सत्य आहे गांधींच्या देशाकडून जगाच्या फार अपेक्षा आहेत याची जाणीव झाली एक विधायक कार्यकर्ते भजन गात 'गौतम अपिक्वी गरी अहिल्या पत्थरसे तुम ताऱ्यो राम' आम्ही दगडासारखे निष्प्राण बनलो होतो विनोबानी आमच्यात प्राण ओतून आमचा जणू अहिल्याद्वार केला लहानयोर कार्यकर्ते भीत भीत लोकाना भूदान मागू लागले अन् जनताजनार्दन त्यांना भूदानच नव्हे तर श्रद्धेचे हि दान देऊ लागला गंगा-यमुनेच्या राम-नृण्याच्या काशी प्रमाणच्या भूमीनें कार्यकर्त्यांत निष्ठा निर्माण केली

विचारभेद, मतभेद असले तरी गरीबांच्या कल्याणाच्या, राष्ट्रनिर्माणाच्या कामात सर्व पक्षांनी एकत्र यावे असे विनोबा नेहमी आवाहन करीत 'राजकीय पक्षाची शक्ति आपापसात भाडण्यात खर्च होते त्यामुळे शक्तीची वेरीज न होता बजावावी होणे आणि देशाला अगदीच अल्प शक्तीचा लाभ मिळतो भूदानाचे कार्य ह 'सर्वेषाम् अविरोधेन ब्रह्मकर्म समारभे' असे कार्य

आहे हे कार्य भारतीय संस्कृतीला अनुकूल असे कार्य आहे, यात सामाजिक व आर्थिक प्राप्तीचे बीज आहे आणि या कार्याने विश्वशांति स्थापन करण्यास मदत होणार आहे तेव्हा यात सर्वांनी सहकार्य करावे " विनोबाना भेटायला येणाऱ्या मंडळीत नाना पक्षाचे लोक असत 'मी . पक्षातर्फे आपल्याला हार घालतो आहे' विनोबाना ते आवडायचे नाही "मी तुमचे लेबल जाणत नाही मी तुमच्याकडे फक्त माणूस या नात्याने पाहतो. आपण सर्वांनी एकमेकांना माणूस म्हणूनच ओळखावे "

विनोबाचे सारं काही विलक्षणच मोराबाई म्हणते ना, 'उलट भई मेरे नयननकी' लोक गतकाळातील गोष्टी सागून मुस्कारा टाकीत म्हणत 'गेले ते दिवस'। आता जिकडे पहावे तिकडे भ्रष्टाचार, लाचलुचपत, स्वार्थ याचा नगा नाच चाललेला दिसतो विनोबाना हे पटत नाही ते महाभारतातील गोष्ट सांगतात 'घूत सपला, पाडव हरले, द्रौपदीला पणाला लावले होते त्यातहि ते हरले दुःशासनाने द्रौपदीची वेणी खेचून तिला भर सभेत ओढत आणले द्रौपदीने सर्वांना सवाल केला 'स्त्री जड संपत्ति आहे का पणाला लावायला?' सभेत भीष्म द्रोण विदुरासारखे महाज्ञानी बसले होते पण मूग गिळून स्वस्थ बसले कोणीहि उत्तर देऊ शकले नाही आणि धाज? आजचा छोटासा शाळकरी पोरगा देखील सांगेल की स्त्री काही जड वस्तु नाही, ती माणूस आहे तिला पणाला लावणें चूक आहे मग सांगा बर, माणसाची प्रगति होते आहे की अधोगति? पूर्वीच्या

काळी मोठमोठ्या राजाना कितीतरी राण्या असत अन् त्याची लाज घाटणें तर दूरच राहिले, त्यात प्रतिष्ठा मानली जाई आणि आज, एखाद्याला दोन बायका असल्या तर तो विचारा खाली मान घालून स्पष्टीकरण देऊ लागतो पहा नेवढा फरक झाला आहे! याचा अर्थ असा की कामनियमन पुष्कळ झाले आहे आता अर्थनियमन करायचे आहे काही दिवसांनी असे होईल की आपल्या जवळ जास्त जमीन आहे, ह् सांगायची माणसाला लाज घाटे

जैनपुरला तेथील राजेसाहेब प्रमुख यजमान होते ते जनसंघाचे एव नेते मानले जात त्यांनी स्वतः भूदान दिले व आपल्या सहकाऱ्यांना ह्या कामात सहकार्य करण्यास सांगितले त्यांना वर्णाश्रम धर्माची नवीनच व्याख्या ऐकायला मिळाली 'वर्णव्यवस्था म्हणजे वर्गहीन, स्पर्धा रहित-

समाजरचना.' उत्तर प्रदेशात आर. एस्. एस्. च्या कार्यकर्त्यांचेहि पुष्कळ सहकार्य मिळत असे त्याच्या प्रातःभरच्या कार्यकर्त्यांच्या मेळाव्यात विनोबा म्हणाले 'हिंदू धर्म समुद्रासारखा व्यापक नी विशाल आहे समुचित विचार त्याला सहन होत नाही. समुद्र सर्व नद्यांचा स्वीकार करतो. आपल्याला सर्वांकडे प्रेम व सहानुभूतीच्या वृत्तीने पहायचे आहे. सारे आपलेच आहेत'.

लखनऊ, उत्तरप्रदेशाची राजधानी विनोबा तेथे पोहोचले, त्या दिवशी बुद्धजयंती होती बैशाखातल्या निरग्न आकाशात पौर्णिमेचा चंद्र चमकत होता. धरतीवर माणसाचा सागर होता पण त्यात लाटा उसळत नव्हत्या. दात एकाग्रचित्ताने सारे सतवाणी ऐकत होते "वेदात म्हटले की—

मित्रस्य मा चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षन्ताम्

मित्रस्याऽहम् चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षे ।

सर्व भूतमात्रानी माझ्याकडे मित्राच्या नजरेने पहावे असे मला वाटते म्हणून मीहि सर्वांकडे मित्राच्या नजरेने पाहतो. . जग तर आरसा आहे. आपण स्वच्छ निर्मल असू तर आरस्यात मलिनता दिसत नाही अहिंसेचे, निर्वैरतेचे प्रमेय बुद्धदेवासारख्या महापुरुषाच्या जीवनाच्या छोट्याशा प्रयोगशाळेत अनेकदा सिद्ध झाले आहे मानवी इतिहासात गांधीजींनी प्रथम त्याचा सामूहिक क्षेत्रात प्रयोग केला आपल्याला आता आर्थिक व सामाजिक क्षेत्रात सामूहिक अहिंसेचा प्रयोग करायचा आहे. हिंसा की अहिंसा या प्रश्नाचा निर्णय घ्यायला भारत आज स्वतंत्र आहे. नीट विचार करून निर्णय घ्या हिंसेचा मार्ग घ्याल तर रशिया किंवा अमेरिकेला गुरू मानून त्याचे पाय घराबे लायतील अहिंसेचा मार्ग घ्याल तर भारत सर्व जगाचा गुरू होईल प्रलयकाळात मार्कंडेय ऋषींनी जगाला तारले अशी कथा आहे विश्वसहाराच्या या प्रलयातून जगाला वाचवण्याचे काम आपल्याला करायचे आहे हवेला नी विचाराला कुणीच अडचू शकत नाही. एकतर तुम्ही आपला विचार बाहेर पाठवाल नाही तर बाहेरचे विचार घ्याल. —करा निर्णय ! बुद्ध देवांनी सुरू केलेले धर्मचक्र-प्रवर्तनाचे अपुरे कार्य आज आपल्याला पूर्ण करायचे आहे."

पुराणाने वामनावताराची कथा आहे वामनाचे रूप धारण करून विष्णु बळीराजाकडे गेले आणि त्यांनी फक्त तीन पावलाचे दान मागितले पहिल्या पावलात त्यांनी सबंध पृथ्वीला व्यापून टाकले दुसऱ्या पावलात स्वर्गाला व्यापले ती बळीराजाला विचारले की तिसरे पाऊल कुठे ठेवू तेव्हा बळीने आपले मस्तक पुढे नेऊन वामनाने बळीराजाच्या मस्तकावर पाय देऊन त्याला पाताळात ढबलले 'नम्र झाला भूता, त्याने पोडिले अनंता' विनोबा जननेला सांगत की "मी वामनाचे रूप घेऊन फक्त तीन पावलाचे दान मागायला आलो आहे भूमिहीनांकरता सहाय्या हिश्याचे भूदान द्या, हे माझे पहिले पाऊल आहे 'शिवो भूत्वा शिवम् यजेत्' या न्यायाप्रमाणे गरीबांच्या सेवेला लागू, हे दुसरे पाऊल ती सर्व जमीनीची मालकीच सोडा, हे तिसरे पाऊल आहे'

बधी बधी समेत विनोबा लहान मुलाना विचारीत, 'पाडव हे किती भाऊ होते?' 'पाच' विनोबा म्हणत, अगदी चूक मुले बुचकळ्यात पडत विनोबा सांगत "पाडव पाच नव्हते, सहा होते कर्ण हा त्याचा सहावा भाऊ होता पण ते त्याला विसरले, त्यामुळे तो कौरवांच्या पक्षात सामील झाला आणि त्याने महाभारत-युद्धाच्या रूपाने संहार घडवून आणला तुमच्या गावचे भूमिहीन हे तुमचे सहावे भाऊ आहेत तुम्ही त्यांना विसराल, त्यांना जमीन देणार नाही तर महाभारत-युद्धाहूनही भयंकर असा संहार होईल"

सशयात्म्यांच्या शकाना अतच नसतो हजारो एकर जमीन मिळत असलेली पाहूनही लोक विनोबाना म्हणत "या कलियुगात भूदानासारखे प्रेमाने क्रांति करण्याचे काम यशस्वी होणे शक्य नाही" विनोबाना प्रथाचा नी अनुभूतीचा आधार मिळे "कली खलु भविष्यन्ति नारायण परायणा । कलियुगातील लोक नारायण परायण नारायणाचे उपासक होतील नारायण म्हणजे नर-समुदायात वास करणारा देव नारायणाची उपासना म्हणजे मानवाची सेवा कलियुगातील लोक करतील असे भागवतातच लिहून ठेवले आहे

कानपुर जिल्ह्यातील पुखराया गावी विनोबांच्या हस्ते भूमि वितरणाचा पहिला समारंभ झाला विनोबानी स्वतः जमीन पाहून पेतली गंगेचे पाणी पिऊन सुपीक झालेली उत्तम जमीन होती मगला एक तुकडा दानात मिळाला

नव्हता. विनोदानी जमीन-मालकाला म्हटले 'तेवढी जमीन ठेवून तुम्ही काय करणार?' तोहि जमीन दानात मिळाली. भूदानाची जमीन वाटण्याची एक विशिष्ट पद्धति आहे. प्रथम सर्व गावकऱ्यांची सभा घेतली जाते. गावात भूमिहीन कोण व किती हे समेत वळते. सर्वांच्या साक्षीने जमीन वाटली जाते म्हणजे योग्य माणसालाच जमीन मिळते. साधारणतः सरासरीने माणसी एक एकर या पद्धतीने प्रत्येक कुटुंबाला जमीन दिली जाते जमीन वरी आहे हे पाहून कमी जास्तहि दिली जाते. कुटुंबाला वर्षाला पुरेल एवढे धान्य मिळावे अशी अपेक्षा असते. ज्याला जमीन मिळते, त्याला ती विकण्याचा किंवा गहाण ठेवण्याचा अधिकार नसतो. त्याने मेहनत करावी व आपले पोट भरावे, माच करता त्याला जमीन मिळते. सर्व प्रांतातील सरकारानी भूमिवाटप सुलभ व्हावे म्हणून कायदा केला आहे त्याद्वारे जमीनीचे हे हस्तांतरण कायदेशीर मानले जाते व त्याला रजिस्ट्रेशन फी लागत नाही ज्याला जमीन मिळते त्याला पाच वर्षांपर्यंत शेतीसारा माफ असतो. कारण जमीन मिळाली तरी त्याच्याजवळ पैसा नसतो. शेतीकरता लागणारी इतर साधने बी-वियाणे, नागर, बँलजोडी वगैरेची हि मदत त्याला हवी असते. काही ठिकाणी गावकरी लोक मदत करतात तर कुठे सहकारील लोक 'साधनदाना' च्या द्वारे मदत करतात. विनोद दात्याला म्हणतात 'ज्याला तुम्ही प्रेमाने जमीन दिलीत त्याचा सत्कार हि घाटून या.'

भूमिहीनाना भूमि मिळणार यावर प्रथम लोकांचा विश्वास बसत नव्हता. आजवर असे कधी घडले नव्हते मंगल चल्स, धूप दीप यांच्या सान्निध्यात भूमिवाटपाच्या मंगल प्रसंगाची सुरवात झाली. एकाच वाटपाचे नियम सांगितले, 'जो भूमिहीन असेल, ज्याला शेती करता येत असेल व करण्याची इच्छा असेल आणि ज्याला उपजीविकेकरता दुसरा कोणताच धंदा नसेल त्याला जमीन मिळणार. कमीतकमी एक तृतीयांश जमीन हरिजनाना मिळणार.' सभेमध्ये 'पात्र' व्यक्ति वारा होत्या नी मिळालेली जमीन फक्त सहा जणांना पुरेशी होती मग जमीन कुणाला मिळणार? वाटपाच्या पद्धतीनुसार भूमिहीनानी स्वतःच निवड करायची होती त्याच्यातले जे सर्वात अधिक गरीब नी गरजू होते त्याची नावे त्यालाच सांगायची होती. विनोद व्यासपीठा-वहन उतरले, भूमिहीनांशी सुखदुःखाच्या गोष्टी करू लागले. तेवढ्यात

एक हरिजन सद्गदित होऊन बोलला "मला जमीन देऊं नका, त्या दुसऱ्याला द्या. तो माझ्यापेक्षाहि अधिक गरजू आहे त्याची लहान लहान कच्ची बच्ची आहेत. माझे मुलगे मोठे आहेत, आम्ही मोलमजुरी करून पोट भरून जमीन त्याला द्या. मला नको. ऐकणाऱ्याच्या डोळ्यातून आसवे ओघळली. हे काय घडत होतं? आज जगात सर्वत्र स्वार्थाचा धुजधुजाट चालला असताना एक गरीब हरीजन मान उचावून म्हणतो, 'मला नको, त्याला द्या', नव्या समाजरचनेच्या सर्वोदयाच्या आगमनाची चाहूल होती. राक्षसाच्या सहाराकरता आपल्या हाडाचे दान देणाऱ्या दधीवि श्रृंषीच्या भूमीत जन्म घेतलेला एक पुण्यात्मा आपल्याहून अधिक गरीब असलेल्या एका माणसावरता, त्याग करित होता. . . . विनोबानें जमलेल्या मडळीना विचारले 'अशा मंगल वेळी तुम्ही स्वस्थ घसणार का?' एक माणूस घटवून म्हणाला, 'मी देतो पाच एकर जमीन.' 'फार छान! पण आणखी पाच जणाकरता जमीन हवी आहे, म्हणजे सर्व भूमिहीनांना देतो येईल' बोपानी दान दिले 'असा आनदाचा प्रसंग पुन्हा येणार नाही सरकारी कागदपत्र घेऊन आलेला गरीब पटवारी हे सर्व पाहत होता. त्याला राहबले नाही. 'लिहून घ्या माझी सव्वा दो बीघे जमीन!' पाकिस्तानातून आलेला एक निर्वासित जवळच बसला होता. इथे आल्यावर मेहनत करून आपल्या उध्वस्त जीवनाची वाग पुन्हा पूलवण्याचा तो प्रयत्न करित होता. त्याच्या हृदयातील करुणा त्याला स्वस्थ वसू देईना. 'मी माझी सगळी जमीन वारा बीघे दान देतो.' करुणेच्या वर्षावाने सर्व भूमिहीनांच्या जीवनाला नवी पालवी फुटली, सर्वांना जमीन मिळाली जमीन घेणाऱ्याच्या नी देणाऱ्याच्या चेहऱ्यावर सारखाच आनंद झळकत होता. विनोबा नेहमी सांगतात 'भूदानात सर्वांचे कल्याण आहे, देणाऱ्याचेहि नी घेणाऱ्याचेहि. एकाचे हित दुसऱ्याच्या विरोधी असतं हे तत्त्व चुकीचे आहे अहिंसेच्या मार्गाने सर्वांचे हित साधता येतं' विनोबाच्या या सूत्रावर तेथे जीवनभाष्य लिहिले गेले

वैशाखातले दाहक ऊन चोहीकडे सारी रखरखीत सृष्टि अन् उत्तर प्रदेशाची जीवघेऊ 'लू'! पण विनोबाना 'आनदाचे डोही आनद तरा' या पलीकडे दुसरी अनुभूति नाही वेदामध्ये सूर्याला मित्र म्हटले

आहे मित्र भेटायला म्हणून जवळ आला तर आनंद नको वाटायला ? असा त्याचा युक्तिवाद त्यांना ऊन जाळून नाही, थडी गोठवत नाही को पाऊस भिजवत नाही वेदात म्हटले आहे की 'भक्ताला वसंत, शीत, वर्षा शरद हेमंत शिशिर, हे सारच ऋतु रमणीय भासतात ' भक्तीच्या मस्तीत माणसाला ऋतुचक्राचे भान कुठून होणार ? त्यातच उत्तर प्रदेशच्या मात्रेन विनोबाच्या हाती सच्चातीन लाख एकर जमीनीचे भूदानहि आले होते हमीरपुर, जिल्ह्यात यात्रा चालली होनी २३ मे १९५२ बेतवा नदीच्या तीरावर शेजारच्या मंगरोठ गावचे निवासी स्वागतार्थ जमलेले विनोबांनी भन्न दिला 'सारी जमीन देवाची गाव म्हणजे आपले विशाल कुटुंब ' मंगरोठचे जमीनदार दीवान शत्रुघ्नसिंह व त्यांच्या पत्नी रानी राजेन्द्रकुमारी यांनी राष्ट्रीय चळवळीत फार मोलाची कामगिरी केली होती त्यांच्या तपस्येमुळे जमीन खोदून तयार होती विनोबांनी त्यात विचारवीज पेरले मंगरोठच्या गावकऱ्यांनी जमीन देवाची करण्याचे ठरवले दीवानसाहेबांनी आपली सर्व जमीन दान दिली दुसऱ्या दिवशी त्यांनी विनोबांच्या हाती एक कागद दिला भारतातले पहिले ग्रामदान घोषित झाले रक्ताचा घेवहि न साडता, कुणाच्याहि हदमाला न दुखवता, कुणाचहि अहित न करता जमीनीची व्यक्तिगत मालकी नाहीशी झाली

पहिल्या परमाणुचा विच्छेद झाला तेव्हा वैज्ञानिकांना कल्पनाहि नसेल की त्यातून विज्ञानालाच नव्हे तर मानवी जीवनालाहि कलाटणी मिळणार आहे मंगरोठच्या त्या पहिल्यावहिल्या ग्रामदानाने माणसाच्या मनाला नी जगाला कुठली कलाटणी मिळाली, ह् उद्याचे इतिहासकारच ठरवू शकतील

व्यापक भूमिदान : ३ :

बुद्ध महावीराच्या पावलाच्या स्पर्शाने पावन झालेली विहारभूमीची वाट, राजप्रासादात राहून हि विरक्त राहिलेल्या राजपि जनकाच्या विदेह भूमीची वाट, शस्त्रसन्ध्यास घेऊन प्रेमास्त्राने जग जिंकणाऱ्या सम्राट अशोकाच्या मगधभूमीचा मार्ग घेतल्यापासून विनोबा सतत आवाहन करीत "बुद्धविहार भूमीच्या वशजानो, अहिंसेच्या करुणेच्या मार्गाने प्राप्ति होऊ शकते, हे तुम्हाला सिद्ध करून दाखवायचे आहे प्राप्ति म्हणजे जीवनमूल्यामध्यें परिवर्तन. या अणुयुगात जो तलवार व हिंसेचा आश्रय घेईल तो जुनाट प्रतिस्त्रियावादी ठरेल ज्या दुर्जनाला नाहीसे करण्यावरता, तुम्ही हाती शस्त्र घ्याल, तो नाहीसा झाल्यानंतर तुमच्यात प्रवेश करेल, त्याचे शस्त्र तुमच्या हाती आले म्हणजे तुम्हीहि त्याच्याच सारखे दुर्जन वनाल रशिया व चीनचा इतिहास आपल्याला हेच सागत आहे जेव्हा साध्याऱोवर साधनातहि प्राप्ति होणे तेव्हाच खरी प्राप्ति सम्यक् प्राप्ति विवा सत्ताप्ति होते '

कम्युनिस्ट कार्यकर्ते जनतेला सागत 'या ढोंगी साधूपासून सावध रहा जमीनदाराचे हृदय-परिवर्तन बघीतरी होणें शक्य आहे का ? त्यांना तर बडगाच दाखविला पाहिजे ' विनोबा कम्युनिस्टांना विचारत 'कार्ल मार्क्स बडगा घेऊन तुमचे परिवर्तन करायला आला होता का रे ? तुम्ही स्वतः कम्युनिस्ट वसे वनलात ? मार्क्सच्या एका पुस्तकाने तुमचे हृदय-परिवर्तन केले तेव्हा तुम्ही स्वतःच हृदयपरिवर्तनाचे प्रतीक आहात तुम्ही प्राप्ति प्राप्ति म्हणून ओरडता, पण प्राप्ति कशाला म्हणतात हे तुम्हाला माहीन नाही.

तुम्ही आतीला एका चौकटीत बसवू पाहता पण कुठल्या हि पुस्तकात लिहिल्या-प्रमाणे का कधी आति होते ? साच्यात घातल्याने आतीच नाहीशी होते. या भारतात आति कशी करायची हे तुम्हाला कळत नाही मी वेदाधामून गाधीपर्यंत भारतीय ससृष्टीच्या सर्व विचाराना पचवले आहे म्हणूनच मी सांगत आहे की भारताचे एक स्वतंत्र तत्त्वज्ञान आहे, एक मिशन आहे, आतीचे एक भारतीय तंत्र आहे '

आतीच्या भारतीय तंत्रातले सगळेच काही न्यारे आहे विहारच्या यानेंत आरभीच्या तीन चार महिन्यात विनोबाना दानपत्रे छूप मिळाली पण बहुतेक सारी गरीबाची होती चार दोन गुठ्याच्या त्या दानपत्रांना विनोबानी 'शबरीची दोरे' नी 'मुदाम्याचे पोहे' असे नाव दिले देवाला असे दान फार आवडते गरीब शेतकरी आपल्या तुटपुज्या जमीनीतला एक तुकडा भूदानयज्ञात श्रद्धेने अर्पण करीत तेव्हा विनोबा म्हणत 'त्यानी आपल्या काळजाचे तुकडे अर्पण केले आहेत यातूनच अहिंसक शक्ति प्रवटेल त्याग आणि तपस्वेतून नवी शक्ति निर्माण होऊ लागली

'सुरम्य शांतिके लिये जमीन दो, जमीन दो'

महान आतिके लिये जमीन दो जमीन दो'

छेड्यापाड्यात हा आवाज दुमदुमू लागला दान देणारे गरीब शेतकरी अहिंसक आतीचे अग्रदूत ठरले त्याच्या त्यागाने इतरांना प्रेरणा मिळाली मोठमोठे जमीनदार दान घ्यायला पुढे येऊ लागले

पालकोटचे राजेसाहेब विनोबाना म्हणाले 'आपल्या सोबत आठ-पंधरा दिवस रहायची इच्छा आहे ' आजुबाजूचे लोक हसले हा राजा अन पामी चालणार ! राजेसाहेब धार्मिक वृत्तीचे सज्जन पुरुष होते पदयात्रेत विनोबाशी चर्चा करीत तेव्हा विनोबा सांगत 'भूदानयज्ञाच्या द्वारे देशात मानवतेच्या धर्मविचाराची स्थापना होत आहे धर्मचे दोन विभाग आहेत-परिवर्तनशील आणि अपरिवर्तनशील सत्य, प्रेम, करुणा, ईश्वरभक्ति, ह्या गोष्टी कुठल्याहि काळात, कुठल्याहि परिस्थितीत न बदलणाऱ्या अशा आहेत आणि सर्व धर्म त्याचे प्रतिपादन करतात पण काही गोष्टी देशकाल-परिस्थितीनुसार बदलत असतात पूर्वी 'राजा कालस्य कारणम्' म्हटले जाई, आता 'प्रेजा कालस्य कारणम्', म्हटले जाणार समता हा आजचा युगधर्म

आहे. करणेच्या द्वारे म्हणजे आध्यात्मिक मार्गाने भूमिसमस्या सोडवणे, हे प्रत्येक धार्मिक म्हणविणाऱ्याचे आजचे वनंज्य आहे. भुवेलेल्याला खाऊ घालणे, तहानठेल्याला पाणी पाजणे ही खरी भक्ति आहे' .

राजेसाहेब नवनवे विचार ऐकत, त्यावर विचार करीत अखेरीस त्याच्या जिल्ह्यातल्या राची दाहरी त्यांनी साडेपचेचाळीस हजार एकराचे दानपत्र भक्तिभावाने अर्पण करीत जाहीर सभेत म्हटले की 'विनोबा आमची जमीन घेतात नी आम्हाला जीवदान देतात त्यांनी आम्हाला वाचवले आहे नाहीतर रशिया-चीनच्या जमीनदाराप्रमाणे आमची हि दुर्गति झाली असती या भूदान-यज्ञात जमीन अर्पण करण्यात आमचे हित आहे वाळाची पाऊले ओळखून घागण्याने आमचे कल्याण होईल नाहीतर विनाश अटळ आहे' विनोबा त्यांना म्हणाले 'मला नुसती जमीन नको आहे मला तुमचे हृदय पण हवे आहे तुम्ही आमचे काम हाती घ्या' . महालात राहणारे, मोठारीत हिडणारे राजेसाहेब भूदानाचे कार्यकर्ते बनले, खादीचा साधा पोशाख घडवून अहिंसक क्रांतीच्या धर्मविचाराचा प्रचार करीत पायी हिंडू लागले आपल्या नातेवाईकांबद्दून, स्नेह्यांबद्दून भूदान प्राप्त करू लागले, भूमिहीनांना जमीन वाटू लागले, कालचा शोषक आज सेवक बनला हृदय-परिवर्तनानंतर जीवन-परिवर्तन झाले आणि समाज-परिवर्तनाचे कार्य सुरू झाले

पाटण्याला, अशोकाच्या पाटलीपुत्र नगरीत, २३ ऑक्टोबर १९५२ च्या जाहीर सभेत विनोबांनी संपत्तिदान-यज्ञाची घोषणा केली "आजवर मी फक्त भूदान घेत असे आता संपत्तिदान हि घेईन म्हणजे पैसा हाती घेणार नाही, पैसा दात्याजवळच राहील 'मी दरसाल आपल्या उत्पन्नाचा 'अमुक' हिस्सा समाजाला अर्पण करीत राहीन' अशा आशयाचे दानपत्र तेवढे माझ्या हाती राहील दानातील पैसा दाता स्वतःच समाजसेवेच्या कार्यात खर्च करील नी हिशोब माझ्याकडे पाठवील नी कसा खर्च करायचा याबद्दल त्याला मार्गदर्शन मिळत राहील मला दात्याचा फक्त पैसाच नाही तर बुद्धि व शक्ति पण हवी आहे भारतातल्या प्रत्येक माणसाने आपल्या संपत्तीचा एक हिस्सा गरीबांच्या सेवेत लावावा, ह्या धर्मविचाराची दीक्षा सर्वांना द्यायची आहे" सर्वोदयाच्या अर्थशास्त्राचे तात्त्विक

विवेचन ते अनेकदा करीत साम्ययोगाच्या अर्थरचनेचा आधार त्यांना वेदोपनिषदात मिळते 'त्यक्तेन भुजीया' त्यास करून मग भोग करा 'सपत्ति सत्र रघुपतिकं आही' सारी सपत्ति देवाची आहे सपत्तीवर माणसाची व्यक्तिगत मालकी राहणं हा अधर्म आहे तत्त्वज्ञानाच्या आधाराविना कोणताही विचार टिकू शकत नाही आमच्या विचाराचे अधिष्ठान आहे अपरिग्रह आज जगात अपहरणाचा विचार पसरत आहे अपहृत्यांचे अपहरण करून समविनरण करावे असा तो विचार आहे आम्ही अपरिग्रहाचा विचार जगाला देत आहोत पूर्वीचे ऋषि यज्ञात आहुति देताना म्हणत 'इन्द्राय इदम्, न मम' हे इन्द्राचे आहे, माझे नव्हे, तसे आता आपण म्हणू या, 'समाजाय इदम्, न मम' हे समाजाचे आहे, माझे नव्हे प्रत्येकाजवळ, जमीन, सपत्ति श्रमशक्ति, बुद्धि, विद्या, त्यापैकी जे काही आहे, ते त्याने समाजाला अर्पण करावे आणि मग समाजाकडून प्रसादरूपाने जे मिळेल ते ग्रहण करावे अपरिग्रहाच्या आधारावर नवी समाजरचना निर्माण करणे हे आमचे उद्दिष्ट आहे आजच्या एकांगी मीनिऐवजी पूर्ण नीतीची प्रस्थापना करायची आहे आजचा समाज चोराला शिक्षा देतो पण त्याच्या बापाला प्रतिष्ठा देतो धनसंग्रह करणारा, दान न देणारा कजूस हा चोराचा बाप आहे, तो चोर निर्माण करतो मुलाला जेलात पाठवायचे आणि बापाला बाहेर राहू द्यायचे हा कुठला आला आहे न्याय ?'

विहारच्या यात्रेत अचानक विघ्न आले टाटानगर मुक्कामी विनोदाना ताप भरला आणि तो मॅलिग्नंट मलेरियाचा ठरला तापातच ते चाडिलपर्यंत पोहोचले आणि तेथे त्यांना तीन महिने मुक्काम करावा लागला विनोदानी औषध घेण्यास नकार दिला ताप चढत होता वेदना वाढत होत्या. अन् वेदाती विनोदा विनोदाने म्हणत होते 'आता मी वेदनेच्या हिमालयावर पोहोचलो' 'तू देह नसून आत्मा आहेस 'तत्त्वमसि', देह नश्वर आहे आत्मा अमर आहे' ह्या वेदान दर्शनाची विनोदाना अनुभूति असल्यामुळे देहाच्या कष्टाची त्यांना कधी जाणीव देखील होत नसे थर्मामिटर भलता आकडा दाखवी नी सभोवतालच्या लोकांच्या ताडचे पाणी पळे, पण विनोदा नेहमीप्रमाणेच शांत, प्रसन्न असत, विनोद करीत, हसत, हसवीत. पुढे तर एक एक क्षण कठिण जाऊ लागला, जीवन-मृत्यूची सीमारेषा दिसू लागली राष्ट्रपति, पंतप्रधान वगैरे अनेकानी

सदेश पाठवून औपध घेण्याविषयी विनवले विहारचे मुख्यमंत्री तर हाती औपध घेऊन त्याच्या पलगाशी धरणे धरूनच वसले अखेरीस विनोबानी औपध घेतले अन् काही तासात तप उतरला

चाडिलला पाचवे अ भा सर्वोदय संमेलन झाले राष्ट्रपति राजेन्द्रबाबू संमेलनाला हजर होते त्याचे शरीर दिल्लीला 'राष्ट्रपति भवना'त असे नी हृदय विनोबाच्या सोबत त्याच्या विहारची पदयात्रा करी संमेलनात विनोबानी सर्वोदय-दर्शनाच्या एका महत्त्वाच्या पैलूवर प्रकाश टाकला, "शासनमुक्त समाज स्थापित करणे हे आमचे ध्येय आहे त्याकरिता हिंसाशक्तीच्या विरोधी, दडशक्तीहून भिन्न लोकशक्ति निर्माण करायची आहे आमच्या कार्य-पद्धतीचे दोन विभाग आहेत—विचारशासन आणि कर्तृत्व-विभाजन" . साम्यवाद व सर्वोदय विचाराची तुलना करीत त्यांनी काही मूलगामी मुद्दे मांडले

"काहीना नद्या नी काहीना नाले वा म्हणतात ? काही प्रवाह असे असतात की ज्याच्यात दुसरे प्रवाह, नद्यानाले, मिळोत की न मिळोत, ते क्षीण होत नाहीत. त्याचा स्वतःचा असा एक स्रोत असतो तर काही प्रवाह काही काळ विशाल रूप धारण करून मग सुकून जातात विचार प्रवाहाना व चळवळीना हि हाच नियम लागू आहे साम्राज्यवाद हा एक क्षीण विचार आहे काही काळ त्याचा खूप जोर राहिला पण आता तो टिकणार नाही हे सर्वांना बळून चुकले आहे साम्राज्यवादाची प्रतिक्रिया म्हणून मार्क्सवादाचा जन्म झाला गेल्या शभर वर्षांत मार्क्सवादाने सान्या जगावर प्रभाव पाडला-पण तो एक प्रतिक्रियारूप विचार असल्यामुळे तोहि हळू हळू क्षीण होत जाणार. सर्वोदय विचार हा एक स्वतन्त्र, स्वयम् विचार आहे, तो कशाचे उत्तर किंवा प्रतिक्रिया नाही त्याची मुळे भारतीय संस्कृतीत खोल्वर रुजली आहेत. त्यामुळे तो एक अमर, अक्षीण असा विचार आहे '

चाडिलच्या मुक्कामातील एक घटना दुपारची वेळ विनोबा थापनात मग्न एक गृहस्थ आले आणि प्रणाम करून समोर बसले वितीतरी वेळ विनोबाचे त्याच्याकडे लक्ष वेगळे नाही नंतर जेव्हा त्यांनी मान वर करून पाहिले, तेव्हा त्या गृहस्थानी एक कागद अर्पण केला एकावर अनेक ग्रंथ असलेले असे ते दानपत्र होते कोणीतरी ओढय करून दिली 'हे रामगडचे राजेमाहेव एक लाख एकर भूमीचे दान द्यायला आठे आहेत' 'जमीन

दिलीत, ठीक केले पण जाता आणखी जमीन मिळवण्याचे काम करा ' राजे-
साहेबानी आदेश मान्य केला विनोबा पुन्हा वाचनात गुग झाले एक लाख
एकर जमीन मिळाली देणान्यानें आपणहून, न मागता दिली भूदानाचे कार्य
करण्याचे आश्वासन दिले अन् तरीहि काहीच घडले नाही, अशी त्याची वृत्ति ।
यात्रेत कधी कधी अगदीच कमी जमीन मिळाली एकदा तर फक्त सव्वा
एकर मिळाली. त्या हि दिवशी त्याची तीच प्रसन्न शांत अविकल मुद्रा । ते हस्त
म्हणाले 'सव्वा एकर म्हणजे सत्यनारायणाचा प्रसाद मिळाला' सुख-दुःख
मान अपमान, यश-अपयश ही सारी द्वंद्वे जिरविल्यानंतरच अखंड आनंदाची
अनुभूति होते

पहिल्या दोन वर्षांच्या यात्रेत विनोबा प्राचीन दंडकाप्रमाणें चातुर्मासात
एका ठिकाणी थावले पण बिहार यात्रेपामून त्यांनी पावसाळ्यातहि पदयात्रा
चालूच ठेवण्याचे ठरवले त्या वर्षी वरुणराजा जणू कोपला होता सारखा
पाऊस नी सर्व नद्यांना अतोनात पूर पुराच्या सकंदाने सारा उत्तर बिहार
म्हणजे गंगेच्या उत्तरेचा भाग नस्त आणि ज्या भागात पुराचा तडाखा जास्त
तियेच विनोबाची यात्रा चालली होती कित्येकदा कथरभर पाण्यातून मेलचे
मैल चालावे लागे सभेच्या वेळी आवाज बसले तेव्हा तर विनोबा लोकाना
सांगत 'बेवडा आनंदाचा प्रसंग आहे हा परमेश्वर या जलधाराच्या रूपानें
आपल्याला अनंत हस्ताने आलिंगन देत आहे हा पाऊस पडतो आहे म्हणजे
प्रभूची वृपाच आवाशातून घाली पडते आहे' त्याचवेळीं दक्षिण बिहार-
मध्ये अवपंगामुळे लोक हवालदिल झाले होते विनोबा लोकाना म्हणत 'तुम्ही
आजवर जमीनोचे वाटप चुकीचे केले, भूमिहीनाना जमीन दिली नाही म्हणून
देवहि पाण्याचे वाटप हे असे करतो कुठे अति पाऊस देतो तर कुठे अगदी
कमी' मुसळधार पाऊस असो, भाजून वाडणारें जन असो, की वडाक्याची
यडी अगो विनोबाच्या यात्रेत कधी छड पडला नाही की त्याच्या आनंदाला
कधी गाल्याट लागले नाही 'आनंदाचे डाही, आनंद तरंग, आनंदचि अग,
आनंदाचें।' अशी त्याची सदैव श्यनि, बिहारच्या यात्रेला त्यांनी नावच
दिले 'आनंद यात्रा' ।

भारतांतल्या चौदा स्वयंभू ज्योतिर्लिंगांपैकी बिहारचे वैद्यनाथ धाम
(देवघर) हे एक आहे यगल व बिहारच्या लोकांचे तें एक मोठें तीर्थक्षेत्र

आहे १९५३ च्या सप्टेंबरमध्ये यात्रेचा मुक्काम देवघरला होता वंदनाथचे मंदिर हरिजनाकरता खुले झाले नाही असे कळताच विनोबा जाहीर सभेत म्हणाले 'देवाच्या भक्ताना जेथे प्रवेश नाही तेथील मूर्ति प्राणहीन बनते. जिथे हरिजनाना प्रवेश नाही तिथे मी जात नाही' . . हे ऐकून मंदिराचे प्रमुख पडे विनोबाकडे आले 'आमचे मंदिर हरिजनाकरता खुले आहे आपण तेथे अवश्य यावे आम्ही निमंत्रण द्यायला आलो आहोत' विनोबानी निमंत्रण स्वीकारले तिन्हीसाजेची वेळ विनोबा ध्यानमग्न अवस्थेत चालत होते. मनात वेदातील शिवस्तुतिपर मंत्राचा जप चालू होता सोयरी मडळी मागोमाग मोन घेऊन चालली होती त्यात काही हरिजन होते मंदिराच्या दाराशी पोहोचेंपर्यंत चांगलाच काळोख होऊन गेला होता मंदिराच्या आतल्या प्रागणात हि अंधवट काळोख च होता गर्दी खूप होती विनोबा प्रागणात शिरताच 'धर्म की जय हो' चा जयघोष झाला 'अधर्म का नाश हो' हा दुसरा जयघोष विनोबाना काही च ऐकू आले नाही त्याचे ध्यान चालूच होते. घोषणा जोरजोरात होऊ लागल्या गोधळ, गलबारा वाडू लागला गर्दीत यरेचसे सायी मागे राहिले चहूकडे गडबड होत असलेली पाहून विनोबा आवले 'तुम्ही शांत रहा कुणाची इच्छा नसेल तर मी मंदिरात न जाता असाच परत फिरेन' गलका वाढला विनोबा दर्शन न घेताच परत फिरले. इतक्यात 'धक्कावुक्की सुरू झाली काय घडत आहे याची कुणालाच कल्पना येईना पण विनोबाच्या पाच सात सहकाऱ्यानी त्याच्याभोवती कडे केले. चुक्याचा भार वाढला सहकारी शांतपणे मार खात होते काही पडघानी एका भगिनीचा गळा दावण्याचा प्रयत्न केला पण ईश्वरवृत्तेने ती वाचली विनोबाच्या डाव्या कानावर एक जोराचा बुक्का बसला आणि त्याचा तो कान कायमचा अधु झाला पण सहकाऱ्यानी सारा मार सहन करून विनोबाना वाचवले आणि बाहेर आणले एक सहकारी म्हणाले 'पूर्वी चळवळीत लाटी-चाज होई तेव्हा मला राग येई पण आज माझ्या मनात राग अजीवात नव्हता. मला वाटले वकामुर गुद्दे मारतो आहे नी मी भीमासारखा मार पातो आहे.'

विनोबा तर सुखरूप मुक्कामी परतले पण काही सहकाऱ्याना हॉस्पिटल ची वाट घरावी लागली बाहोच्या मागे या भारामुळे जन्माच्या व्याधि लागल्या

देशभर खळवळ उडाली सर्वत्र पडद्याचा निपेध होऊ लागला विहार सरकारने काही पडद्यांना पकडले. दुसऱ्या दिवशी विनोदानी एक वक्तव्य घोषित केले — 'काल मी महादेवाच्या दर्शनाला गेलो, तेव्हा दर्शन तर मिळाले नाही, पण महादेवाच्या भक्ताच्या हातचा मार प्रसाद म्हणून मिळाला ज्यानी मारपीट केली त्यानी अज्ञानामुळे तसे केले त्यामुळे त्यांना काही हि शिक्षा होऊ नये माझ्या सहकाऱ्यानी त्यावेळी शांति व निर्वैराभाव राखला, ही प्रभूची फार मोठी कृपा आहे ही घटना म्हणजे भेदासुराचा अतकालीन आक्रोश आहे, असे मी मानतो याची पुनरावृत्ति होऊ नये म्हणून सरकारने व्यवस्था करायला हवी विज्ञानाच्या या युगात प्रत्येक धर्माची कसोटी होणार आहे, याची जाणीव आपल्या समाजाला असायला पाहिजे 'पंचवीस वर्षांपूर्वी याच ठिकाणी गांधीजीवर दगडफेक झाली होती त्याचा उल्लेख करून विनोदा म्हणाले 'मी ज्याच्या चरणाचा दास आहे, त्यांना मिळालेले भाग्य मलाहि लाभले त्याची मला धन्यता वाटते '

विज्ञानाच्या या युगात माणसाने सकुचित बुद्धि राखणे म्हणजे आपल्याच पायावर घोडा पाडून घेणे होय, असे ते नेहमी सांगतात. 'विज्ञान आणि आत्मज्ञान हे मानव-पश्याचे दोन पख आहेत बाह्य सृष्टीचे ज्ञान म्हणजे विज्ञान आणि स्रष्ट्याचे ज्ञान म्हणजे आत्मज्ञान शरीर आणि आत्मा या दोन्हीचा हि विकास व्हायला हवा त्याकरता विज्ञान व आत्मज्ञान दोहोची कास माणसाला घरायला हवी मोटारीत दोन यंत्रे असतात, दिशामूचक आणि गतिवर्धक त्याचप्रमाणे आत्मज्ञान हे दिशा दाखवील व विज्ञान त्या दिशेने गति वाढवील तर पृथ्वीवर स्वर्ग अवतरेल . तुम्ही विनोदाचे म्हणणे नाही ऐकले तरी चालेल पण अँटम बांबूचे तर ऐकाल ना ? तो तुम्हाला सांगतो आहे की मानवाने परस्पर प्रेमाचा, अहिंसेचा मार्ग घेतला नाही तर सर्वनाश होईल . विश्वयुद्धाचे (वलंड वॉर) चे मला अजीवात भय नाही विश्वयुद्ध हे दैवी प्रेरणेने होते (वलंड वॉर इज डिव्हाइन) असे मी मानतो विश्वयुद्ध मानवाला अहिंसेकडे नेते . लहान लहान झगडे, लढाया, चाकू तलवारीसारखी लहान अस्त्रे सर्वांत भयकर आहेत. ती नाहीशी करण्याकडे आपण शक्ति लावू या आणविक अस्त्रे तर माणसाला सांगतात की लढाई करू नकोस जगात आज सर्वांना शांतता हवी आहे.

पण ती मिळवायची कशी हे मात्र कुणाला कळत नाही भूमिसमस्येसारखा विकट प्रश्न आपण शांतिमय मार्गाने सोडवून दाखवू तर यातून जगाला शांततेचा मार्ग गवसेल ”

शांतिमय आंदोलनाचा संदेश देत, भूदान प्राप्त करीत शेकडो कार्यकर्ते विहारच्या खेड्यापाड्यात हिंडू लागले त्यात विधायक कार्यकर्ते तर होतेच पण सर्व राजकीय पक्षांचे कार्यकर्ते देखील होते विहारची भूमिसमस्या सोडवल्याशिवाय, म्हणजे विहारमधील सर्व भूमिहीनाकरता जमीन मिळविल्या-शिवाय विहार न सोडण्याचा विनोबांनी संकल्प केला होता त्याकरता बत्तीस लाख एकर जमीनीचे दान हवे होते एका त्रिकोणात एक प्रमेय सिद्ध झाले म्हणजे मग ते सर्व त्रिकोणात सिद्ध ठरते तसेच विहारसारख्या एका मोठ्या व प्रातिनिधिक प्रांतात व्यापक भूमिदानाचा प्रयोग होऊन या मार्गाने भूमि-हीनांचा प्रश्न सुटेल तर जगात कुठेहि अहिंसक पद्धति यशस्वी ठरू शकते हे सिद्ध होईल असे ते नेहमी म्हणत विहार प्रादेशिक काँग्रेस कमीटीन बत्तीस लाख एकर भूदान मिळविण्याचा संकल्प केला विनोबा काँग्रेस कार्य-कर्त्यांना नेहमी सांगत की विहारच्या चपारण जिल्ह्यातच गांधीजींना असह-काराचे अहिंसक तंत्र गवसले आता आपल्याला भूदान-यज्ञाच्या रूपाने अधिक व सामाजिक आंदोलनाचे अहिंसक तंत्र सापडले आहे त्याची यशस्विता सिद्ध करण्यात आपली सारी शक्ति लावणे हे आपल्या सर्वांचे कर्तव्य आहे प्रजा-समाजवादी पक्षाचे त्यावेळचे प्रमुख नेते श्री जयप्रकाश नारायण यांनी १९५३ पासून भूदानयज्ञाचे कार्य सुरू केले ज्याचे जीवन आंदोलनाचा बाहिलेले आहे अशा जयप्रकाशजींना भूदानयज्ञात आंदोलनाचे दर्शन घडते, ही फार मोठी घटना आहे असे विनोबा नेहमी म्हणत

१९५४ च्या मे महिन्यात बोधगयेला सहावे अ भा सर्वोदय संमेलन झाले भारताचे राष्ट्रपति, पंतप्रधान व अनेक नेते संमेलनाकरता तेथे आले सर्वांच्या समक्ष जाहीर संभेत बोलताना विनोबा म्हणाले 'भूदान-यज्ञात जमीन न देणे हा देशद्रोह आहे आज देश सकटात आहे दारिद्र्य, विपत्ती, दारिद्र्य, अन्याय या सर्वांचे अहिंसक पद्धतीने निर्मूलन करून समता प्रस्थापित करणे हाच देशाला सकट मुक्त करण्याचा मार्ग आहे' सद्यस्थितीचे विश्लेषण करीत त्यांनी इशारा दिला की 'गरीब लोक किती दिवस वाट पाहतील ?

आजची समाज रचना क्षणभर देखील सहन करण्याची माशी तयारी नाही ... आज जगात दोन प्रकारचे लोक आहेत, शांतिवादी आणि क्रांतिवादी. शांतिवादी लोक 'वायदा आणि सुव्यवस्था राखू इच्छितात, समाज-रचना जशी आहे तशीच ठेवू पाहतात. 'जैसे थे' राखू इच्छितात. या उलट क्रांतिवादी लोक हिंसक मार्गाने समाज बदलू पाहतात. . . . आम्हाला 'जैसे थे' नको, क्रांति हवी, पण ती शांतिमय मार्गाने हवी आहे.

समेलनात जयप्रकाशजींचे हृदयस्पर्शी भाषण झाले 'कार्यकर्ते वाढतील, तितकी कामाची गति वाढेल असे सांगून लोकाना आवाहन करीत ते सहज वोलून गेले 'मी या कामाला आपले जीवन दान देत आहे' टाळ्याचा कडकडाट झाला. राजकारणातले आपले महत्वाचे स्थान सोडून जयप्रकाशजींनी क्रांतीच्या होमकुडात आपल्या जीवनाची आहुति देण्याचे ठरवले आणि नव्या मनूचा आरंभ केला. 'एक माणूस सहसा आपल्या आयुष्यात दोनदा क्रांति करू शकत नाही. पण जयप्रकाशजी एक अद्भुत व्यक्ति आहेत त्यांनी स्वराज्याच्या लढ्यात जीवन अर्पण केले आणि नंतर 'पुण्यक्षया' चा, सत्तेचा मार्ग न घेता पुन्हा दुसऱ्या क्रांतीत स्वतःला शोकून दिले' असे विनोबा त्यानंतर अनेकदा म्हणाले जयप्रकाशजींच्या भाषणानंतर दुसऱ्या दिवशी पहाटे त्यांच्या हानी एक बिठ्ठी आली.

'श्री. जयप्रकाश,

कल आपने जो आवाहन किया था, उसके जवाबमें—

भूदानयज्ञ-मूलक, ग्रामोद्योग-प्रधान अहिंसक क्रांति के लिए मेरा जीवन समर्पण ।

सर्वोदयपुरी

विनोबा

२०-४-५४

जयप्रकाशजींनी समेलनात विनोबाचे पत्र वाचून दाखवले आणि एकदम नवीनच कलाटणी मिळाली त्याच्यावर बिठ्याचा वर्षाव होऊ लागला. एकेक बिठ्ठी उघडून ते वाचून दाखवीत नी 'अमुक कार्यकर्त्यांनी' जीवनदान केले 'हे धोपित होई. हा कार्यक्रम दिवसभर चालला. समेलन मगले तेव्हा शेंवडा कार्यकर्त्यांनी भूदान-यज्ञात आपले जीवन दान दिलेले आढळले. त्यानंतर जीवनदानाचा प्रवाह अधिकाधिक विराल रूप धारण करीत गेला.

विनोबा, भूदान-यज्ञाला आदोलन (चळवळ) न म्हणता, आरोहण म्हणत पहाड चढताना कधी कधी फार कठीण चढण लागते, तशी याहि आरोहणात लागली एकदा तर विनोबा म्हणाले की 'चक्रव्यूहात सापडलेल्या अभिमन्यूसारखी माझी स्थिति झाली आहे' पण हळूहळू व्यूहाचा भेद होत गेला कधी कधी लोक विचारीत 'तुमचे काम अशस्वी झाले तर काय कराल?' विनोबा उत्तर देत "हे काम माझं नाही, देवाचे आहे मी तर त्याच्या हातातील साधन आहे मी स्वतः चालत नाही, तो मला चालवितो आहे त्याचे काम यशस्वी झाले नाही तर त्याचीच फजीती होईल त्याला आपल्या प्रतिष्ठेची चाड असेल तर तो करील हे काम यशस्वी।" मोठे पुढारी भूदानाच्या कामाकडे लक्ष देत नाहीत असे घेणी म्हटले तर, विनोबा सांगत 'रामाचे काम वानरानी केले, वृष्णाचे काम गोपगोपीनी केले आणि ख्रिस्ताचे काम सुतार व कोळ्यासारख्यानी केले आमच्यासारख्या लहानाकडून मोठे काम करवून घेण्याची देवाला हीसच आहे'

बिहारच्या खेड्यापाड्यात पदयात्रा करीत भूदान मागणाऱ्या अनेक लहानमोठ्या कार्यकर्त्यांत अमेरिकन तरुणी 'पॅट' ही देखील होती भारतात एक सत पायी पायी चालतो, जमीन मागतो नी हजारो लोक जमीन देतात, या घटनेबद्दल जगभर कुतुहल निर्माण झाले होते त्यामुळे युरोप, अमेरिका व जपान इत्यादि अनेक देशातील लोक विनोबाचे काम पहायला भारतात येत, व विनोबाच्या वरोवर पायी हिंडत व विचार समजून घेत पॅटची वृत्ति अधिक सखोल व गभीर अमेरिकेतील त्या वैभवसंपन्न जीवनात तिला रितेपणा, अशांति, असमाधान भासे आणि म्हणून शांति व समाधानाच्या शोधार्थ ती भारतात आली बिहारच्या यात्रेत दोन वर्षे पायी हिंडली हिंदी शिबळी आणि भारतात असेतोवर हिंदीशिवाय दुसरी भाषा बोलायची नाही असे ठरवले भूदान प्राप्तीकरता तिने स्वतः पदयात्राहि घेली ज्या दिवशी जमीन मिळणार नाही, त्या दिवशी उपास करायचा हा तिचा सवस्व होता पण बुद्धाच्या भूमीतल्या जनतेने तिला स्नेहासोबत रोज भूदानहि दिले बोधगयेच्या समेलनात इतरासोबत पॅटने हि भूदान कार्यावरता जीवनदान दिले

बुद्धदेवाने गया शहराजवळील बोधगयेली अद्वत्य वृक्षाखाली बसून तपस्या केली व तेथेच वंशाष्टी पौर्णिमेला त्याला ज्ञान प्राप्त झाले अशी कथा

आहे चीन, जपान, व्हीएटनाम, बावोडिया, थायलंड, ब्रह्मदेश, सीलोन, तिबेट इत्यादि सर्व देशांत आज बहुसंख्य लोक बौद्ध आहेत त्या सर्वांचे श्रद्धास्थान, सर्वांत मोठे तीर्थक्षेत्र 'बोधगया' हे आहे वेदांत व बुद्धाचा अहिंसा-विचार याच्या समन्वयाच्या उपासनेवरता बोधगयेला एखादा आश्रम स्थापित करावा व परदेशातून येणाऱ्या यात्रिवासी स्नेहसवध जोडावे अशी विनोबाची मनीषा होती पण दानात जमीन मिळाल्याशिवाय आश्रम स्थापायचा नाही, अनेक त्यांनी ठरवले होते बोधगयेच्या महताना हे कळताच त्यांनी बुद्धमंदिराजवळ असलेली तीन एकर जमीन समेलतात दान दिली त्या जमीनीवरता विन्येक देशाची सरकारने लाखो रुपये द्यायला तयार होती महंतजींनी भूदान-यज्ञात तर आधीच दोनडो एकर जमीन दान दिली होती अधिष्ठान मिळाले आणि बोधगयेला 'समन्वयाश्रमा' ची स्थापना झाली राष्ट्रपतींच्या हस्ते विहीर खणण्यास प्रारंभ झाला आणि खणता खणता पाळघासार दगडाची सुंदर अमंग बुद्धमूर्ति सापडली विनोबाना बुद्धदेवाचा आशीर्वाद मिळाला

बिहारच्या यात्रेत भारतीय हृदयाचे अद्भुत दर्शन घडले गरीब, धीमत, सुशिक्षित, अशिक्षित, वृद्ध, तरुण, बाल, स्त्रिया, पुरुष, हिंदू, मुसलमान, धिन्धन इत्यादि सर्वांनी भूदानमज्ञात आपापली आहूति अर्पण केली दानाच्या या वहाणीत रामायण-महाभारताइतकीच व्यापकता, सखोलता व पावनता आहे. पलामू जिल्ह्यातील एक घटना भूदान कार्यकर्ते एका जमीनदाराकडे गेले "भूमिहीन हे आपले भाऊ आहेत प्रत्येक घरात पाच पाडव असतात असे आपण मानतो भूमिहीनाचा, सहाव्या भावाचा हिस्सा विनोबाजी मागताहेत" हे सारे समजावून सांगितले जमीनदाराने पाच दहा एकर दान द्यायचे ठरवले. त्याच्याजवळ सहाशे एकर जमीन होती त्याचा आठ वर्षांचा छोटा मुलगा हे सर्व पाहत होता तो अडून बसला 'तुम्हाला सहावा हिस्सा म्हणजे शंभर एकर जमीन दिलीच पाहिजे' बाप ऐकेना मुलाने जेवण सोडले त्याचा सहा वर्षांचा धाकटा भाऊ म्हणाला 'दादा जेवत नाही तर मीहि जेवणार नाही' बापाला वाटले पोटात भूक कडाडेल तेव्हा मुकाटघात जेवतील पण सध्यापाळ झाली तरी दोन्ही बाळे उपाशीच होती ती प्रह्लादाच्या भूमीतली बाळे होती.

अखेरीस बाप नमला व त्याने शमर एकराचे दानपत्र लिहून दिले . उत्तर बिहारमध्ये विनोबाची यात्रा चालू होती शेजारच्या गावातून एक गृहस्थ समेला आला व त्याने थोडेसे दान दिले घरी परतल्यावर त्याने आपल्या आईला सारी हकीकत सांगितली आई रागावली ' इतकी कमी जमीन का दिलीस ? ' देवाने तुला पुष्कळ दिले आहे त्या सताव्या मागणीप्रमाणे निदान सहावा हिस्सा तरी द्यायचा होता थोडीशी जमीन देणे तुला शोभत नाही परत जा, आणखी जमीन देऊन ये ' दुसऱ्या दिवशी ते गृहस्थ पुन्हा विनोबाच्या पडावावर गेले व सहाव्या हिस्साचे दान देत म्हणाले ' या मार्गे प्रेरणा माझ्या आईची आहे '

पूर्व पाकिस्तानच्या सरहद्दीजवळच्या पूर्णिमा जिल्ह्यातली कथा एक मुसलमान जमीनदार विनोबाना भेटायला आले थोडी जमीन देण्याचा त्याचा विचार होता विनोबानी सहाव्या हिस्साची मागणी करताच त्यानी विचारले ' सहावा हिस्साच का मागता ? ' " त्याच अस आहे की साधारण प्रत्येक घरात पाच भाऊ असतात अस मानून मी म्हणतो की मी तुमचा सहावा भाऊ " मुसलमान गृहस्थ चटकन म्हणाले " काय मज्जेदार योगायोग ! आम्ही पाचच भाऊ आहोत पण आम्हा मुसलमानात बहीणीचाहि हस्तेटीवर हक्क असतो आमच्या दोन बहीणी हि आहेत ' ' ठीक, तुम्ही सात जण तर मी आठवा ' विनोबा उद्गारले त्या गृहस्थानी आठव्या हिस्साचे दानपत्र मोठ्या धानदाने अर्पण केले या घटनेचा उल्लेख करीत विनोबाजी एकदा म्हणाले की ' त्याच्या चेहऱ्यावडे पाहताच मला अल्लाचे दर्शन घडले '

बिहारची जनता नास्तिवालाहि आस्तिक बनवील गया जिल्ह्यात जयप्रकाशजीची यात्रा चालू होती सभेत भाषण सपल्यावर एक माणूस पुढे आला, ' माझ्याजवळ सहा एकर जमीन आहे मी सर्व दान देता ' ' अरे, पण मग तू काय खाणार ? ' एखादा एकर दे ' जयप्रकाशजी त्याला समजावू लागले पण तो म्हणाला, " आजवर मला जमीनीच सुख मिळाल आता दुसऱ्या एखाद्या भूमिहीनाला तें सुख मिळू या माझे दोन मोठे मुलगे आहेत आम्ही मजुरी करून पीट मरू, तुम्हाला माझी सारी जमीन घेतलीच पाहिजे " जयप्रकाशजीचें हृदय भरून आले ते एकदम म्हणाले ' शिवी-दधीचीच्या वसता तुला मी नतमस्तक होऊन प्रणाम करतो ! "

विहारच्या यात्रेत लाखो लोकांनी विनोबा वाणी-ऐकली पण त्यात स्त्रियांची सध्या फारच कमी पडशपद्धतीमुळे स्त्रिया बाहेर निघत नसत. विनोबा स्त्रियांना म्हणत तुम्ही या समाजाविरुद्ध बंड करा स्त्रियांनी अहिंसक आतीच्या कार्यात पुढाकार घ्यावा असे ते वारवार म्हणत स्त्रिया आणि पुरुष यांना सर्व समान अधिकार मिळावे असे त्यांचे स्पष्ट मत आहे “आध्यात्मिक क्षेत्रात स्त्रियांच्या भागांनील अडचणी दूर झाल्या पाहिजेत. स्त्रियांना ब्रह्मचर्याचा, सन्यासाचा अधिकार आहे शक्तीचार्यांमार्फत तेजस्वी, ज्ञाननिष्ठ, वैराग्य-संपन्न स्त्री निघेल आणि समाजाचे मार्गदर्शन करील, तेव्हाच स्त्रियांचा खरा उदार हाईल” असे ते स्त्रियांना सांगत “सुवर्णमोह ह स्त्रियांच्या गुलामगिरीचे एक कारण आहे असे हि ते सांगत “हे दागिते, सोन्याच्या बेड्या, तोडून फेंकाल तरच गुलामीतून मुक्त व्हाल”

सुशिक्षित लोक नेहमी एकच प्रश्न करीत ‘तुम्ही पायी पायी हिंडून ज्ञात कसाला येता?’ सरकारला कायदा बरायला का नाही सांगत? विनोबा उत्तर देत “राजसत्तेद्वारे ज्ञाति होणे शक्य असतें तर हाती असलेली राजसत्ता सोडून बुद्धदेव सन्यासी कसाला झाले असते? भूमीचे वाटप हे काही आमचे साध्य नाही ते तर साध्य आहे सामाजिक ज्ञाति ह साध्य आहे सरकार नोकर आहे जनता मालक आहे मी मालकाना विचार पटवून देत आहे त्यांना पटला तर ते आपल्या नोकराकडून काम करवून घेतील सरकार आहे शून्य आणि जनता आहे एक एकावर शून्य चढले म्हणजेच त्या शून्याला किंमत येते सरकार आहे वादली नी जनता आहे विहीर विहीरीत पाणी असेल तरच वादलीत येणार

“राजकारणात चाललेली सत्तेची स्पर्धा, स्वार्थाचा बुजबुजाट सारे समाज-जीवन गडळ करीत आहे त्याच्या शुद्धीकरणा निवडणुकीच्या पद्धतीत सुधारणा व्हायला पाहिजे आजच्या निवडणुकीत प्रत्येक उमदवाराचा कार्यक्रम असतो-आत्मस्तुति, परनिंदा आणि मिथ्याभाषण निवडणुकामुळे जातिभेदाचे भूतहि पुन्हा डोके वर काढू लागले आहे देशात दोनच प्रकारचे पक्ष आहेत, सत्ताधारी नी सत्ताकांक्षी सारे सत्तेच्या रिंगणाभावती घिरट्या घालतात सेवेकडे कुणाचेच लक्ष नाही निवडणुका खेळाव्यात, लडू नये, खेळीमेळीने सर्व घ्यावे जे जिंकतील त्यांनी विष्णुसारखे आदर्श

सेवक वनावे. लक्ष्मी पायाशी असून हि विष्णु विरक्त असातो. जे हरतील त्यांनी शंकराप्रमाणे जनतेंत जाऊन सेवा करावी '

बिहारच्या जनतेंत अपार श्रद्धा. बुद्ध-महावीराच्या तपस्येला फळें येत गेली करुणामूलक क्रांतीच्या जयघोषाचे जनमनात पडसाद उमटू लागले. सव्वादोन वर्षांच्या बिहारच्या यात्रेच्या आरम्भी 'जमीन दो जमीन दो', च्या घोषणा होत पण अती जमीनीची दानपत्रें घेऊन उभे असलेले शेतकरी 'जमीन लो, जमीन लो' म्हणू लागले. भागलपुरच्या वकीलाचे शिष्टमंडळ विनोबाकडे गेले 'तुम्ही सगळ्या जगाचे भले करतो अन् आमच्या मात्र पोटावर पाय देता. आजकाल जमीनीच्या किंमती उतरत आहेत. लोक जमीनीकरता पूर्वीसारखे भाडेत नाहीत. त्यामुळें आमचा घदा घसत चालला आहे.' विनोबाना गमत बाटली. 'तुमचा घदा घसणें, हीच त्रातीची खूण आहे. तुमच्या जवळ विद्या आहे. नव्या समाजरचनेंत तुम्हाला हि अवश्य काम मिळेल.' बिहारभूमीत पुन्हा एकदा धर्मचक्र फिरू लागले. 'काळाची मागणी आणि धर्मविचार यांचा जेव्हा संयोग होतो तेव्हा धर्मचक्र-प्रवर्तन होतें. ऋषि मुनि धर्मविचार नेहमीच सागत असतात. पण भूदानयज्ञाचा विचार आज प्रत्येकाच्या हृदयाला स्पर्श करीत आहे, कारण कालपुरुष समतेची मागणी करीत आहे.'

बिहारची यात्रा सप्टेंबर १९५५ च्या एक जानेवारीला विनोबानी वगभूमीत प्रवेश केला तेव्हा त्याच्या हाती बिहारच्या बावीस लाख एकर जमीनीची तीन लाख दार्यानी दिलेली दानपत्रें होती. तीन लाखात बहुसंख्य गरीब शेतकरी होते. त्यांनी निडळ्याच्या घामानें शिंपलेल्या प्राणप्रिय जमीनी-तून एकेक हिस्सा समर्पण करून त्रातीची हवा निर्माण केली अन् धर्मचक्र गतिमान् झालें. बुद्धदेवाच्या तपस्याभूमीने धर्मचक्र-प्रवर्तन सुरू केले

भूमि-क्रांति : ४ :

‘भंगेछ द्वार एशछ ज्योतिर्मय
तोमारि होक जय ।

हे विजयी वीर नवजीवनेर प्राते, नवीन आशाय् खड्ग तोमार हाते’

‘द्वार उघडून येणाऱ्या ज्योतिर्मय सूर्या तुझा जयजयकार असो.
नवजीवनाच्या प्रातःकाली तू एखाद्या विजयी वीराप्रमाणे आला आहेस,
तुझ्या हाती नवीन आशाचे खड्ग आहे’

बगवाळिका रवीन्द्रगीत गान होत्या.‘ स्त्रियांनी शस्त्र फुकले, उलुध्वानि
केला आणि विनावाना पंचारतीने ओवाळले. नव्या वर्षाच्या नव प्रभाती
चगभूमीत नवीन आशा प्रकटली

रामकृष्ण परमहंसाची ज्या ठिकाणी प्रथम समाधि लागली, त्या
दिण्णपुर गावात त्याच स्थानी वसल्यावर विनोबाहि ध्यानस्थ झाले.
“रामकृष्णानी जी समाधि व्यक्तिगत जीवनात अनुभवली, तिला सामूहिक
रूप द्यायचे आहे. आपल्याला सामाजिक समाधि साधायची आहे. भूदानाच्या
द्वारे जगताला क्लेश सघर्ष झगडे यापासून मुक्त करायचे आहे. कोणी
तरी हातावर सोन्याचे नाणे ठेवताच रामकृष्णाना विपारी जीवाणु चावल्या-
गत वेदना झाल्या म्हणतात. सपत्तीचे वाटप झाले म्हणजे मग ते वितरित
काचन परमेश्वराची विभूति बनते ”

शेंकडो वर्षांच्या गुलामगिरीमुळे निस्तेज, निष्प्राण, जड बनलेल्या या
देशाला अध्यात्माच्या दुदुमीने जागे करणारे विवेकानंदहि बंगालचेच त्यांनी

देशाला 'दारिद्रनारायणाची उपासना' शिक्कवली अन् गांधीजींनी ती पुढे चालवली त्याची आठवण करून विनोबा सांगत 'आपल्याला आता दारिद्र्य नाहीसे करून नारायणाची स्थापना करायची आहे. जनतेची सामूहिक शक्ति म्हणजे नारायणी शक्ति ती शक्ति प्रकटेल तर देशाचा उद्धार होईल'

चैतन्य महाप्रभूच्यामुळे बंगालमध्ये भक्तीची परंपरा आजवर चालत आली आहे. पाणी वाहतें असले म्हणजे शुद्ध राहतें विचाराचेहि तसेच असतें "भक्ति ज्ञान व कर्म याचा त्रिवेणी सगम झाला म्हणजे व्यक्तीचे आणि समाजाचे जीवन शुद्ध नी समृद्ध बनतें. भारतातल्या भक्तिसंप्रदायाला कर्मयोग व ज्ञानाची जोड घायला हवी. नाहीतर तो एकांगी व दुबळा ठरतो

भारताच्या पाळणीमुळे बंगाल व पंजाबला अपार दुर्खे सहन करावी लागली. आजहि बंगाल घ्ययित आहे आणि म्हणून विचलितहि आहे. बंगालच्या भूमीचेंच नव्हे तर कित्येक घराचे नी हृदयाचेहि तुकडे झाले आहेत. आजहि बंगालमध्ये अनेक घरातले अर्धे लोक पूर्वे पाकिस्तानात तर अर्धे हिंदुस्थानात, पश्चिम बंगालात आहेत. वर्षेन् वर्षे लोटली तरी त्याच्या भेटीगाठी होत नाहीत. त्यातच पूर्वे पाकिस्तानातून आलेल्या हजारो निर्वासितामुळे बंगालची परिस्थिति व मन स्थिति आणखीच बिघडलेली पण बंगालच्या जनतेला विनोबाची, भोळख पटली नी तिने अक्षरशः प्रेमवर्षाव सुरू केला. बिहारमधून ओरिसात जाताना विनोबानी वाटेत बंगालची पक्कत पचवीस दिवस यात्रा केली. त्या छोट्याशा यात्रेला त्यांनी 'प्रेम-यात्रा' असे नाव दिले. तहानलेल्याला पाणी मिळाव, तसे बंगालच्या जनतेला विनोबाना पाहून वाटत होतें.

मानवाच्या इतिहासात किती तरी राजे जग जिंकवला निघाले होते. सिक्कदरहि. त्यातलाच एक. वायव्य दिशेने भारतात प्रवेश करून त्याने पोरसाला हरवले अन् तो विजयोन्मादात पुढे जाऊ लागला. वाटेत एक फकीर बसला होता. फकीराने सिक्कदराकडे दुकूनहि पाहिले नाही, त्यामुळे सिक्कदर रागावला 'कोण आहेस रे तू?' सिक्कदरच्या प्रश्नावर फकीर हमला 'मी आहे दुनियेचा बादशाहा' सिक्कदर आणखीच रागावला 'जग मी जिंकले नी तू बसा झालास रे दुनियेचा बादशाहा?' फकीर खूपच हसला 'जग जिंकवला निघालास पण स्वतःला जिंकले आहेस का तू?' सिक्कदर

वरमला ज्या भूमीत स्वतः ला जिवणारी माणसे आहेत त्या भारतावर आपण कधीहि विजय मिळवू शकणार नाही, हे त्याला वळून चुकले

अशोकहि भारतातला एक चक्रवर्ती सम्राट होता पश्चिमेचे इतिहासकार म्हणतात की 'जगाच्या इतिहासाच्या आकाशात इतर सारे महाराजे, बादशाहा तारकासारखे चमकततात पण अशोक मात्र एवढा चंद्रासारखा चमकतो आहे प्रेमानें जग जिंकू पाहणारा जगाच्या इतिहासातला तो एकटाच सम्राट आहे पण अशोकहि आपल्या पूर्वयुष्यात हिंसक होता. त्याला 'चड अशोक' म्हटले जाई अनेक मुख्य जिकल्यानंतर त्यानें कलिंग देशावर, म्हणजे आजच्या ओरिसावर स्वारी केली कलिंगच्या शेंकडो वीरानी स्वातंत्र्याच्या रक्षणाकरता प्राणार्पण केले अशोक जिकला पण विजयी मुद्रेनें त्यानें रणमैदानाकडे पाहिले तेव्हा त्याला रक्ताच्या नद्या वाहताना आढळल्या त्याच्या मनात धर्म जागला त्याने शस्त्रे फेकून दिली आणि बुद्धदेवाच्या अहिंसा-धर्माचा स्वीकार केला कलिंग भूमीत प्रवेश करताच विनोदाना इतिहासाचे स्मरण झाले "चड अशोकाला धर्म अशोक बनविणाऱ्या कलिंगभूमीच्या वीरानो, आता तुम्हाला नवा पराक्रम करायचा आहे, भूमि क्रांति करायची आहे'

अपरिग्रही समाज स्थापित करणें म्हणजे सर्वांना साधु बनवायचे की वाय असा प्रश्न अनेकांच्या मनात उपस्थित होई 'अपरिग्रही समाजाची पाच लक्षणे ऐकल्यानंतर तो प्रश्न उरत नाही "त्यात अति सगद्ग राहिल पण तो विभाजित, वाटलेला असेल लक्ष्मी खूप असेल, पैसा नाही दूध-मधाच्या नद्या वाहतील दाह, सिगरेट सारख्या व्यर्थ गोष्टी राहणार नाहीत चांगल्या वस्तूंचा विकास करतानाहि क्रमयुक्त सगद्ग केला जाईल माणसाच्या आवश्यकतांचा त्रम खालीलप्रमाणें आहे आकाश, हवा, पाणी, अन्न, वस्त्र, घर, काम करण्याची साधनें, ज्ञानाची साधने आणि मनोरंजनाची साधने व्यसनाचा नवर अगदी शेवटी येतो भाडवलवादी विचारसरणीत उत्पादन व वितरण या दोन्हीतहि केन्द्रीकरण असतें समाजवादात, उत्पादनात केन्द्रीकरण व वितरणात विकेन्द्रीकरण आणि सर्वोदयात दोन्हीतहि विवेन्द्रीकरण असतें जो कच्चा माल खेड्यात उपलब्ध असेल, त्याच्या पक्क्या मालाची गरज असेल व खेड्यात तयार करणें शक्य असेल त्या कच्चा

मालाचा पक्का माल खेड्यातच तयार व्हावा, हे ग्रामोद्योगाचे एक मूलभूत तत्त्व आहे. मोठमोठ्या उद्योगाचे राष्ट्रीयीकरण व्हावे सर्वोदय-विचार यत्र विरोधी नाही. आम्ही फक्त इतकेच म्हणतो की माणसाने यत्राचे गुलाम बनू नये, यत्राने माणसाचे गुलाम वनाये. यत्रे तीन प्रकारची असतात (१) समयसाधक यत्रे—मोटर, आगगाडी, विमाने वगैरे. याचा उपयोग अवश्य करावा पण विवेकाने करावा. (२) सहायक यत्रे—बडूक, तोफ, बाँब. याचा उपयोग अजीबात हाऊ नये. (३) उत्पादक यत्रे—यात दोन प्रकार आहेत. पूरक व मारक. एखादे यत्र पूरक आहे की मारक हे देशकालपरिस्थितिनुसार ठरेल. अमेरिकेसारख्या जनसंख्या कमी व जमीन अधिक असलेल्या देशात ट्रॅक्टर पूरक ठरेल तर भारतासारख्या जनसंख्या अधिक व जमीन कमी असलेल्या देशात ट्रॅक्टर मारक ठरेल. आपापली परिस्थिति पाहून यत्राचा उपयोग करावा.

१२ फेब्रुवारी हा गांधीजीचा श्राद्ध दिन. त्या दिवशी आपल्या हाताने कातलेल्या सुताची एक गुडी प्रत्येक भारतीयाने गांधीजीच्या स्मृतीला श्रद्धा-पूजक अर्पण करावी अशी विनोबाची मनीषा आहे. सूत्राजलीचा हा कार्यक्रम दरवर्षी देशभर सर्वत्र चालतो. पण कोटीच्या देशात राहणाऱ्या विनोबांना हजारो गुड्या मिळून समाधान होत नाही. ते म्हणतात 'भारतातल्या माणसाने हजार नी लाखांची भिकार भाषा बोलू नये. काटीहून कमी सव्येचे ध्येय हे भारतीयाला शोभत नाही.' ओरिसाच्या यात्रेत श्राद्धदिनी यावर त्यांनी अधिक विवेचन केले. "आज जगात सर्वत्र कधी हॉट पीस तर कधी कोल्ड वॉर, असे चालते. त्यात परिवर्तन व्हावे असे सर्वांना वाटते. पण मार्ग सापडत नाही. सुदैवाने गांधीजींनी आपल्याला मार्ग दाखवला आहे. शोषण नाहीस होत नाही, शोषणहीन समाज स्थापित होत नाही, तोवर जगात शांतता स्थापित होऊ शकणार नाही. शोषण नाहीस करण्याकरता माणसाने उत्पादक शरीर-परिश्रम करण्याची प्रतिज्ञा करायला हवी व श्रम सर्वांना अकिरात्री असा हवा. चर्चा हे अकिरात्री उत्पादक श्रमाने प्रतीक आहे. चर्चा, अहिंसक क्रांतीचा झेडा आहे. छादी वापरणे म्हणजे साक्षान् ज्ञानीच परिधान करणे हाय. देवाने माणसाला खायला एक छोटेस तोड दिने व नाम करायला दोन लाख हून दिले. देशातल्या सर्व माणसाच्या हाताना काम मिळेल तर देश सहज समृद्ध वनेल."

भारतीय भाणसाला काशी, रामेश्वर, द्वारका व जगन्नाथपुरी या चार धामाची यात्रा करण्याची फार इच्छा असते मराठीत म्हणच आहे— 'काशीस जावे नित्य वदावे' विनोबाची यात्रा काशीहून वैद्यनाथधाम नी पुढे जगन्नाथपुरी कडे जात होती वैद्यनाथधाम ते पुरी हा रस्ता अहिल्या-वाईने वाधला असे म्हणतात चैतन्यमहाप्रभु, गुरु नानक याच रस्त्याने पुरीला गेले होते १९५५ च्या मार्च मध्ये पुरीला सातवे अ भा सर्वोदय संमेलन झाले देशभरचे शेकडो सर्वोदय-कार्यकर्ते संमेलनाकरता जमले होते संमेलनात विनोबांनी सर्वांच्या विचाराना व भावनाना चालना दिली " १७५७ मध्ये प्लासीची लढाई झाली आणि भारताच्या गुलामीची सुरवात झाली १८५७ मध्ये भारताने स्वातंत्र्याकरता जोरदार उठाव केला आता १९५७ मध्ये आपल्याला खऱ्या स्वराज्याची, ग्रामस्वराज्याची स्थापना करायची आहे भूमिसमस्या सोडवून भूमिश्रानि करायची आहे एवढेच नव्हे तर शासनमुक्त समाजहि स्थापायचा आहे छोट्या हिंसेतून मोठ्या हिंसेकडे, पुढे अतिहिंसेकडे नी आता अहिंसेकडे कालप्रवाह वाहतो आहे मानवमानसयत्र मार्गे जाऊ शकणार नाही, ते पुढेच जाईल त्याची गति अहिंसेकडे आहे एका अतिमूढम जड परमाणूच्या स्फोटातून विश्वसहाराक शक्ति निर्माण होऊ शकते तर चैतन्यपरमाणु, ज्ञानपरमाणूतून विश्वाला वाचवणारी केवडी प्रचंड शक्ति निर्माण होऊ शकेल, याची कल्पना करा भूदानमज्ञान अर्पण केवले प्रत्येक दानयत्र हे विश्वशाक्तिकरता मतदान आहे, हे लक्षात घेऊन सर्वांनी दोन वर्षांचा वाळ या कार्याकरता द्यावा अशी मागणी भागणी आहे हिंसत एखादे अस्त्र असफल ठरले तर त्याहून तीव्र अस्त्राचा प्रयोग केला जातो तीव्र तीव्रतर तीव्रतम ही हिंसेची प्रक्रिया आहे पाउलट सत्याग्रहाची प्रकीया सौम्य, सौम्यतर, सौम्यतम अशी राहिल "

पुरीनंतर ब्रह्मपुर आले तेथे प्रथमच अखिल भारतीय काँग्रेस कमिटीची बैठक विनोबांच्या सान्निध्यान झाली विनोबांनी काँग्रेसजनाना सांगितले की "भूदानाच्या यत्नाने देशाची नैतिक शक्ति, अहिंसक शक्ति वाढेल भारताने शांतिवादी परराष्ट्र धोरण स्वीकारले हे भारताच्या परंपरेला साजेसेच आहे पण जंवर देशात अहिंसक शक्ति निर्माण होत नाही तंवर भारताच्या शांतीच्या धोरणान शक्ति येणार नाही अमेरिका व रशिया परस्परांच्या

भयाने शस्त्रास्त्रे वाढवीत आहेत या दुष्ट चत्राचा भेद करायचा असल्यास भारताने युनिलॅटरल डिसुआममेंट, एकपक्षीय निशस्त्रीकरण करण्याची हिंमत दाखवायला हवी. याला मी आश्रमणकारी अहिंसा म्हणतो. आपल्याला अहिंसेचे आश्रमण करायचे आहे. त्याकरता देशाला तयार करण्याचा सर्वोत्तम मार्ग भूदान हा आहे. म्हणून या कामात सर्वांनी सहकार्य करावे."

बहुपुर नंतर ओरिसाच्या गजाम व बोरापुट या जिल्ह्यातील जंगल-पहाडांच्या प्रदेशाची यात्रा मुरु झाली. बोरापुट जिल्ह्यात सव्वीस ग्रामदाने मिळाली होती म्हणून विनोबांचे बोरापुटकडे विशेष लक्ष होतं. बोरापुटच्या धनदाट जंगलात जाण्याला फारसे कुणी उत्सुक नसत. ओरिसातल्या सरकारी अधिकाऱ्यांची बोरापुटला बदगी झाली म्हणजे त्यांना अदमानला पाठवल्यासारखे वाटे. नरभक्षक बाय आणि जंगली हत्ती याच्यामुळे तेथील जीवनहि मोठे धोक्याचें असे. तेथील आदिवासी लोकांत एक मोठी मजेंदार चाल आहे. एखाद्या स्त्रीच्या पतीला बाघाने खाल्ले अन् तिला पुनर्विवाह करायचा असेल तर ज्या माणसाच्या पत्नीला बाघाने खाल्ले असेल अशा व माणसाशी ती लग्न करू शकते. हाच नियम पुरपाणाहि लागू आहे. बाघाने माणसाला खाणें हा तेथील जीवनातील एव नित्याचा भाग. येथील बहुसंख्य जनता आदिवासी आहे. तरी पण इतरहि अनेक जातीचे लोक येथें राहतात. कित्येक गावे समिश्र वस्तीची आहेत. लागवडीखालची जमीन कमी आहे. पहाडांच्या कुशीत यसलेली लहान लहान खेडी आहेत. खेड्याची लोकसंख्या सरासरी २०० आहे. बाहेरचे व्यापारी अधिकारी वगैरे येथें येऊन शोषण करतात. त्यामुळे पाठरपेक्षा लोकाविषयी अविश्वास व भय सर्वत्र आढळते. परदेशातून आलेल्या गोऱ्या ट्रिश्चन मिशनन्यानी मात्र जवळ जवळ शमर वर्षापासून येथील जनतेची सेवा वेगळी आहे.

बोरापुटच्या साध्याभोळ्या ग्रामीणाना विनोबांचा विचार चटकन पटेल. त्यातच येथील निष्ठावत कार्यकर्ते श्री विश्वनाथ पट्टनाईक यांच्या सेवेमुळे लोकांची मनोभूमि बरीच तयार झालेलीच होती. विनोबा त्यांना सांगत— 'भारतातल्या खेड्यांच्या उद्धाराचा मार्ग आहे—ग्रामदान. ग्रामदान म्हणजे खेड्यातल्या सर्व जमीनमालकानी स्वेच्छेने आपल्या जमीनीची मालकी सोडून घ्यावी व खेड्यातल्या सर्व लोकांचे मिळून एक मोठे कुटुंब घनवायचे.

आज आपल्या खेड्यात ग्रामभावनाच नाही प्रत्येकजण आपापले तेवढे पाहतो त्यामुळे कोणीच सुखी होऊ शकत नाही सारी जमीन गावाची केली म्हणजे गावचे सगळे लोक मिळून योजना तयार करतील व सहकार्याने काम करतील तर उत्पादन वाढेल व आर्थिक स्थिति सुधारेल लोकांच्या आवश्यकता काय व कच्चा माल कोणता उपलब्ध आहे हे पाहून ग्रामोद्योग सुरू करता येतील, त्यामुळे बेकारांना काम मिळेल व लक्ष्मी वाढेल परस्पर प्रेम वाढले म्हणजे जीवनातील आनंद वाढेल स्वार्थ, मोह, चोरी, स्पर्धा नाहीसे होऊन लोकांचा नैतिक स्तर वाढेल हे माझे, हे तुझे, अशी भावना माणसाला आसक्तीच्या बंधनात जखडते जमीनीची मालकी सोडल्यामुळे गावकऱ्यांना आसक्ति सोडण्याचा धडा मिळतो आणि त्याची आध्यात्मिक उन्नति होते

जगाचे एक कुटुंब आहे म्हणण्याने वस्तु अय्यक्त होते, घटकन ध्यानात येत नाही, आणि छोट्याच्या कुटुंबात राहण्याने माणूस आसक्त बनतो म्हणून आम्ही मधला सोपा मार्ग, मध्यम मार्ग शोधला आहे ग्रामपरिवार घनपा फार मोठा समुद्रहि नको की जगवीच सहान नालाहि नको छानसो नदी हवी "

कोरापुटमध्ये रस्ते फारसे नाहीतच त्यानून ते दिवस पावसाळ्याचे सर्व नद्यानाले पाण्याने तुडुब भरलेले विनोबाची रोजचीच वाट बिबळ-पाण्याची पाऊस जोरात पडू लागला म्हणजे ते जोरजोराने वेदमंत्र गात-

‘स नो वृष्टिम् दिवस्परि

स नो वाजम् अनर्वाणम्

स न सहस्त्रिणीरिप ’

‘आमच्यावर पावसाचा वर्षाव होवो आमची शक्ति कुठित न होवो आमची इच्छाशक्ति शनगुणित होवो ”

पर्वत-नद्यांच्या सगतीत वन-वाननात राहणाऱ्या आदिवासींना ते म्हणत की ‘तुम्ही ऋषींची वाळे आहात प्राचीन ऋषि अशाच जगलान तपस्या करीत ’ एका सभेत त्यांनी गावकऱ्यांना सस्कृत श्लोक शिकवला सभेचा वर्ग चाला आणि सगळे गावकरी विद्यार्घ्याप्रमाणे धोकू लागत ‘कराग्रे वसते रुद्री ’ त्यांना अपार आनंद झाला शेंबडो वर्षाच्या इतिहासात त्या लोकांना प्रथमच सस्कृत श्लोक, देववाणी शिकविली जात होती औरियात भागवताचे फार महात्म्य बवि

जगन्नाथदास याचें ओडिया भायेंतले भागवत सबध भातभर भक्तिभावानें वाचले जातें विनोबा जेव्हा लोकाना म्हणाले की तुम्ही संस्कृत भागवतहि शिका, तेव्हा त्यांना आश्चर्याचा धक्का बसला 'आम्ही भागवत शिकू शकतो ? आहे अधिकार आम्हाला ?' आजवर कोणीहि त्यांना भागवत शिकवले नव्हतें तुम्हाला भागवत शिकण्याचा अधिकार नाही असेच सर्व धर्ममार्तंडानी त्यांना सांगितले होते विनोबा म्हणाले 'मी शिकवेन तुम्हाला भागवत' लोकांचा आनंद गगनात मावेना पीडित उपेक्षित दलित वनवासियांच्या जीवनात जणू नवसंचार झाला !

कोरापुट यात्रेत रोज ग्रामदानें होऊ लागली जमीनीची मालकी नाहीशी करण्याकरता चीन व रशियात लाखो लोकांची कत्तल झाली असे म्हणतात भारतातल्या जंगलातल्या रमणीय प्रदेशात लोक स्वछुशीनें जमीनीची मालकी सोडू लागले आणि नवीन समाजाचा पाया रचू लागले ग्राम-दानाला विनोबा अहिंसेचा अंटेम बांधू लागले 'अंटेम बांधूंचा स्फोट जगात कुठेंहि झाला तरी सगळ्या जगावर परिणाम होता व हवा असुद्ध होते त्याच प्रमाणें कुठेंहि ग्रामदान झाले तरी त्याचा जगावर परिणाम होईल व त्यामुळें सगळ्या जगाचे वातावरण शुद्ध होईल कोरापुटमध्ये अहिंसेचे अंटेम बांधू तयार करण्याचा कारखाना उघडला आहे' भूमिसमस्या ही जागतिक स्वरूपाची आहे अस ते तेलगाणा यात्रेपामूनच सांगत होते "जगातली सगळी जमीन सर्व मानवाकरता घुली व्हावी, जमीनीची मालकी सर्वत्र नाहीशी व्हावी, सर्व देशाचे दरवाजे सर्व मानवाकरता उघडे व्हावेत पासपोर्ट व्हीसा वगैरे नाहीसे व्हावेत, माणूस पृथ्वीच्या पाठीवर कुठेंहि जाऊ शकतो व मेहनत करून आपले पोट भरू शकतो अशी स्थिति आणायची, साऱ्या जगाचे एक राज्य बराचचें, हे भूदानयज्ञाचे उद्दिष्ट आहे असे ते नेहमी म्हणत. देशादेशांच्या लोकाना या कार्याचे आकर्षण वाटे आणि ते विनोबाच काम पाहून प्रभावित होत व आपापल्या देशांत परत जाऊन या कार्यावर लेख, पुस्तके लिहून प्रचार करीत कवि टेनिसनचा नातू हॅलम टेनिसन यानें लिहिले 'भारताचा पापी चालणारा सन' हे पुस्तक इंग्लंड-अमेरिकेत खूप गाजले फ्रान्सचे टपस्वी शांतिवादी 'शांतिदाम' याचे फ्रेंच भायेंतले 'गांधी ते विनोबा' हे पुस्तकहि फार मननीय आहे एव अल्ट्रेलिपत तरंगहि

यात्रेत आला व परतताना म्हणाला की कांही तरी सदेस द्या. विनोबांनी ऑस्ट्रेलियाच्या जनतेला नगृतेने सांगितले की 'तुम्ही आपल्या देशाचे दरवाजे चीन-जपानच्या लोकाकरता उघडे करा व त्यांना जमीन द्या. त्या देशामध्ये लोकसंख्या फार व जमीन कमी आहे उलट ऑस्ट्रेलिया, अमेरिका, कॅनडा वगैरे देशात जमीन भरपूर तर लोकसंख्या कमी आहे. तेव्हा चीन-जपानच्या लोकांना तुम्ही जमीन दिली तर पुढचे अनेक सघर्ष टळतील. नाहीतर तेथील लोकांना जमीनीकरता युद्धाचा मार्ग घ्यावा लागेल. ऑस्ट्रेलियाचे लोक चीन-जपानला प्रेमाने जमीन देतील तेव्हाच भूदानयज्ञ सफल झाला असे मी समजेन.' मानपुर हे ओरिसातील पहिले ग्रामदान. ओरिसाच्या लोकांना विनोबा सांगत की 'आता मानपुरचे आक्रमण ऑस्ट्रेलियावर होणार आहे मानपुरचा ग्रामदानाचा विचार तेथे पोहोचणार आहे.'

'निरागस निष्पाप बालक जगन्मातेच्या अगणात सहजपणे खेळत राहते पण अभिमानी ज्ञानी मात्र बाहेरच्या दरवाज्यापाशीच उभा राहतो' अशा अर्थाचे एक रवीन्द्रगीत आहे. कोरापुटच्या बालकवत् बनवासी लोकांना भूमीक्रांतीचा युगविचार चटकन समजला आणि त्यांनी क्रांति करून दाखवली. याविषयी विनोबा म्हणाले "स्वराज्यातली मोठ-भाकरी चालेल पण गुलामीतली शिरा-पुरी नको असे आपण पूर्वी म्हणत असू; कारण स्वराज्याचे एक स्वतंत्र मूल्य आहे स्वराज्यानंतर सुखी होणे किंवा दुखी होणे आपल्या हाती आहे स्वराज्य मिळण्यात मूल्य-परिवर्तन झाले. सुख आणि मूल्य-परिवर्तन या वेगवेगळ्या वस्तु आहेत आणि मूल्य परिवर्तनाचे विशेष भोल आहे. ग्रामदानाचेहि स्वतंत्र मूल्य आहे. कारण त्यात मूल्य-परिवर्तन होतें." शेतीविषयकहि एक मूलभूत मुद्दा त्यांनी मांडला—"झाडाची मुळे जमीनीत खोलवर रुजली असली म्हणजे ते बहरते. मुळे जमीनीतून उपटून काढली की झाड मुकून जाते माणसाचेहि तसेच असते माणसाचा भूमीशी, निसर्गाशी सवध तुटला की त्याचे जीवन विकृत बनते, विकास खूटतो म्हणून प्रत्येक माणसाची मुळे जमीनीत रुजवली हवीत. प्रत्येकाचा जमीनीशी सवध हवा. भूमिसेवा हा माणसाचा मूलधर्म आहे त्याचीच दीक्षा देशाला द्यायची आहे. प्रत्येक माणसाने, पतप्रधानानी देखील, रोज तास दोन तास तरी शेतात काम करावे. म्हणजे शरीर-मन-बुद्धीचे आरोग्य चांगले राहील."

अरण्य-यात्रेत वृक्षवेलीच्या सगतीत, झऱ्याचा खळखळ निनाद नी पाखराचे गोड संगीत ऐकत विनोबाना नित्यनूतन विचार स्फुरत उपनिपदात एक गमतीदार गोष्ट आहे एका राजाला कळले की राज्यात कुठेंतरी फार मोठा ज्ञानी आहे त्यानें ज्ञान्याच्या शोधार्थ चारीकडे दूत पाठविले दूतानी परतून सांगितले 'नाही लागत शोध सारी नगरें घुडाळली पण काही पत्ता लागत नाही' राजा म्हणाला 'अरे वेड्यानो, ज्ञानी कधी शहरात राहतो का? तुम्ही भलत्याच ठिकाणी शोध केला? गिरिराजाच्या निकट-नशाच्या सगमाजकळ, ज्ञानी माणसे राहतात' .

विनोबा व्राति-सूनें रचीत—“जमीनीचे वास्तविक मूल्य आहे तर संपत्तीचे काल्पनिक मूल्य आहे मला वाटतें की माझा जन्म संपत्तीची प्रनिष्ठा खतम करण्यावरिताच झाला आहे ” “सुशासन नव्हे, स्वशासन हे आमचे ध्येय आहे त्याकरता सत्तेचे विकेंद्रीकरण करायला हवे आणि शिक्षण-शास्त्र, मानस शास्त्र व तत्त्वज्ञानात अहिंसा मान्य करायला हवी — शिक्षणात दड आणि प्रलोभन यांना काम राहता कामा नये अहिंसेचे दोन पैलू आहेत, आपण कुणाला न धावरणें आणि दुसऱ्या कुणाला आपली भीति न वाटणे मानसशास्त्रात व्यक्तिगत मनाला गौण स्थान व सामूहिक बुद्धीला प्रधान स्थान दिले पाहिजे तत्त्वज्ञानात, आपण देह नसून आत्मा आहोत, हा विचार मान्य करायला हवा ”

“या विज्ञान-युगात निर्णयशक्तीला फार महत्त्व आहे आणि म्हणून स्थितप्रज्ञाच्या लक्षणाची आज विशेष गरज आहे ”

येथील लोक ग्रामदाते वशी देतात, याचे बाहेरच्या सुशिक्षिताना आश्चर्य वाटे बाहेरून आलेल्या एका प्रोफेसराने एका छेडघातील लोकाना हा प्रश्न विचारला अशिक्षित गावकरी म्हणाले 'देवानें सगळी अवकल तुम्हा सुशिक्षिताना च दिली आहे, असे समजू नका आम्हालाहि त्याने बुद्धि दिली आहे आपल्या गावातील सर्व लोकांच्या कल्याणातच आमचे स्वतःचे कल्याण आहे हे आम्हाला कळतें'—‘पिके बुडाली, आणखी काही सकट आले तर काय कराल? ’ . गावकऱ्यांनी हसत हसत उत्तर दिले—‘हम जियेने तो साथ जियेगे, मरेने तो साथ मरेगे’

चूकडें पसरलेल्या भाताच्या हिरव्यागार शेतामध्ये ती एक सोपडी खुलून दिसत होती - सोपडीत राहणारा माणूस त्या छोट्याशा गावच्या

सर्व जमीनीचा मालक होना वाकी सारे त्याचे मजूर. कुठल्या तरी समेत विनोबाचे विचार ऐकल्यापामून त्या माणसाच्या मनात मयन सुरू झाले होते त्याने आपल्या पत्नीचा सल्ला घेतला—‘सारी जमीन दान देऊन जमीन गावाची करावी असे फार वाटते आहे. काम करू, सुचत नाही’ पत्नी शातपणे म्हणाली ‘आणखी विचार कसला करता ? माझी दोन मुले आजवर सुखासमाधानाने खात-पिन असत. गावातली सगळी मुले माझीच मुले आहेत असे मी समजून त्या सगळ्यांना चांगलेचुंगले खायला मिळेल तर माझा आनंद वाडेलच. तुम्ही जरूर ग्रामदान करा’ ग्रामदानाची घोषणा करताना त्या उभयपक्षांनी स्वर्गीय आनंद झाला.

कोरापुटच्या या जंगलात नेमकी पावसाळ्यातल्या चार महिन्यात विनोबाची यात्रा झाली. विनोबा व त्याच्या यात्रीदलातील सोबत्यात कुणालाहि वाधाने खाल्ले नाही की हत्तींनी तुडवले नाही. सापविंचू तर जवळ फिरकले देखील नाहीत. पुराच्या पाण्याने कुणाला वाहून नेले नाही की रस्ता चुकून कुणी काट्याकुट्यात जडवले नाही. मलेरिया नी नावा रोगाचे हे जंगल म्हणजे माहरघरच. पण कुणी आजारी देखील पडले नाही याचा सपत होती, आपल्या सुशिक्षित सोबत्यांना विनोबा म्हणाले ‘या जंगलात कोणी केले तुमचे रक्षण ? आता तरी देवावर विश्वास घसनो का ? जो देवाचे काम करतो त्याचे रक्षण देवच करतो’.

ब्रह्मज्ञानाची प्राप्ति करायची असेल तर तपस्या करा असा आदेश उपनिषदे अनेकदा देतात. विनोबा म्हणतात त्राति करायची असेल तर तपस्या करा, चित्तचुद्धि करा, त्यातून शक्ति निर्माण होईल. कोरापुटच्या यात्रेत याचे प्रत्यंतर आले. चार महिन्यात सहासो खेड्यांनी ग्रामदान केले. कोरापुटचा निरोप घेताना विनोबा म्हणाले ‘विश्वमुद्धाची आणि विश्व-शांतीची बीजे माणसाच्या हृदयातच असतात. कोरापुटमध्ये ग्रामदानाच्या रूपाने अहिंसेचे सहासो अंटेम वाईस तयार झाले आणि अहिंसेची शक्ति प्रकट झाली. म्हणून या यात्रेला मी शक्ति-यात्रा, असे नाव देऊ शकते’.

ग्राम-स्वराज्य : ७ :

प्रभु रामचंद्राचे वर्णन करताना वाल्मीकीने म्हटले आहे की तो सागरा-प्रमाणे गभीर आणि नगाधिराज हिमालयाप्रमाणे महान् होता सागरापासून हिमगिरीपर्यंत पसरलेल्या या विशाल देशाला विनोबानी इन्द्रधनुष्याची उपमा दिली आहे इन्द्रधनुष्यात सात रंग असतात पण ते एकमेकात असे काही मिसळून गेले असतात की त्याच्या वेगवेगळ्या सीमारेखा दाखविता येत नाहीत एका प्रातानून दुसऱ्या प्रातात जाताना सीमेवर निरोप व स्वागताचा समारंभ होतो तेव्हा विनोबा म्हणतात 'कुठे आहे सीमारेखा?' खाली ही अखंड पृथ्वी आहे नी वर अनंत आकाश रंग, रूप, भाषा, पोषाख, आचार इत्यादीमध्ये भिन्नता असली तरी भारतीय हृदयाची भाषा एकच आहे, असा विनोबाना सर्वत्र अनुभव येई भारताच्याच नव्हे तर मानवाच्या हृदयाची भाषा एकच आहे भाणसाला प्रेमाची भाषा शब्दाविना धोलता येते, कानाविना ऐकता येते

१९५५ च्या गांधीजयंतीला विनोबानी आघात पाऊल टाकले देशभर राज्य-पुनर्रचनेच्या प्रश्नावर वादळ उठले होते भाषाभिमान, प्राताभिमान वर उफाळून आला होता एका नेत्याने म्हटले की आपल्या देशात अजून ट्रायवॅलिझम आहे यावर विनोबानी म्हटले "भाषावार प्रातरचना मूलतः चांगली आहे शेतकऱ्याच्या भाषेत राज्यकारभार चालावा हें लोकशाहीच्या दृष्टीने आवश्यकच आहे भाषावार प्रातरचनेच्या प्रश्नावर काही ठिकाणी दगडे झाले, ही पार दुःखद गोष्ट आहे पण

दुराण सार की पूव तयारी भीषा [अच्युतभाभी] बरोबर चर्चा वरतांना

वृद्धाश्रम ग वृद्ध महिलांच्या प्रगणेत वसून घमणपदाका पाठ करीत आहेत ता ७ १ ६१

भारतात भाषेनुसार प्रात वनले आहेत, राष्ट्र नव्हे युरोपात एकच धर्म आहे, सभृतिहि समान आहे, लिपी एकच आहे आणि भाषामध्येहि इतके साम्य आहे की एकमेकाच्या भाषा पधरा दिवसात शिकता येतात तरीहि युरोपात एकेका भाषेचे एकेक राष्ट्र वनवले आहे भारतात युरोपप्रमाणेच अनेक भाषा आहेत, विशाल भूविस्तार आहे, नाना धर्म व जाति आहेत आणि तरीहि प्राचीनवालांपासून भारत एक राष्ट्र वनले आहे प्राचीन ऋषि 'दुर्लभ भारते जन्म' म्हणत असत, 'दुर्लभ महाराष्ट्रे जन्म' किंवा 'दुर्लभ गुजरादेशे जन्म' असे म्हणत नसत युरोपला आमच्या सारखे एक राष्ट्र बनायला अजून खूप अवकाश आहे तेव्हा समाजशास्त्रात भारत युरोपच्या कितीतरी पुढे आहे "

विहारची यात्रा संपल्यापासून प्रत्येक प्रांतात विनोबाच्या भाषणाचा अनुवाद प्रांतीय भाषेत होई विनोबाना भारतातल्या सर्व भाषा येत असल्यामुळे अनुवादकाची चांगलीच परीक्षा होई एखाद्या शब्दाचा अनुवाद करताना किंचित् छटा बदलली तरी विनोबा त्याला याबवीत व समर्पक शब्द सांगत, अन् लोक आनवाने टाळ्या वाजवीत १९४० साली ब्रिटिश सरकारने भारताच्या इच्छेविरुद्ध भारताला आपल्याबरोबर युद्धात खेचले तेव्हा त्याचा निषेध करण्याकरता म्हणून गांधीजींनी वैयक्तिक सत्याग्रहाची चळवळ सुरू केली. त्यावेळी त्यांनी देशातले प्रथम सत्याग्रही विनोबाना व नवर दोनचे सत्याग्रही प नेहरूंना नियुक्त केल होते गांधीजींच्या या आदेशाचा गूढार्थ विनोबानी त्याचवेळी ओळखला 'गांधीजींनी माझ्यावर या देशाची सेवा करण्याची जबाबदारी टाकली हें माझ्या लक्षात आले आणि जनतेच्या हृदयाशी एकरूप होण्याकरता म्हणून मी सर्व प्रांताच्या भाषा शिकायला सुरुवात केली' वेचालीसच्या चळवळीत दक्षिणेतल्या वेलोर जेलमध्ये असताना विनोबानी दक्षिणेच्या चारी भाषा तमिळ, तेलुगु, बन्नड व मल्याळम् एकरूप शिकायला सुरुवात केली या चारी भाषात पारसे काहीच साम्य नाही व त्याच्या लिप्याहि वेगवेगळ्या आहेत फक्त बन्नड व तेलगुची लिपी जवळजवळ समान आहे सर्व लिप्या शिकण्यात विनोबानी आपले डोळे खूप बिघडवून घेतले सर्व लोकांना परस्परांच्या भाषा शिकायला सोपे जावे व भारताचे भावनात्मक एकीकरण

अधिक दूढ व्हावे म्हणून सर्व भाषानी देवनागरी लिपी घ्यावी असें विनोबाचें मत आहे. देवनागरी लिपी शास्त्रीय दृष्टीनें उत्तम आहे त्यात काही वारीक दोष आहेत तेवढी सुधारणा करण्याकरता विनोबांनी 'लोक नागरी' लिपी काढली. कार्यकर्त्यांनी निदान दोन चार तरी भाषा शिकाव्या व दक्षिणेची एक तरी भाषा अवश्य शिकावी असा विनोबांचा आग्रह असतो.

आंध्रची तेलुगु भाषा समृद्ध व विकसित आहे. सत कवि त्यागराज माची भजनें पदे सर्व दक्षिण भारतात अतिशय लोकप्रिय आहेत. कर्नाटकी संगीत-मद्धतीतील बहुतेक रचना त्यागराजाच्या आहेत. पोतना हा आंध्रचा महाकवि. त्याने तेलुगु भाषेत लिहिलेलें भागवत आंध्राचे लोक फार भक्ति-भावाने वाचतात ग्रंथ समाप्त झाल्यावर त्याला मित्रांनी सला दिला की 'तुझा ग्रंथ राजाला अर्पण कर म्हणजे तुझा फायदा होईल.' पोतना शेतकरी होता, देवाचा भक्त होता. त्यानें उत्तर दिले 'माझा ग्रंथ देवाकरता आहे. तो देवालाच अर्पण आहे.' आंध्रातल्या यात्रेत विनोबा पोतनाच्या भागवताचे रोज अध्ययन करीत. प्रत्येक प्रातातल्या यात्रेत तेथील सर्वोत्तम आध्यात्मिक साहित्याचे अध्ययन करून विनोबा जनतेच्या हृदयाशी आपल्या हृदयाचे तार जुळवीत.

आंध्रात कम्युनिस्टांचा बराच जोर होता. निवडणुकींतहि त्यांना चांगले यश मिळाले होते. त्यांनी आपल्या निवडणुकीच्या घोषणापत्रात म्हटले होतें की "आमचे सरकार स्थापन झाले तर आम्ही भूमिविषयक सुधारणेचा वायदा करू. बीस एकर ओलिताच्या जमीनीचे सीलींग करू." यावर विनोबा त्यांना म्हणत 'तुम्ही अगदीच प्रतिगामी झालात. आंध्रात बीस एकर ओलिताच्या जमीनीचे सीलींग करण्यानें श्रीमताजवळ भरपूर जमीन राहील व भूमिहीनाना फारसे काहीच मिळणार नाही.....' अति करण्याचा तुमचा दावा पोचूळ आहे असे दिसते.' वैचारिक सफाई व्हावी म्हणून विनोबा सांगत की "सर्वोदय-विचार हाच एकमेव पूर्ण विचार आहे बाकी सगळे अश-विचार आहेत जातिवादी आपल्या जातीच्या कल्याणाचा विचार करतात, धर्मवादी आपल्या धर्माच्या आणि राष्ट्रवादी आपल्या राष्ट्राच्या कल्याणाचा विचार करतात. हे सगळे मानवतेचे तुकडे करून एका तुकड्यासबधीच विचार करतात कम्युनिस्टांचा विचारहि तुकड्याचाच विचार आहे. ते सबंध

मानवतेचें दोन तुकडे करून त्यातल्या एका तुकड्याचा, गरीबाच्या कल्याणाचा विचार करतात तो वितीहि मोठा तुकडा असला तरी शेंवटी तुकडाच आहे सर्वोदय मात्र सर्व मानवाचे कल्याण चाहतो . . . साम्यवादी राज्य-विलयनाच्या गोष्टी करतात व आज अगदी मजबूत हुकुमशाही हवी म्हणतात म्हणजे त्याची हुकुमशाही नमब व राज्यविलयन उधार आहे. सर्वोदय-विचारात सत्तेच्या विकेंद्रीकरणाद्वारे राज्यविलयनाच्या प्रतीयेला आज-पामुतच आरंभ करायचा असता भूदान हा शासनमुक्तिकडे नेणारा असा एक कार्यक्रम आहे जतनेनें भूमिसमस्तेसारखा एक एक महत्त्वाचा प्रश्न स्वतःच्या शक्तीनें सोडविण्यानें सरकारची सत्ता कमी कमी होत जाईल. . . हितविरोधाचा विचार चुकीचा आहे सर्वोदयाच्या योजनेत प्रायः ८० सेक्टरहि १००% राहील व पब्लिक सेक्टरहि १००% राहील $१०० + १०० = १००$ असे हे सर्वोदयाचे विलक्षण गणित आहे, ग्रॅटेस्ट गुड आफ दी ग्रॅटेस्ट नंबर, जास्तीत जास्त लोकांचे जास्तीत जास्त भले हा युरोपातला विचार आम्हाला पसत नाही सर्वांचे भलें व्हावें हे आमचे ध्येय आहे 'सर्वत्र सुखिन सन्तु' ही ऋषींची आज्ञादा प्रत्यक्षान आणायची आहे "

रोज सध्याकाळच्या सभेन प्रवचनानंतर प्रार्थनेचा कार्यक्रम असतो त्यात गांधीजींच्या आध्ममातील पद्धतीप्रमाणें गीनेतल्या स्थितप्रज्ञाच्या लक्षणाचे स्लोक, विनोबांनी रचलेली सर्वधर्म-नाममाला आणि एकादशव्रत-स्मरण असे पण आघात प्रवेग केल्यापामून विनोबांनी मोन प्रार्थनेचा नवीन उपक्रम सुरू केला 'मोन ही सर्वोत्तम भाषा आहे' असे म्हणून ते जनतेला पाव मिनिटें मोन राखून ईश्वराचे ध्यान करावला सांगत 'राम कृष्ण हरि गोविंद, गोंड बायगुरु, सिद्ध, बुद्ध यांपैकी ज्याला जें नाव प्रिय असेल त्या नावाचा त्यानें मनान जप करावा व प्रभूला सत्य प्रेम व करुणा दे अशी प्रार्थना करावी सत्य प्रेम व करुणा हे सर्व धर्मांचे सार आहे' असे सांगून ते मोनास आरंभ करीत. सामूहिक ध्यान अन् तेहि हजारोंच्या जाहीर सभेन करण्याची लोकांना बघीच सवय नव्हती, पण पहिल्याच दिवसापामून हा नवीन उपक्रम यशस्वी झाला. विनारा सांगत 'सामूहिक ध्यानान आध्यात्मिक शक्ति प्रकटने '

आंध्यान आधी पारणे बाही काम न झाल्यामुळे घामदानें किंवा भूदानहि पार मिळाले नाही पण जननेनें सर्वोदय-विचार उत्फटेनें ग्रहण केला रोज

हजारो लोक विनोबा-वाणी ऐकत विनोबाच्या यात्रेसोबत सर्वोदय-साहित्याचे चालतें फिरतें दुकानहि असतें विनोबा जनतेला म्हणतात, 'तुम्ही इतके साहित्य विकत घ्या की आमच्या दुकानाचे दिवाळेच निघावे' आघात साहित्य-वित्री खूप झाली 'गीता-प्रवचनें' हे पुस्तक धरोघरी पोहोचावे अशी विनोबाची इच्छा आहे ते म्हणतात की या पुस्तकाच्या रूपांनें मी सदैव तुमच्याजवळ राहीन प्रेमाचे प्रतीक म्हणून ते गीता-प्रवचनावर 'नित्य पठनीय' असे लिहून सही देतात 'गीता-प्रवचनें' मूळ मराठीत आहे १९३२ साली धुळ्याच्या जेलमध्ये असताना विनोबानां गीनेवर प्रवचनें दिली आणि साने गुरुजीनीं ती टिपून घेतली पण आता भारतातल्या सर्व भाषात व इंग्रजीतहि गीता प्रवचनाचें भाषांतर झाले आहे देशभर सर्व भाषात मिळून त्याच्या दहा लाखावर प्रति विकल्या गेल्या आहेत भाषा शिकण्याला मदत व्हावी म्हणून कित्येक भाषातील 'गीता-प्रवचना' ची एक एक नागरी लिपीतील आवृत्ति हि काढली आहे विनोबा म्हणतात 'कुणी तलवारीच्या मदतीने जमीन मिळवतो तर कुणी कामगाराच्या पण मी गीतेच्या सहाय्याने जमीन मिळवतो'

दक्षिण व उत्तर भारतान्त्या सभामध्ये एक फार मोठा फरक जाणवतो. उत्तर भारतात सभात स्त्रियांची सख्या विरळच असते पण दक्षिणेतल्या सभामध्ये पुरुषांच्या बरोबरीने स्त्रियांची सख्या आढळते मुसलमानांच्या राज्यामुळे उत्तरेत आलेली पडदा पद्धति दक्षिणेत नाही अस्पृश्यतेचे भूत मात्र सगळीकडे आढळतें भूदान-यज्ञाच्या द्वारे संपूर्ण सामाजिक समतेची स्थापना व्हावी, स्पर्शास्पृश्यभेद, जातिभेद, धर्मभेद, स्त्री-पुरुष-भेद नाहीसे होऊन सर्व मानवाना समान अधिकार व समान प्रतिष्ठा मिळावी, अशी विनोबाची आकांक्षा आहे

१९५६ च्या नव वर्षादिनी विनोबानी आघातून हैदराबाद राज्यात प्रवेश केला त्यानंतर काही महिन्यांनी हैदराबाद राज्याचे विघटन होऊन राज्याचे तेलुगु मराठी व कन्नड बोलणारे तीन विभाग शेजारच्या तीन प्रांतात विभाग झाले भूदानाद्वारे घरीच जमीन वाटली गेल्यामुळे अशानीची आग विझली आहे, अस विनोबाना त्याच्या तेलगाणाच्या या दुमऱ्या यात्रेत आढळते. मग आता नाहीसा होऊन जीवन सुरळित चालले दिसे परंतु त्याच वेळीं राज्य पुनर्रचनेच्या प्रस्तावर देशात इतरत्र ठिक्ठिक्वाणी हिंसा झाली होती

त्याचा उल्लेख करीत ३० जानेवारीच्या पोचमपल्लीच्या सभेत विनोबानी सांगितले की "ही हिंसा म्हणजे आमचा परामभव आहे. सहारावर अजून आमचा प्रभाव पडला नाही. पण दिवा कधी निराश होत नाही. बाहेर जितका जास्त आधार असेल तितका दिवा अधिक चमकतो. यावेळी आपण आत्म-परीक्षण करायला हवे."

विनोबा विद्यार्थींहि आहेत नी शिक्षकहि. अध्ययन केले नाही, असा त्याचा एक दिवस जात नाही. शिक्षण हा त्याचा प्रिय विषय. त्यात त्यांनी अनेक प्रयोग करून एक स्वतंत्र दर्शनच मांडले आहे. "शिक्षणावर सरकारची सत्ता असता कामा नये. कारण त्यातून भयानक स्वतःपाची बौद्धिक गुलामगिरी व साचेबंदी निर्माण होते. शिक्षण जनतेच्या व ज्ञानी लोकांच्या हाती असावे, त्यानं निरनिराळे प्रयोग व्हावेत. शिक्षित कुणाला म्हणावे याची त्याची एक अभिनव व्याख्या आहे. शिक्षण जितके वाढत जाईल, तितकी सैन्याची गरज कमी होत जाईल. जिये सैंग्य शून्य तो देश सर्वांत अधिक सुशिक्षित."

आद्य मानेन अडोनी मा गावी विनोबानी व्यापारी मडळींना मौलिक गोष्टी सांगून आवाहन केले. "हिंदू धर्माने व्यापारालाहि मोक्षाचे एक साधन मानले आहे. वैश्वाचाहि एक धर्म आहे. व्यापाऱ्याला मोक्ष मिळवण्याकरता घरदार व्यापार सोडण्याची गरज नाही. त्याने आपल्या धर्माचे नीट पालन केल्यास त्याला मोक्ष मिळेल. संप्रह हा व्यापाऱ्याचा धर्म नव्हे, शैतकरी मालक आहे. व व्यापारी सेवक. गांधीजींच्या कल्पनेनुसार व्यापाऱ्यांनी ट्रस्टी या नात्याने आपल्या संपत्तीचा उपयोग समाज-सेवेच्या कामानं करावा."

विधान-सभेच्या सदस्यानाहि त्याच्या धर्माचे भात करविले गेले. "हिंदुस्थानच्या प्राचीन राज्यशास्त्रानं राज्यकर्त्यांना सांगितले आहे कीं समाजात अभय निर्माण करणें हे त्याचे कर्तव्य आहे. आज तर सारे जग भयभीत आहे. अशावेळी जो देश निर्भय वनेल तोच जगाला वाचवेल. प्रजत अभय यावे म्हणून समाजातील, दारिद्र्य, दुःख, विषमता यासारखी भयस्थानें नाहीशी केली पाहिजेत. शिक्षणात सुधारणा केली पाहिजे. नवे राज्य आल्यानंतर त्याच क्षणी नवा शेडा फडकवीला जातो, त्याचप्रमाणे, नवे शिक्षणहि सुरू व्हायला पाहिजे. स्वराज्य मिळाल्यानंतरहि जुनीच शिक्षण-पद्धति चालू आहे, हे पार मोठे दुर्दैव आहे. . . . आपण गरीबाचे सेवक आहोत, ही

गोष्ट राज्यकर्त्यांनी नेहमी ध्यानात ठेवावी नियोजन करतानाहि जे सर्वांत दुखी असतील त्यांना सर्वांत प्रथम मदत मिळेल, अशी योजना हवी "

तिरुपतीचा बालाजी, दक्षिण भारतातील एक प्रसिद्ध तीर्थक्षेत्र आहे. तेथे 'भारत हा सस्कृति-सगमाचे प्रतीक आहे,' हे सागून विनोबा तमिलनाडू (मद्रास राज्य) कडे वळले श्रीराम, चिदंबरम्, रामेश्वर, मदुरा, वाची-पुरम, वन्याकुमारी वगैरे अनेक महान् तीर्थक्षेत्रें हे तमिलनाडूचे एक वैशिष्ट्य आहे तेथें अगदी लहान खेड्यातहि एक भव्य मंदिर आढळतें मंदिरासभोवती गाव बसलेला असतो विनोबा तेथील लोकाना सांगत "सारी जमीन व संपत्ति ईश्वराला अर्पण करावची, याचा पदार्थपाठच याच्या द्वारे मिळतो भागवतात म्हटले आहे की "सगळ्या जगातून भक्ति नाहीशी झाली तरी द्रविड देशात राहिल " उत्तरेतील आर्य आणि दक्षिणेतील द्रविड यांच्या सस्कृति-सगमातून आजची भारतीय सस्कृति आकारास आली आहे मध्ययुगातील चार महान् आचार्य दक्षिणेतील होते शंकराचार्य केरळचे, रामानुजाचार्य तमिळनाडूचे, बल्लभाचार्य आंध्रचे व मध्वाचार्य कर्नाटकेचे. रामानुजाच्या भक्तिमार्गाचा उत्तरेत फार प्रसार झाला तुलसीदास, मूरदास, ववीरदास वगैरे उत्तरेतील घरेचने सन रामानुजसंप्रदायाचे आहेत तमिळनाडूमधील सत-परपरा फार प्राचीन आहे अनेक आळवार (सत) भक्तीचा संदेश देत शेकडो वर्षे सचार करीत होते त्यातील एका सताची कथा विनोबा नेहमी सांगत "भयाण रात्र होती खूप पाऊस पडत होता एक आळवार एका लहानशा खोलीत झोपले होते दारावर कुणीतरी थाप मारली त्यांनी दार उघडले एका माणूस ओला-चिव होऊन उभा होता आश्रयाला आला होता सताने त्याला आत घेत म्हटले 'खोली फार लहान आहे, इथें एकच माणस झोपू शकतो पण दोन बसू शकतात आपण दोघेहि बसू या' थोड्या वेळानें दारावर पुन्हा थाप ऐकू आली आणखी एक माणूस आश्रय मागत होता सताने म्हटलें 'या आन इथे दोन माणसे बसू शकतात पण तीन उभे राहू शकतात आपण तिघेहि उभे राहू या' विनोबा म्हणतात भूदानयज्ञामागे ही वृत्ति आहे आपल्याजवळ जे बाही आहे तें वाटून खाऊ या फुटुवान असेच होतें पुरणपोळी असो की मीटभाकरी असो, जें अमेल तें सर्वजण वाटून खातात व अधिक मिळ्याचें म्हणून सर्वजण झटतान. फुटुवाचा हा न्याय समाजाला लागू करावयाचा आहे

परदेशातून विनोबाचे काम पहायला येणारी माणसे मजेंदार प्रस्न करीत व विनोबा उत्तरेंहि मजेंदार देत एका अमेरिकनानें विचारलें 'तुम्हाला दर मैलाला किती जमीन मिळाली?' विनोबाचा हिशोब तयारच होता 'सरा-सरी दर मैलाला शंभर एकर।' ख्रिसमसचे दिवस जवळ आले दुसऱ्या एका अमेरिकनानें म्हटलें आमच्या देशाकरता काही तरी सदेश द्या विनोबा हमले 'मी काय सदेश देणार? अजून इथेच आम्ही विशेष असे काम केले आहे?' पण तो आपला हट्ट सोडेंना शेवटी विनोबानी सदेश दिला की "२५ डिसेंबर हा प्रभु येशु ख्रिस्ताचा जन्म-दिन तेव्हा त्या दिवशी ख्रिस्ताचे नाव घेऊन तुम्ही आपली सर्व शस्त्रास्त्रे समुद्रात बुडवून टाका रशियालाहि मी हेंच सांगेन यावर जर तुम्ही म्हणाल की शस्त्रास्त्रनिर्मितीच्या कामात अनेकाना काम मिळतें तर मी असा सल्ला देतो की वर्षभर शस्त्रास्त्रें बनवा म्हणजे वेकाराना काम मिळत जाईल व दरवर्षी ख्रिस्तजन्माच्या शुभमुहूर्तावर वर्षभराची सारी शस्त्रें बुडवीत जा" आजवर नाज देणारीत माणसे भूदल-यात्रा पहायला आली पण रशियाची आली नव्हती आघात प्रयमच रशियन लोक यात्रेंत आले व त्यानी यात्रेची फिर्महि घेतली एका डच माणसाने म्हटलें की 'मी भारतात खूप हिंडलों दिल्ली, मुंबई, बलबत्ता, मद्रास सर्व पाहिलें पण गांधीजीचा प्रभाव सर्वत्र नाहीसा झालेला दिसतो. गांधीजीचा प्रभावहि त्याच्या देहावरोवरच नाहीसा झाला वा?' विनोबानी त्यावर एक भाषणच दिले "देशात गांधीजीचा प्रभाव वाढत आहे असे मला वाटतें याची चार कारणे देता येतील—

(१) भारतानें शांतता, तटस्थता व मंत्रांचे परराष्ट्रीय धोरण स्वीकारलें

(२) हळूहळू सरकारला आभोघांचे महत्त्व पटू लागले आहे

(३) भूदान-यज्ञाच्या विचाराचे देश स्वागत करीत आहे

(४) यदी उन्न वारा पाऊस याची पर्वा न करता शेंकडो वायंवतें घेडघापाडघात, रानावनात पायी हिंडून भूदान मिळवीत आहेत.

हे गांधीजीच्या प्रभावाचे दृश्य स्वरूप आहे"

ओघोणीकरण, व मुद्राचा प्रत्यक्ष अनुभव असल्यामुळें की काय कोण जाणें पण परदेशी पाहुण्यांना विनोबाच्या विचाराचें मर्म चटकन वळायचे.

एवा दूध अमेरिकन प्रोफेसरने विनोबाचा फक्त एक मिनीटाचा वेळ मागितला व प्रभुजवळ विनोबावरता प्रार्थना करीत तो म्हणाला—“गाधीजींना जस मीठ, तशी तुम्हाला जमीन घर आहे ना?” विनोबा खुश झाले “अगदी वरोरर मिठाच्या सत्याग्रहाच्या बाळात गाधीजी मीठ तयार करायला सागत पण मीठ तयार करणे हे बाही त्याचे ध्येय नव्हते. तर मिठाच्या निमित्ताने देशात स्वराज्याची शक्ति निर्माण करणे हे ध्येय होते तसेच भूदान हे मला निमित्तमात्र आहे भूदानाच्या द्वारे विश्वशांतिकरता अनुकूल वातावरण निर्माण करणे हा माझा उद्देश आहे”

• पाकिस्तानने अमेरिकेकडून लष्करी मदत घेण्यास सुरवात केल्यामुळे देशात चिंतेचे वातावरण होते या प्रदनावर काचीपुरमूच्या सर्वोदय-समेलनात विनोबा म्हणाले की ‘पाकिस्तानच्या वाढत्या सैन्यशक्तीला उत्तर वसे द्यावे हा एक महत्वाचा प्रश्न आहे आज जगात भय इतके वाढले आहे की मापूर्वी इतके भय कधीच नसेल रशिया व अमेरिका एकमेवना भितात व भीतीमुळे दस्त्रास्त्रे वाढवीत राहतात भारत व पाकिस्तानचीहि तीच गत आहे शक्ति वाढावी म्हणून पाकिस्तान सैन्य वाढवीत आहे तेव्हा आपल्यालाहि शक्ति वाढवली पाहिजे असे बोलले जाते पण शक्ति वशात आहे ? वाटाघाटी करायला आम्ही तयार आहोत पण वाटाघाटीमागे शक्ति हवी असे दोघेहि म्हणतात यावर माझे असे म्हणणे आहे की, तो सैन्य वाढवीत आहे तर तुम्ही कमी करत जा हे तुम्हाला वेडपटासारखे वाटेल, पण थोडा थड डोक्याने विचार कराल तर लक्षात येईल की आजच्या भय, हिंसा व प्रतिहिंसेच्या दुष्ट-चक्रातून जगाला वाचवायचे असेल तर तुम्हाला तरी निमंयतेने सैन्य बरखास्त करण्याची हिंमत करावी लागेल आणि भारतासारखा गरीब देश सैन्य वाढवीत राहील तर जनता उपाशी मरेल हे विसरू नका रशिया चीनसारखे आमच्या जवळ हँड्रोजन बाँब नाहीत तर आम्ही विचार करतो की निदान चाकू तरी जवळ असू द्यावा, म्हणजे वेळप्रसंगी आपले नाक कापून शत्रूला अपशक्कून तर करता येईल !”

तमिळ ही एक स्वतंत्र व प्राचीन भाषा आहे किमान दोन हज्जार वर्षांपूर्वीपासून तिचा विकास अखंड चालत आलेला आहे ‘तिळ्क्कुरळ’ हा तमिळमधला प्राचीन धर्मग्रन्थ आजहि फार लोकप्रिय आहे विनोबाजींचा

तमिळू प्रयाचा अभ्यास पार दाडगा गेजच्या भाषणात तमिळू मनाची अनेक वचने ते पडपड म्हणून दाखवीत तेव्हा लोक आनंदाने दाडगा पाजवीत. राजाजीचे तमिळू लेखकाने अप्रमत्त स्थान आहे पण विनोदाचे तमिळूतच प्रभुत्व पाहून राजाजीहि आश्चर्यचकित होत. 'आमच्यावर हिंदी सादरी जात आहे, उत्तर भारतीय लोक आमच्यावर साम्राज्य गाजवू पाहताने' अशी त्या दिवसात पार ओरड होती 'द्रविड बळहम्' व 'द्रविड मुप्पेट्ट बळहम्' हे दोन राजकीय पक्ष तर उत्तर भारताच्या प्रभुत्वाने मुक्त होण्यासाठी स्वतः 'द्रविडीयना' ची हि मजून मधून मागणी करत हिंदी विरोधी आंदोलनाचे तेच कर्णधार विचितापल्ली हा त्याचा प्रमुख अड्डा तेथे त्या पक्षाचे नेते रामस्वामी नायडर आपल्या बाही अनुयायांसह विनोबांना भेटले व पार प्रेमाने गोष्टी झाल्या नंतर सभेने विनोबा लोकांना म्हणाले "तुम्हाला हिंदी शिकायला पाहिजे शहर रामानुज त्या काळाची राष्ट्रभाषा समजून शिकणे म्हणूनच ना माया भारतावर दिग्दर्शक करू शकले! त्रिनेटमधून इनिगूज अमलात त्याप्रमाणे देशाच्या इतिहासातहि कधी उत्तर भारताची इनिग चाले तर कधी दक्षिण भारताची प्रथम उत्तरेची इनिग होती वेदोपनिषदांतील विचार उत्तरेतून दक्षिणेकडे गेला नंतर दक्षिणेची इनिग मुरू झाली. शहर-रामानुजांनी दक्षिणेतून उत्तरेत विचाराचे लोक नेले पुढे उत्तरेची इनिग झाली, रामकृष्ण, विवेकानंद, गांधीजी, टागोर इत्यादींचा उत्तरेतून विचार इकडे आला आता पुन्हा दक्षिणेची इनिग मुरू व्हायला हवी त्याकरिता तुम्ही राष्ट्रभाषा हिंदी शिकी आणि उत्तर भारताने जाऊन पराक्रम करा" विनोबाचे भाषण चालू होत तेव्हा विचेंकाना वाटले की सभेने गोष्टी होईल, दगडपेक होईल पण लोक तर तन्मयने ऐकत होते अन् चार दोन वाक्यांनंतर खुश होऊन दाडगा पिटीत होते

उत्तर-दक्षिण, ब्राह्मण-ब्राह्मणतर आस्तिक-नास्तिक वगैरे वादामुळे तमिळनाडूचे समाज शरीर-व्याधि ग्रस्त झालेले होते पक्षभेद, जातिभेद इत्यादींची जोड हातीच विनोबांनी विचार-अर्थे चालवीत व तमिळू मनाची भक्तिभावाने भजने गात या व्याधीवर उपाय सांगितले "आस्तिकांच्या करणामूय वृत्तीतूनच नास्तिकता जन्माला येते मानवसेवा हीच या युगातली भक्ति आहे ही गोष्ट अंजळूतून आस्तिक म्हणविणारे लोक करणेचे कार्य

वरू लागतील तर नास्तिकता आपोआप नाहीशी होई. पूर्वी मदिरावरता जमीन देण्याची प्रथा होती पण आज मदिर-मठाच्या द्वारे शोषण होत आहे तेव्हा मदिरावरता जमीन देणे हा आज अधर्म आहे मदिर-मठानी पूर्वीची तपश्चर्येची परंपरा चालवावी म्हणजे धर्मतेज पसरेल विज्ञान-युगाने चरा धर्म वाढणाराच आहे भक्ति म्हणजे 'न मम' ही जमीन, संपत्ति माझी नाही, ईश्वराची आहे जमीनीची मालकी समर्पण करण्याने समाजात नास्तिकता वाढेल" विनाबांच्या तमिळनाडू-यात्रेबद्दल राजाजींनी उद्गार काढते की 'आमच्या तमिळनाडू अहिंसेप्रमाणे जडवत, नास्तिक, भक्तिशून्य बनला होता विनोबानी आमचा अहिंसेद्वार केला'

सात महिनेपर्यंत विनोबा तमिळनाडूच्या हृदयावर तपस्याभक्तीचा अभिप्रेत करीत होते अखेरीस मदुरा जिल्ह्यात मीनाक्षी मातेच्या कृपेने पडव फुटला व ग्रामदाने होण्यास सुरवात झाली मदुरा जिल्ह्यातील ही ग्रामदाने, कोरापुटसारखी आदीवासीची नव्हती, तर सुशिक्षित, पुढारलेल्या लोकांनी बिचार ममजून उमजून आपापला मालकी हक्क विसरित केला होता आणि जमीनही कावेरीचे पाणी पिऊन पुष्ट झालेली कुठे कुठे तर पाच सात हजार रुपये एकराची देखील जमीन, वर्षातून तीन चार पिव देणारी जमीनीची किंमत जसजशी वाढते तसतसा माणसाचा मोहहि वाढतो म्हणतात त्यातच मदुरा जिल्ह्यातील बरीच गावे मिश्र मिश्र जाति व धर्म असलेल्या समिथ वस्तीची अशा ठिकाणी ग्रामदान होणे हे आजवर अशक्य मानले जाई पण तुकाराम महाराज म्हणतात ना 'अशक्य ते तुम्हा, नाही नारायणा, निर्जिवा चेतना आणावया' नारायणाच्या आदेशाने सुरू झालेल्या कार्यात नारायण अशक्याला शक्य बनवीत होता भूदानयज्ञ सुरू झाला तेव्हा तमिळनाडूचे प्रमुख कार्यकर्ते जगन्नाथन् विनोबाना भेटायला उत्तर प्रदेशात गेले. तेथे मिळणार दान पाहून त्यांना आश्चर्य वाटे ते म्हणत 'आमच्या तमिळनाडू-मध्ये वाही असे भूदान मिळणे शक्य नाही आमच्याकडे अंगी श्रद्धाहि नाही, जमीनहि मूल्यवान् आणि लोक सुशिक्षित म्हणून बुद्धीला फाट फार' विनोबा त्यांना सांगत 'जे काय गंगा-यमुनेच्या प्रदेशात होऊ शकत ते कावेरीच्या प्रदेशातही अवश्य होईल' जगन्नाथन् अथळ मनाने परतले आणि आता या कावेरीच्या प्रदेशात भूदानच नव्हे तर ग्रामदान होत होतं भूमिवाटपाच्या

एका समारंभात राजाजी म्हणाले 'आपल्या पूर्वजांचा विश्वास देखील वसणार नाही, असे हे अद्भुत कार्य घडत आहे'

गंगेच्या प्रवाहाप्रमाणे मानवाचे मन सगळीकडे पावूनच आहे पण काही ठिकाणी काशी, प्रयाग, हरिद्वार या तीर्थक्षेत्रांप्रमाणे त्यात काकणभर अधिक असे काही आढळते तमिळनाडूमध्ये जनमनाच्या श्रद्धेचे दिव्य दर्शन सतत घडायचे उच उच मदिराप्रमाणेच हिंदू सभ्यतेचे एक रमणीय रूप दिमायचे विनोबांनी कुठल्याहि गावात प्रवेश केला की घर न घर सारखून स्वच्छ केलेले, अगणात सडा नी त्यावर रांगोळी, दाराभोवती केळीचे खाव, मंगल कलश आणि आरतीची ताटे हाती घेऊन उभ्या असलेल्या भगिनी, हे दृश्य दिसायचे साष्टांग नमस्कार केल्याशिवाय तर येथील लोकाना घेऊनच पडत नाही. मग विनोबा नव्या मुगांतला 'दडवन् प्रणाम' म्हणजे काठीप्रमाणे ताठ उभे राहून प्रणाम करायला शिकवीत खाली बाकून नका, नम्रता हृदयात ठेवा, रोजच्या जाहीर सभेनंतर मोन प्रार्थना होई डिडिगलच्या सभेत लाखावर समुदाय असेल लहान मुलामुळे सभेत फारशी शांतता नव्हती पण विनोबांनी 'ॐ शान्ति' म्हणताच जादुमनासारखा परिणाम झाला नी इतकी विलक्षण शांतता पसरली की डोळे मिटलेल्याला वाटावे की सगळे लोक भरोघरी निघून गेले असावेन ! ते दृश्य पाहून विहारचे एक गृहस्थ म्हणाले 'मला वाटायचे की विहारसारखी श्रद्धा कुठे नाही, पण आज माझा गर्व गळून पडला'

ग्रामदानाच्या पायावर ग्रामस्वराज्याची इमारत उभारण्याचा खादी, ग्रामोद्योग, जातिभेद-निरसन व नई तालीमचा कार्यक्रम देत विनोबा म्हणत, "देशाला स्वराज्य मिळाले पण ते दिल्लीतच अडकले खेड्याखेड्यात पोहोचले नाही खेडी पूर्वोत्तराखीच आजही गुलाम आहेत जनशक्ति जागेल व प्रत्येक खेड्यातले लोक आपापल्या खेड्याचा सर्व कारभार एकोप्याने व सहकार्याने चालवू लागतील, तेव्हा खेड्यात स्वराज्य पोहोचेल खादी, ग्रामोद्योग म्हणजे उद्योगाचे विवेचनीकरण कर्मन खरे स्वराज्य स्थापयचे आहे सत्ता व संपत्तीच्या केन्द्रीकरणानून गुलामगिरीच निष्पन्न होते आज जगातला कुठल्याहि देश खऱ्या अर्थाने स्वतंत्र नाही प्रत्येक देशाचे भवितव्य चार दोन पुढाऱ्यांच्या हाताने आहे अमेरिका व रशियाच्या पुढाऱ्यांची मति ठिकाणावर राहिरी तर आपण सगळे जगू. त्याची बुद्धि फिरली की आपलेही जीवित

धोक्यात आहे ही परिस्थिति बदलून जनतेचे राज्य स्थापायचे आहे ”
 “काळ पुढे धावतो आहे राष्ट्रवादाचे युग सपले आहे वेदामध्ये ‘विश्व-
 मानुष’ चा उल्लेख येतो त्याप्रमाणे आपल्याला विश्वमानव घनायचे आहे
 चितन जगाचे करायचे व सेवा आसपासच्या क्षेत्राची करायची व्यापक
 चितन व विशिष्ट सेवा, हा आपला मंत्र आहे हे ज्ञानविज्ञानमय युग आहे
 आत्मज्ञान तर आपल्याला अहंकार सोडून समष्टीत विलीन होण्याचा व्यापक
 होण्याचा सदेश पूर्वीपासून देत आले आहे आता विज्ञान व आत्मज्ञान एकच
 सदेश देत आहेत—मानवानो तुम्ही प्रेमाने एकाच रहायला शिवाळ तर टिकाल
 नाही तर भस्मसात व्हाल अशी धोक्याची सूचना विज्ञान सतत देत आहे
 व्यक्तिगत मालकी अहंकार व स्वार्थ यावर आत्मज्ञान आणि विज्ञान या दोहोचा
 हि प्रहार होत असल्यामुळे आता व्यक्तिगत मालकी टिकू शकणार नाही
 ग्रामदान केल्याने आपलो भौतिक आणि नैतिक उन्नति एकसाथच होईल ”

वाटेत पाडेघरी, श्री अरविंदाचे तपस्या-स्थान आले विनोबानी
 अरविंदाधर्मात मुस्काम केला व श्री माताजीचा आशीर्वाद घेतला श्री
 अरविंदानी मानसिक भूमिकेच्या वर, अतिमानस भूमिकेवर जाण्याचा सदेश
 दिला आहे विनोबा त्याचा वारवार उल्लेख करून म्हणत की “या विज्ञान-
 युगात आपण मनाच्या भूमिकेवर राहून काम करू तर मार खाऊ नी हार
 खाऊ म्हणून आपल्याला अतिमानस भूमिकेवर चढण्याचा प्रयत्न करायला
 हवा ” यावर लोक म्हणतात की हे कसे शक्य आहे ? तर मी याना विचारतो
 की अरे या युगात रशियाची कुत्री देखील चद्रावर जाते अन् तुम्ही माणसा-
 सारखी माणसे असून कच खाता ?

तजावर हे तमिळनाडूच्या संस्कृतीचे केन्द्र-स्थान मानले जाते मराठ्यांनी
 तेथे आपले राज्य स्थापले होते शिवाजीच्या वंशपरंपरेतल्या राजानी तजावर-
 मध्ये विनोबाचे स्वागत केले मराठी राजघराण्यातल्या लोकानी तमिळ
 भाषेचा व संस्कृतीचा अंगीकार करून ते तेथील जनतेशी एकटप झाले
 साहित्य, कला, संगीत व विद्या इत्यादीना उत्तेजन देणाऱ्या मराठी राजांचे
 तेथील जनता फार आदराने स्मरण करते

भारतातल्या एका जुन्या परंपरेचे स्मरण करीत विनोबा लोबाना
 म्हणत “आपल्या परंपरेनुसार काशीच्या गंगाजलाचा अभिषेक रामेश्वराच्या

मस्तकावर केला जातो व तेथून समुद्रजल घेऊन पुन्हा काशीला जाऊन विश्वे-
श्वराच्या मस्तकावर समुद्रजलाचा अभिषेक करायचा असतो, तेव्हा यांना पूर्ण
होते मी काशीहून भूदान-ग्रामदानाचे गंगाजल घेऊन इथे आलो आहे आता
ग्रामस्वराज्याच्या समुद्रजलाने माझा कुम भरा म्हणजे मग ते घेऊन मी पुन्हा
उत्तरेस जाईन " येथू हिंदुस्ताने म्हटले आहे ना की 'ठोठवा म्हणजे
दार उघडेल, मागा म्हणजे मिळेल' त्याप्रमाणे विनोबा मागत गेले नी त्यांना
मिळत गेले तमिळनाडमध्ये साडेतीनशे ग्रामदाने झाली आणि ग्रामस्वराज्याचे
मंदिर उभारण्यास आरंभ झाला

कार्तिकस्वामीच्या पळनी या तीर्थस्थानी सर्व-सेवा-सघाची एक बैठक
झाली दक्षिणेतला कार्तिकस्वामी विवाहित नी गणपति ब्रह्मचारी असतो-
पळनीला विनोबाच्या सल्ल्यानुसार सर्व-सेवा-सघाने निधि-मुक्ति आणि तन-
मुक्तीचा कार्तिकारी निर्णय घेतला त्यानुसार सर्व प्रांतातील भूदान-समित्या
वितर्जित करून व गांधी-निधितर्फे भूदान कार्याला मिळणारा पैसाहि घेणे
बंद करून चळवळ सर्वस्वी जनतेवर सोपवायचे ठरवले व सत्तावनमध्ये
श्रांति करण्याकरता सर्वस्व समर्पित करण्याचे ठरले सिंहगडाच्या लढाईत
शैलारमामाने दोरच कापून टाकला होता, तसेच या चळवळीत सारे दोर
कापले गेले

बन्याकुमारी, हे तीन सागरांच्या मीलनाचे स्थान, भारताचे दक्षिण
टोक. तेथील मंदिरात पार्वती, कुमारीच्या रुपात तपस्या करते आहे व
तिवडे उत्तरेस बंलास पर्वतावर शंकर ध्यान करीत असले आहेत अशी भव्य
कल्पना करून भारतीय एवामतेचे सुंदर चित्र आपल्या पूर्वजानी उभे केले
आहे बन्याकुमारीच्या सागरात ज्या सिलेवर यमून विवेकानंदानी ध्यान
केले तेथे यमून विनोबानी प्रतिष्ठा केली की "भारतात ग्राम-स्वराज्याची
स्थापना होईपर्यंत माया संचार चालू राहील प्रभूचा सत्त्व पूर्ण होईल,
नाहींतर हे पाय गळून पडतील "

शांतिसेना—सर्वोदयपात्र : ६ :

सात स्वरांच्या रागतीतून सुरेल सगीत आकारात घेते एकच एक स्वर सगीताप्रमाणे जीवनातहि गोडी निर्माण करीत नाही स्वर भिन्न हवेत पण त्यात सुसवाद हवा, विसवाद सको भिन्न भिन्न स्वरांच्या या भारतात सुसवाद कायम रहावा, विसवाद येऊ नये, हे भूदान यात्रेचे एक आनुपंगिक कार्य विनोबा त्याला 'भूदान-यात्रेचा वाय प्रॉडक्ट' म्हणत सगळ्यांचे स्वागत करणे, सगळ्यांना आत्मसात करून त्यांच्यावर आपला रंग घडवून त्याचे भरणपोषण करणे हे भरतभूमीचे सनातन समन्वय-कार्य आजहि अविरत चाललेच आहे आज केरळात त्याची कसोटी व्हायची आहे

तीन सागरांच्या मीलनस्थानी ध्यान करून विनोबांनी पुन्हा उत्तरेची दिसा घेतली आणि केरळाच्या रमणीय भूमीची यात्रा सुरू केली आकाराने छोटासा पण आशयाने महान् असा ह्या वेरळात सौंदर्य आणि समस्या एकमेकांशी स्पर्धा करीत होत्या पूर्वेकडे पर्वत व पश्चिमेकडे समुद्र यांच्या वाडीत अडकलेली ही जमीनीची चिंचोळी पट्टी एका एकरात अधिकान अधिक जितकी माणस सामावता येणे शक्य असेल नसेल, त्या सर्वांना सामावण्याचा प्रयत्न करीत आहे केरळाइतका दाट लोकसंख्येचा प्रदेश विरळाच आढळेल शिक्षणाचे प्रमाणहि केरळात सर्वांत अधिक सुशिक्षित बेकार म्हणजे जागृत ज्वालामुखी कोणत्या हि क्षणी स्फोट व्हायचा

सारा वेरळ म्हणजे एक उद्यानगुहाची मालिकाच आहे त्रिवेन्द्रम् ते कालिवतच्या तीनशे मैलांच्या रस्त्याच्या दोन्ही बाजूला नाळी, पोफळी

आवे, फणस, काजू, इत्यादींच्या वागामयली छोटी छोटी घरे दिसतात. केरळात वेगळी गावे नाहीत, घराची अखंड मालिका आहे फक्त नावाच्या पाट्या बदलल्या म्हणजे दुमरे गाव आले असे समजायचे समुद्राच्या खाड्या व जलाशयांच्या शांत निळ्या पाण्यात पडलेली हिरव्यागार झाडांची प्रतिबिंबे बाहेरच्या पाहण्याला मोहित करताना सृष्टिप्रमाणेच केरळाच्या माणसाची मनेहि मृदुमधुर व शांत पोशाख साधा, पांढरा विनोबाच्या रोजच्या वाटेवर रस्त्याच्या दुतर्फा शेंकडो दर्शनार्थींची गर्दी दिसायची पण गलब गोघळ नसायचा

सोमेवर विनोबाचे स्वागत करण्याकरता केरळाचे कम्युनिस्ट मुख्यमंत्री श्री नवद्रीपाद आले हाते विनोबांनी त्यांना सवध केरळा स्टेटचे दान मागितले केरळाने नुकत्याच झालेल्या निवडणुकीत कम्युनिस्ट पक्षाला विधानसभेत बहुमत मिळाल्यामुळे कम्युनिस्ट पक्षाचे सरकार स्थापित झाले होते. बैद्यनिक मार्गाने कम्युनिस्ट पक्षाने राज्यकारभार हाती घेतल्याचे जगाच्या इतिहासातले हे पहिलेच उदाहरण असल्यामुळे त्यावेळी केरळाकडे सर्वांचे डोळे लागले होते केरळातील कम्युनिस्ट पक्षाने आपल्या निवडणुकीच्या जाहीरनाम्मात पंधरा एकर ओलीताच्या जमीनीचे सीलींग करण्याची घोषणा केली होती जमीनीची मालकी नाहीशी करण्याच्या बाबतीत त्यान उल्लेखहि नव्हता आणि इकडे विनोबा तर करुणेच्या मार्गाने जमीनीची मालकी प्रत्यक्ष नाहीशी करीत होते केरळात ग्रामदाने होऊ लागली आणि अहिंसेच्या प्रातिकारक तत्वाची साक्ष कम्युनिस्टानाहि पटली कालडीच्या सर्वोदयसंमेलनात कम्युनिस्ट सरकारतर्फे आलेल्या कायदेमंत्र्यांनी जाहीर केले की 'भारताने प्राति करायची असल्याम विनोबाचा ग्रामदानाचा हृदय-परिवर्तनाचा मार्गच सर्वोत्कृष्ट आहे' विनोबांनी त्याच संमेलनात सांगितले की "साम्यवादाची गंगा आणि समाजवादाची यमुना आता सर्वोदयाच्या सागरात विलीन होऊन जाणार आहे समुद्र सर्वांना आमन्त्रण करतो व सर्वांना आपल्यासारखे घारे बनवतो"

केरळाने प्रवेश करताच विनोबांनी म्हटले की 'मी शंकराचार्यांच्या व प्रभु येगूच्या राज्यात प्रवेश करीत आहे प्रभु येगूने म्हटले आहे की राज्यावर आपल्यासारखे प्रेम करा भूदानाचे कायें याच उपदेशाचे

प्रत्यक्ष रूप आहे शंकराचार्यांनी एक पाऊल पुढे जाऊन अद्वैताचे तत्त्वज्ञान जगाला दिले. शेजाऱ्यावर स्वतःसारखेच प्रेम का करायचे याचे कारण त्यांनी सांगितले—एकच आत्मा सर्वत्र व्याप्त असल्यामुळे मी-तू चा भेद मिथ्या आहे 'मा गृध्र कस्य स्विद् धनम्' या उपनिषत् वचनावर भाष्य लिहिताना शंकराचार्य म्हणतात 'धन कोणाचे आहे? अर्थात् धनाची मालकी कोणाचीच नाही.'

बेरळात शेंकडा तीस टक्याहून अधिक लोक ख्रिश्चन आहेत तेथे लहानशा खेड्यातहि चर्च आढळते. पहिला ख्रिश्चन मिशनरी सेंट टॉमस ईसवी सनाच्या पहिल्या शतकातच बेरळात आला. ख्रिस्ती धर्म आधी भारतात पसरला व भागून युरोपात गेला तेव्हा तो आमचाच एक धर्म आहे, अस विनोबा नेहमी सांगत. बेरळातल्या चार प्रमुख चर्चसभ्या प्रमुखानी विनोबाच्या आगमनापूर्वीच एक पत्रव काढून भूदानकार्यास सर्व ख्रिश्चनांनी मदत करावी अशी विनंति केली होती. बाही प्रमुख ख्रिश्चन पादरी एकदा विनोबाना म्हणाले "तुमच भूदानाच काम आम्हाला आवडत. पण ग्रामदानाचा विचार मात्र पडत नाही. खाजगी मालकीच अजीबात नाहीशी करणे हे योग्य वाटत नाही. खाजगी मालकी ही पवित्र गोष्ट आहे, अस आमच्या धर्मग्रंथात सांगितले आहे." विनोबानी उत्तर दिले की 'तुमच्या म्हणण्यात तथ्य आहे. माणूस आपल्या कष्टाने जे मिळवतो त्यावर त्याचा हक्क आहे. ती वस्तु त्याच्या हातून जबरदस्तीने हिसकावून घेणे योग्य होणार नाही. खाजगी मालकी पवित्र आहे, पण मालकी हक्काचे स्वेच्छेने समर्पण करणे ही पवित्रतर गोष्ट आहे.' पादऱ्यांनी आज्ञाने माना डोलावल्या व ग्रामदानास समति दिली. याचा उल्लेख करीत विनोबानी एका भाषणात सांगितले की 'व्यक्ति आणि समाजाच्या हितात विरोध आहे, ही नल्पनाच चूक आहे. माणसाच्या शरीराच्या वेगवेगळ्या अवयवात विरोध नी झगडा आहे का कुठे? पायाला वाटा घोचला की डोळ्यात पाणी तरळते नी हात काटा काढायला घाली जावतो. सगळे शरीर निरोगी असले अनुषंग पायाच्या अगठपात्रा जखम झाली असली तरी त्या अगठपाचे दुख सर्व अवयवाना जाणवते. समाजाने असच व्हावयास पाहिजे. सगळ्या व्यक्ति मिळूनच समाज बनतो. तसेच व्यक्ति समाजाहून वेगळा राहीन तर विनाश करू शकणार नाही. म्हणून व्यक्तीच्या

(ବିହାରୀ ଜାତ ଦିବୀ ଦୁଇ ଜଣ) ପାଟିର ଅନେକ ପର୍ଯ୍ୟଟନର ଅବସରରେ ଗ୍ରହଣ,
 ଜଣା ପର୍ଯ୍ୟଟନର ଅନେକ ପର୍ଯ୍ୟଟନର ଅବସରରେ ଗ୍ରହଣ

सोबोदेवरा (बिहार) जयप्रकाशजीच्या आयमानील जाहोर समा

विकासात समाजाचे हित आहे व समाजाच्या विकासात व्यक्तीचे हित आहे खाजगी मालकीहक्क (प्रायव्हेट प्रापर्टी) वळजवरीनें हिसकावून घेण्याचा विचार चूक आहे पण त्याचे समर्पण करा असे सांगणें योग्य आहे तसेच समाजात दारिद्र्य अमत्ताना कोणी व्यक्ति अधिक धनमग्रह करेल तर त्या पापातून व्यक्तीला मुक्त करण्याचा समाजाला अधिकार आहे यालाच अपरिग्रह व अस्तेय म्हणतात सग्रह वाढला म्हणजे चोरी व कापद्याने सपत्तीचे अपहरण करण्याची प्रवृत्ति वळावते "

कालडी हा शकराचार्यांचा जन्मग्राम सेंट टॉमस्ची समाधिहि कालडी-जवळच आहे कालडीला १९५७ चे अ भा सर्वोदय संमेलन झाले सत्तावन साल हे भूदान आरंभणाऱ्या इतिहासातले महत्त्वाचे वर्ष देशभर कित्येक तरुण-तरुणीनी नोकऱ्या व कॉलेज सोडून सत्तावनचे एक वर्ष भूमिभ्रातीच्या कार्याला अपंग केले होतें त्यामुळे देशभर सर्वत्र पदयात्राच्या द्वारे नातीचा संदेश गावोगावीं पोहोचविला जात होता सत्तावनमध्ये नाति होणार, नवा समाज येणार अशा आकाशनें भारलेले शेंकडो तरुण-वृद्ध कालडीच्या संमेलनात जमले होते प्रसिद्ध सिंधी कवि दुखामल याचें 'गावकी धरति गावका राज, सत्तावनमें हो स्वराज्य' हें गीत सर्वत्र दुमदुमत होतें देशातील सर्व राजकीय पक्षांनी भूदान-ग्रामदानाच्या कार्यास पाठिंबा दिला होता विनोबा संमेलनात म्हणाले 'सहानुभूतीचा ध्याला भरला आहे'

वेरळाच्या यात्रेतील सर्वांत महत्त्वाची घटना म्हणजे शांति-सेनेची पुन स्थापना 'शांतिसेनेची कल्पना मूळची गांधीजींची अहिंसेचे, वरुणेचे राज्य स्थापामची त्याची मनीषा होती आणि म्हणून अहिंसेत रक्षण करण्याचे सामर्थ्य आहे हें सिद्ध करायचे होतें विनोबा म्हणाने की 'शांति-सेनेची स्थापना पूर्वीच झाली होती गांधीजी हे शांतिसेनेचे पहिले सैनिक होते आणि ते स्वतःच प्रथम सेनापतिहि होते सेनापति या नात्यानें त्यांनी 'बरेंगे या मरेंगे' हा आदेश दिला आणि सैनिक या नात्यानें त्या आदेशाचे पालन करून ते निपून गेले' ते एवढे होते पण एकाच्या आकड्यासारखे होते एकावर शून्ये चढी म्हणजे भला मोठा आकडा बनतो विनोबांचा शांति-सेनेच्या पुन स्थापनेचा उपक्रम म्हणजे एकावर शून्ये चढविण्याचा कार्यक्रम

केरळाचे वयोवृद्ध नेते श्री केलप्पन आणि इतर सहा वसलेल्या कार्यकर्त्यांना केरळ-यात्रेच्या शेवटच्या मुक्कामावर २३ ऑगस्टला जाहीर सभेत शातिसैनिकाची दीक्षा देऊन विनोबांनी शातिसेनेच्या स्थापनेची विधिवत् घोषणा केली.

शातिसैनिकाचे प्रतिज्ञापत्र खालीलप्रमाणे आहे.—

“मी, शातिसैनिकाच्या निम्नलिखित सहाकलमी प्रतिज्ञापत्रावर सही करीत आहे.—

(१) मी आपल्या जीवनात सत्य, अहिंसा, अपरिग्रह आणि शरीरश्रम यांचे यथाशक्ति पालन करेन.

(२) निष्काम सेवा म्हणजे फळाची वामना न ठेवता सेवा करेन.

(३) सत्तेच्या व पक्षीय राजकारणात भाग घेणार नाही; परंतु सर्व पक्षांच्या भाषणांचे सहकार्य आपल्या कामात मिळवीन

(४) जातिभेद, धर्मभेद, वर्गभेद मानणार नाही.

(५) भूदानमजमूलक ग्रामोद्योगप्रधान अहिंसक नातीच्या कार्यात अधिकांत अधिक वेळ व चिंतन सर्वस्व अर्पण करेन.

(६) शातिसेनेच्या कामाकरता आपले प्राणहि अर्पण करण्यास तयार राहीन.”

ते पावसाळ्याचे दिवस होते आणि केरळात पाऊसहि खूप पडतो. पण शातिसेनेवर भाष्य करताना विनोबांना पावसाने अधिक प्रेरणा मिळी. रोजच्या भाषणात ते नवनवे विचार सांगत— “भूमि-समस्येसारखा कंठिण प्रश्न अहिसेनें सोडविला जाऊ शकतो हे श्रमदानाने सिद्ध झाले आहे देशांत अतर्गत शांति स्थापण्याची व देशाचे रक्षण करण्याची रक्षणकारिणी शक्ति अहिसेत आहे, हे आता सिद्ध करायचें आहे. . . . माणूस प्रेमाच्या वातावरणात जन्म घेतो, त्यातच लहानाचा मोठा होतो आणि त्यातच लीन होतो. आणि तरीहि प्रेम अजून प्रकटत नाही याचे कारण असे की आम्ही फक्त अनुरोधी प्रेम करतो, प्रतिरोधी प्रेम करीत नाही. जो आपल्यावर प्रेम करील त्याच्या-वर प्रेम करणे म्हणजे अनुरोधी प्रेम. हे तर जनावरातहि आढळतें. चारा घेऊन गेलात की गाय सुद्धा तुमच्यावर प्रेम करते व लाठी घेऊन गेलात की लाथ मारू पाहते. आपणहि एवढेंच केले तर जनावरांहून अधिक तें काय केले? माणसाने प्रतिरोधी प्रेम करायला पाहिजे. येथु द्विस्तानें शेजाऱ्यावर

प्रेम करा, एकमेकावर प्रेम करा व शत्रूवरहि प्रेम करा असे सांगितले आहे. यांतून प्रेमाची शक्ति प्रकटेल आपल्याला प्रेमाचे आक्रमण केले पाहिजे. शांतिसैनिकाचे प्रमुख शस्त्र नी अस्त्र प्रेम हेच राहिल ... सस्त्र शत्रूला मारू शकतें पण प्रेम शत्रूला मित्र बनवते. . . . शांतिसैनिकाचे काम दुहेरी स्वरूपाचे आहे समाजातील अशांतीची कारणे नाहीशी करण्याकरता अहिंसेद्वारा समाजक्रांति करण्याचे भूदान-ग्रामदानाचे काम हे त्याचे नित्यकार्य राहिल व कुठें दगा वगैरे झाल्यास तो समविषयाचा प्रयत्न करणे हे त्याचे नैमित्तिक कार्य राहिल जनतेची नित्य सेवा करून शांतिसैनिक सर्वांचा स्नेह व विश्वास संपादन करेल. जाति, धर्म, पय, पक्ष वगैरे भेद न राखता तो सर्वांची माणूस या नात्याने सेवा करेल दर पाच हजार लोकसंख्ये- करता एक या हिशोबाने साऱ्या देशभर पचाहत्तर हजार शांतिसैनिक मिळाले त अशी माझी आकांक्षा आहे ”

विनोबांनी स्वतःला ‘शांतिसेनेचे सुग्रीव कमांडर’ म्हटले. कमांडरचा आदेश होताच शांति-सैनिकांनी अशांतीची आग विझवण्याकरता प्राणाचेहि बलिदान करण्यास तयार रहायचे व कुणी आपल्यावर प्रहार करील तर मार- गान्याविषयी मनात प्रेमच बाळगायचे छिस्ताला ज्यानी सुडावर चढविले त्याच्या करता छिस्तानें देवाजबळ प्रार्थना करित म्हटले की “प्रभु यांना क्षमा कर हे अज्ञानी जीव आहेत त्यामुळे आपण काय करित आहोंत हे त्यांना कळत नाही.” हा शांतिसैनिकांचा आदर्श आहे शांतिसैनिकाची वृत्ति कशी असावी हे सांगताना विनोबांनी एक उर्दू शेर म्हटला,

अपनी गर्दन का मुझे कुछ गम नहीं

खम न आ जाये कही तेरे समसरे मे ।

‘माझ्या मानेवर तुझी तलवार आहे मला माझ्या मानेची काळजी नाही पण तुझी तलवार कुठे बाकडी तर नाही ना होणार, याची काळजी आहे ’

बेळगावतून कुर्ग सस्यानाच्या वाटेनें विनोबा कर्नाटकात गेले. कर्नाटक हा हनुमानाचा प्रदेश. तेथें विनोबांनी शोपलेल्या हनुमानाला जागें करण्यास आरंभ केला. टिपू मुलतान कर्नाटकाचा. त्याचा उल्लेख करून विनोबा जनतेला विचारित ‘टिपूच्या सैन्यात तुम्ही हजारांच्या संख्येनें दाखल झालात. मग आता माझ्या या शांतिसेनेतहि तशाच संख्येनें या.आज जग

सक्रमणावस्थेत आहे हिंसेवरची श्रद्धा उडाली आहे पण अहिंसेवर अजून वसली नाही अणुबाँबच्या भीतिमुळे हिंसेचा मार्ग सोडला पाहिजे हे बळले आहे, पण अहिंसेच्या मार्गाने प्रश्न कसे सोडवायचे हे मात्र बळले नाही कुठेहि दगा किंवा आक्रमण झाल्यास सशस्त्र सेना एकदम तेथे जाऊन शिस्त-बद्ध रीतीने काम करून प्रतिवार करते म्हणून आज सशस्त्र सेनेची प्रतिष्ठा वायम आहे अशा रीतीने प्रसंग येताच तावडतोव जाऊन शिस्तबद्ध पद्धतीन काम करण्याची शक्ति दाखविणेने दाखवली पाहिजे तरच जगाची अहिंसेवर श्रद्धा वसेल सैन्यात भीतिमुळे आज्ञा मानली जाते अहिंसेत प्रेमांमुळे, श्रद्धेमुळे आज्ञापालन केले जाईल ”

१९५७ च्या २१-२२ सप्टेंबरला म्हैमूर शहराजवळील पेलवाल या गावी, ग्रामदान परिपद आली व सर्वसेवासंघाच्या निमंत्रणानुसार देशातील सर्व प्रमुख पक्षांच्या नेत्यांनी त्या परिपदेत भाग घेतला बाँग्रेसचे नेते प. नेहरू, पतंजी, डेवरभाई, मोरारजी देसाई, प्रजासमाजवादी पक्षाचे अध्यक्ष श्री गंगाशरणसिंह, कम्युनिस्ट पक्षाचे नेते श्री नवद्वीपाद व झेड अहमद, सर्वसेवा-संघाचे नेते श्री जयप्रकाश नारायण आणि भारताचे राष्ट्रपति राजेन्द्र-प्रसाद इत्यादि सर्व प्रमुख पुढाऱ्यांनी एकाच जमून दोन दिवस ग्रामदानावर चर्चा केली आणि एकमताने एक ठराव पास केला त्या ठरावात म्हटले आहे की “ग्रामदान चळवळीचे आम्ही स्वागत करतो ज्या मूलभूत तत्त्वानुसार ही चळवळ चालवीली जात आहे, त्या तत्त्वाद्वारे खेड्यातील जनतेची सर्वांगीण प्रगति होईल या चळवळीमुळे खेड्याचा आर्थिक विकासहि होईल, सहकार्याची भावना वाढेल, जनतेची सर्वांगीण प्रगति होईल आणि भूमिसमस्या सोडविण्याच्या दृष्टीने अनुबूल वातावरण निर्माण होईल अहिंसक पद्धति व ऐच्छिक स्वरूप हे या कार्याचे वैशिष्ट्य आहे भौतिक व नैतिक विकास एकसाथ साधणाऱ्या अशा कार्याला सर्वांनी सहकार्य करावे .. सरकारच्या पंचवार्षिक योजनेला या कार्याने मदत मिळते सरकारची विकास खड-योजना आणि ग्रामदान-चळवळ यांच्यात घनिष्ठ सहकार्य स्थापित होणे इष्ट आहे ” या ठरावावर सर्व नेत्यांनी सह्या बेल्या

पेलवाल परिपदेच्या वक्तव्यावर विनोबांनी विस्तृत भाष्य केले “सर्व पक्षांच्या प्रमुख राष्ट्रनेत्यांनी या कार्याला आशीर्वाद दिला आणि ग्रामदानाचा

विचार मान्य केला याचा अर्थ असा की देशाने या कार्यावर पसतीचें शिक्कामोर्तब केले. शांति प्रथम हवेत होते आणि मग जमीनीवर उतरते हवेंत कांति झाली आहे हे ओळखून आपण दुष्पट उत्साहाने काम करू या ।।

ग्रामदानामुळे धर्म अर्थ काम मोक्ष या चारी पुरुषार्थांचा विकास होतो हे समजावून सांगून विनोबांनी म्हटले की “ग्रामदान हे डिफेन्स मेझर आहे देशात गरीब-श्रीमत्, भूमिहीन-भूमिवान असे भेद राहतील आपापसातील भाडणें, सधर्प राहिल तर देशाचे स्वातंत्र्य धोक्यात येईल. ग्रामदानामुळे खेड्याखेड्यातील भेद नाहीसे होऊन प्रेमाचें व सहकार्याचें वांतावरण पसरेल आणि देशाचे स्वातंत्र्य अबाधित राहिल ”

विनोबांची यात्रा जमीनीवर पण चित्त आकाशाच्या सान्निध्यात चाले आकाश त्यांना नवेनवे विचार देई ‘कार्ल मार्क्स म्हणतो की समाजात दोन वर्ग आहेत हॅबज् आणि हॅब-नॉटस्, ‘आहेवाले आणि नाहीवाले, शोषक आणि शोषित, श्रीमत् आणि गरीब’ पूर्वी मीहि म्हणत असे की ज्याच्याजवळ जमीन आहे त्यांनी भूमिहीनांना जमीन द्यावी पण आता माझ्या लक्षात आले की यात विचार-दोष आहे. दोन वर्ग आहेत हो कल्पनाच चूक आहे जगात हॅब नॉट (नाहीवाले) कुणी नाहीच सर्वच लोक हॅबज् (आहेवाले) आहेत ज्याच्याजवळ अगदी काहीच नाही असा माणूस देवानें निर्माणच केला नाही कुणाजवळ जमीन आहे संपत्ति आहे तर कुणाजवळ श्रम करण्याची शक्ति आहे किंवा विद्या आहे ज्याच्याजवळ यापैकी काहीच नाही त्याच्याजवळ प्रेम तर आहेच आजवर प्रत्येक माणूस आपल्याजवळ जें काही आहे, त्याचा उपयोग आपल्या कुटुंबाकरिताच करीत असे ज्याच्याजवळ जें काही आहे तें त्यांना समाजाला अर्पण कराव, हा ग्रामदानाचा मूलभूत विचार आहे ”

भूदानयात्रा सुरू होण्यापूर्वी विनोबा आपल्या पवनार आश्रमात साधना करीत असतानाची गोष्ट आझाद हिंद फौजेतील एका व्यक्तीने विनोबाना अभिवादन केल ‘जय हिंद’ विनोबानी चटकन् म्हटले— “जय हिंद, जय दुनिया, जय हरि ।’ . वनटिकाच्या यात्रेत १९५७ मध्ये विनोबाना नवा मंत्र स्फुरला ‘जय जगत’ बैशाखाच्या उन्हात लहानशी ठिणगी पडली तरी वडवाग्नि पेट घेता त्याप्रमाणे क्षणानच तो मंत्र चडूचढे पसरला जिये-जिये विनोबा जात, जनता जयघोष करी ‘जय जगत’ विनोबा त्यावर

भाष्य करीत "पधरा वर्षापूर्वी 'जय हिंद' हा मंत्र निर्माण झाला त्यानंतर विज्ञानाची एवढ्या क्षपाट्याने प्रगति झाली की माणूस चद्रावर स्वारी करण्याचे वेत रचू लागला तेव्हा आता आपल्याला अधिक व्यापक वनायचे आहे आणि म्हणून 'जय जगत्' म्हणायचे आहे 'जय हिंद' ह 'जय जगत्' च्या पोटात येऊनच जातं " इग्लंडमधून आलेल्या परदेशी पाहुण्यांना नवा मंत्र फार आवडला ते म्हणाले 'आज जगाला याचीच गरज आहे'

बर्नाटिक यात्रा आणखी एका मंत्राची जननी ठरली शांतिसेनेसबधी बोलताना विनोबांनी केरळात म्हटले होते की 'सैन्याला जनतेची समति हवी असते हिंसक सैन्यामार्गे लोकशाहीत जनतेच्या मतदानाचे वळ असतं त्याप्रमाणे शांतिसेनेलाहि जनतेची समति मिळायला हवी समति-सूचक म्हणून प्रत्येक कुटुवानें एक नारळ विंवा सुताची एक गुडी या कामाकरता अर्पण करावी" यातूनच पुढे 'सर्वोदय-पात्र' च्या कल्पनेचा जन्म झाला 'मूठभर धान्य आणि जगभर शांति' हा मंत्र देत विनोबा सांगत "शांतिसेनेच्या सर्वोदयाच्या कार्याला भारतातील घराघरातून समति मिळाली तरच तें काम फोफावेल समतिदान म्हणून प्रत्येक घरात सर्वोदय-पात्र ठेवावे ह्यात जैवणा-आधी लहान मुलाच्या हाताने मूठभर धान्य टाकले जावे माझ्या पोटात अन्न टाकण्याआधी समाजाला काही तरी अर्पण करायचे, त्याग करून मगच भोग करायचा, ही शिक्कण या कार्यक्रमाद्वारे लहान मुलाना मिळेल आणि त्यांना उत्तम सस्कार मिळतील जगाच्या शांततेकरता, सर्वोदयाकरता म्हणजे जगाच्या कल्याणाकरता प्रत्येक आई आपल्या सर्वांत लहान मुलाच्या हातून सर्वोदय-पात्रात रोज धान्य टाकील तर मातेचा भगल आशीर्वाद आम्हाला मिळेल या मूठभर धान्यातून जगाला तारणारी शांतीची शक्ति निर्माण होईल"

वेदात म्हटले आहे 'यत्र विश्वम् भवति एकनीडम्' साऱ्या विश्वाचे घराटे, विश्वातल्या कुठल्याहि ध्यात कलान्त मानवाचे आश्रयस्थान व्हावे या हेतूने विनोबांनी बंगलोरला 'विश्वनीडम्' आश्रमाची स्थापना करण्याचे ठरवले दक्षिणेच्या चार प्रांतांना जोडणें, उत्तर व दक्षिण भारताला जोडण आणि भारत व विश्वाला जोडणें, हा आश्रमाचा उद्देश आहे हृदये जोडीत जगताला जोडण्याचा हा एक नम्र प्रयास आहे

‘आलों मी दारा’ : ७ :

‘आमुचा स्वदेस, भुवनत्रयामघें वास’ ही अनुभूति घेत विनोबाची महाभारत-यात्रा चालू होती जेथें जेथें ते जात तेथें तेथें प्रभु त्यांच्या सांगाती राही आणि जनहृदयाला वाटे की आपला जन्मोजन्मीचा सखा आपल्याला भेटत आहे. जनता अनंत हस्तानी दान देत होती आणि घेत होती ‘मी तुम्हाला ज्ञानासारखी अनमोल वस्तु देतो नी तुमच्या वडून मातीसारखी सामान्य वस्तु घेतो. वेवडा स्वस्त सोदा आहे हा.’ हे विनोबाचे मन जनतेला पटे. जनमनाचा ठाव घेऊन विनोबांनी ओळखले की हजारों राजे महाराजे आले व गेले पण भारतीय हृदयावर राजा समाचीच अवधिगत सत्ता चालू आहे. दिल्लीजवळच्या एका छेडघातील घटना विनोबांनी आपल्या भाषणात अकबर बादशाहाचा उल्लेख केला. समेला आलेल्यांत बहुसंख्य मुसलमान होते. विनोबांनी सहज विचारले माहीत आहे ना अकबर बादशाहा? लोक म्हणाले, नाही माहीत ‘काय तुम्ही अकबर हें नावच ऐकले नाही.’ विनोबांना आश्चर्याचा धक्का बसला ‘अकबर हे नाव माहीत आहे आम्हाला. अल्लाह हो अकबर (परमेश्वर सर्वश्रेष्ठ आहे).’ विनोबाचे डोळे पाणावले. अकबरसारख्या पराक्रमी बादशाहाला जियें कुणी पुसत नाही तियें इतर चिल्लर राजाची काय क्या? पण लोकाना कबीर माहीत होता, तुलसीदास माहीत होता.

१९५८ च्या २३ मार्चला निपाणीहून महाराष्ट्रात प्रवेश केल्यावर विनोबा म्हणाले “कबीर व तुलसीदासांच्या राग्यात हिंङल्यानंतर मी युद्ध

महावीराच्या राज्यात विहार केला तेथून पुढे चैतन्य व रामकृष्णाच्या राज्यात नी नंतर जगन्नाथाच्या राज्यात माझी यात्रा झाली पुढे दक्षिणेत पोतना व वल्लभाचार्यांच्या नी रामानुज, भागवतवाचकर व नम्मालवाराच्या राज्यात भटकून शंकराचार्य व येशू ख्रिस्ताच्या राज्यात नी नंतर वसवेश्वर व पुरंदर-दास यांच्या राज्यात फेरफटका मारून आता मी ज्ञानोबा व तुकोबाच्या राज्यात प्रवेश करीत आहे ”

कोल्हापुर जिल्ह्यातल्या आजरे महालान काही ग्रामदाने झाली होती विनोबाच्या यात्रेत ग्रामदानाची सख्या वाढू लागली कोल्हापुरातून रत्नागिरी 'भारताला अनेक रत्ने देणारा रत्नाचा गिरि' जिल्ह्यात विनोबा पादाक्रांत करू लागले जनतेचा अखंड प्रेमवर्षाव चालूच होता पण कोल्हापुरच्या सभेत दहा-पाच लोकानी समा उघडण्याचा प्रयत्न केला विनोबा म्हणतात मी पुढारी नाही. प्रेम नी विचार देणारा एक सेवक आहे स्वामीला सेवा नको असे समजून विनोबानी त्या दिवशी जनतेला प्रणाम केला व ते न बोलता परतले भारतातल्या यात्रेतली ही अशी पहिलीच घटना त्यावेळी द्विभाषिकाविरुद्ध चळवळ चालू होती त्यामुळे सुशिक्षिताची मने प्रक्षुब्ध होती

मे महिन्यात पडरपुरला अ भा सर्वोदय-समेलनाच्या निमित्ताने देशभरचे सर्वोदय सेवक जमले होते पाडुरगाचा भक्त पाडुरगाच्या दाराशी आला आणि त्याने दार ठोठावले मागे विहारात वैद्यनाथधामला देवाच्या दर्शनाऐवजी 'प्रसाद' मिळाल्यानंतर विनोबानी पुरीला जगन्नाथाच्या दाराशी उभे राहून प्रवेश मागितला पण विनोबाच्या यात्रीदलात एक फॅच धिरचन भगिनी असल्यामुळे त्यांना प्रवेश नाकारला गेला सोबत्यांना जिथे प्रवेश नाही तिथे मीहि जाणार नाही, हे विनोबाना धर्मराजाने सांगितले होते स्वर्गात आपल्या सोबत्याला, कुठ्याला प्रवेश मिळाला नाही म्हणून धर्मराजाने स्वर्गाहि नाकारला होता पुरीला गुर नानकानाहि प्रवेश मिळाला नव्हता तेव्हा त्यांनी दाराबाहेर उभे राहून देवाची आरति केली "गगन हीच थाली आहे आणि रविचंद्र हू दीप्क आहेत" पुढे केव्हातील गुरुबामूरच्या मदिरातहि विनोबाना प्रवेश मिळाला नाही पण वनाटकानील गोवर्णनाथाच्या मदिरात मात्र मुसलमान सोबत्यासह प्रवेश मिळाला होता 'जन नाहे अवघा हा जनार्दन' ही विनोबाची श्रद्धा त्यामुळे त्यांना सर्वत्र देवाचेच दर्शन

वडायचे. तरीहि असह्य साधुमताच्या तपस्येने पावन झालेल्या तीर्थस्थाना-
विषयीहि त्यांना श्रद्धा वाटे -

पडरपुरला, वडवे मडळीनी विनोबांना मदिरात येण्याचे आमत्रण
दिले. विनोबानी लिखित आमत्रण मागितले, व ते मिळाल्यावर, ज्येष्ठी
एकादशीच्या सुमुहूर्तावर विनोबानी आपल्या सर्व-धर्मावलंबी सोबत्यासह
पाहुरगाच्या मदिरात प्रवेश केला विनोबांच्या सोबत, मुसलमान भगिनी
फातमा, जर्मन विद्वान हेमा, पारशी गुलबेन मेहना तसेच ज्यू शीख बौद्ध
जैन वगैरे सर्व धर्मांच्या सोबत्यांना देवाचे दर्शन मिळाले आणि आसवाची
फुले अर्जून विनोबानी देवाची पूजा केली पडरपुरचे मंदिर उघडले आणि
महाराष्ट्र-यात्रा सफल झाली असे विनोबा म्हणाले त्या घटनेचे हिंदू-
धर्मांच्या इतिहासात फार महत्त्व आहे. धर्माचा सकुचित अर्थ घेऊन दुराग्रह
वाङ्मयाचे दिवस संपले आहेत. देव भक्ताला दूर ठेवील तर भक्त देवालाच
निरोप देईल अशी परिस्थिति आहे, याची जाणीव समाजाला झाली

महाराष्ट्राच्या यात्रेन ओरिसाचे गांधी म्हणविले जाणाऱ्या श्री गोपबधु
चौधरी यांच्या मुरपूची बातमी आली आणि विनोबांच्या भाषेत “एक भक्त
देवा घरी गेला” गोपबाधूच्या कुटुंबातील यच्चयावत् माणसे भूदानयज्ञाच्या
कामात रगली आहेत असे कुटुंब भारतात विरळाच गोपबाधूच्या आधी
उत्तर प्रदेशाचे तपस्वी नेते बाबा राघवदास अखंड पदयात्रा करीत असतानाच
निजघामी गेले आणि बिहारचे त्यागी निष्ठावान नेते श्री लक्ष्मीबाबू यानीहि
पदयात्रा करीत करीतच स्वर्ग गाठला विनोबा म्हणत साठ वर्षे झाली म्हणजे
परलोवाला जायचा पासपोर्ट मिळाला या सर्व प्रभावशाली सहकाऱ्यांचा
वियोग विनोबाना सतत जावे पण त्राणीच्या होमकुडात उडी घेणाऱ्या
नवनव्या तरणाडूंना पाहून त्यांना प्रभूच्या लीलेचे स्मरण होई

पडरपुरनंतर विनोबा मराठवाड्याकडे वळले मराठवाड्याला भागातलेला
म्हणताना पण ज्ञानदेव, एकनाथ, रामदास, यांच्या भूमीतल्या लोकांजवळ
श्रद्धेचे भांडवल अमन्यामुळे त्यातून त्राणिकारी शक्ति निर्माण होऊ शकते,
असा विनोबांचा विद्वान मराठवाड्यात सर्वोदय-यात्राचा व्यापक प्रयोग व्हावा
ही त्यांची इच्छा तेथील पुढाऱ्यांनी व जनतेने पूर्ण करायचे ठरवले धरोघरी
विश्वनाथिस्वरतो रोज मूठभर धान्य समाजाला अपेण करण्याची नवीन

उपासना गुरू झाली तर त्यातून पातीची शक्ति निर्माण होऊ नयेल ' सर्वोदय-यात्राच्या धान्याचा उपयोग शांतिगेनेसाठी म्हणजे समाज-त्रांतिसाठी परायचा आहे. लोकांचे थोडेसे दुःख दूर करणे हा आमचा उद्देश नाही. तर दुःखाचे पारण असलेली आजची समाज-रचना बदलविणे हा उद्देश आहे. रोगाचे मूळ नाहीसे झाल्याशिवाय नुगती मलमपट्टी घरण्यात काय अर्थ ? आपली लोकसाही यगस्वी घरण्यावरता ममाजांत निष्पक्ष, निष्पाम, निर्वैर अशा सेवकाची, शांति सैनिकाची गरज आहे ' त्याचवेळी भारताचे राष्ट्र-पति राजेन्द्रप्रसाद यांनी आपल्या घरात सर्वोदय-यात्रा ठेवल्याची वार्ता आली विनोबा म्हणाले 'लोकसाहीत दसान्याने वाम होणे हुबुमाने नव्हे ' राष्ट्रपतींनी हा इपारा बेला तेव्हा देशात घरोघरी सर्वोदय-यात्रा ठेवले पाहिजे -

औरंगाबादला महाराष्ट्रातील साहित्यिकांची सभा झाली प्रत्येक प्रांतात तेथील साहित्यिक विनोबाना भेटत असत विनोबा स्वतःला 'साहित्यिक नव्हे, साहित्यिकाचा भक्त' म्हणवीत शब्द-शक्तीच्या महात्म्याचे त्यांना विशेष भान आहे 'आम्हा घरी धन शब्दाचीच रत्ने, शब्दाचीच दास्ये, जतन करू' असे हि त्यांना तुकारामाप्रमाणे वाटते साहित्यिकांना ते एवढी म्हणाले की "तुम्ही भूदानावर लिहावे असे मी म्हणत नाही. गुणाच्या सांगण्याने साहित्यिक लिहूच शकत नाही मी फक्त एवढेच म्हणतो की मी जो आनंद लुटतो आहे, त्यात तुम्ही सहभागी व्हा जगाला आकार देणाऱ्या सोन शक्ति आहेत, विज्ञान, आत्मज्ञान व साहित्य साहित्य हा विज्ञान व आत्मज्ञानाला जोडणारा सेतु आहे " विनोबाचे भाषण ऐकून बिहारचे एक मोठे साहित्यिक म्हणाले "तुम्हाला भेटून फार वर वाटत तुम्ही मधून मधून आम्हाला बोलवीत जा " विनोबा हसून म्हणाले "फूल फुलल म्हणजे भ्रमराना बोलवाय लागत नाही "।

धुळ्याचा जेल ही 'गीता प्रवचना' ची जन्मभूमि विनोबानी जेलला भेट दिली व बंधासमोर जुन्या आठवणी सांगितल्या फासावर जाणारे गुन्हेगार भरण्यापूर्वी 'गीताई' मागत नी उपास करून पैसे वाचवून विनोबाना दक्षिणा पाठवत, ती गोष्ट सांगताना विनोबाचा गळा दाटून आला

धुळ्यानंतर पश्चिम खानदेशातील जमलाच्या, अत्राणी महालात यात्रा झाली ऐन पावसाळ्याचे दिवस, रस्त्याचे शबहि नाही दाट जंगल

डोंगर व दऱ्या सर्वांनी मोडता घातला पण विनोबा पुढेंच गेले ‘चलता मुसाफोर हो पायेगा, मजिल और मुकाम’ हें त्यांना माहीत होतें ‘अक्राणी महालात तपस्येच्या समप्रमाणात ग्रामदानाचे प्रमाण वाढू लागले सबंध अक्राणी महाल व अक्कलकुवा याचे ग्रामदान घोषित झाले सारी गावे आदिवासींची होती विनोबा म्हणाले ‘आदिवासी-सेवेचे नवे दालन उघडले गेले’

पंढरपुरच्या समेलनातच विनोबांनी काश्मीरला जाण्याची घोषणा केली त्यामुळे पंढरपुरनंतर त्यांनी काश्मीरचा सरळ मार्गच धरला वाटेत येणाऱ्या प्रांतातहि जास्त न हिडता राव्य तितक्या लवकर काश्मीरला पोहोचायचे ठरले सात महिन्यांची महाराष्ट्रातील यात्रा संपवून सप्टेंबरात त्यांनी गुजरायेंत प्रवेश केला सीमेवर ते म्हणाले ‘महाराष्ट्र ही माझी जन्मभूमि पण गुजरात द्विजन्म भूमि आहे, इथें मी खऱ्या अर्थानें द्विज झालो मला ज्ञान मिळाले’ सान्या भारतात विनोबा हिंदीत बोलले पण महाराष्ट्रात मराठीत व गुजरायेंत गुजराथी भायेंत बोलले गांधीजींशी बोलण्याकरता म्हणून ते गुजराथी शिकले होते

सुरत जिल्हा हा विधायक-कार्याचे माहेरघरच ठिकठिकाणी आश्रम व विधायक-कार्य करणाऱ्या निष्ठावान् सेवकांची सेना आढळते वडोदा विनोबाचे आवडतें शहर तेथें त्यांना बालपणीच्या सर्वें रम्य स्मृति आढवल्या विनोबांचा जन्म कुलाव्यातील गाणोदा गावी झाला तरी पण वडिलांच्या नोकरीमुळे त्यांचे सारें शिक्षण वडोद्यात झाले वडोद्यातील गल्ली-न-गल्ली त्यांना माहीत दूरवर भटकायला जायचा त्यांना पूर्वीपासूनच नाद एकदा ते रात्री वारालाच भटकायला निघाले राजवाड्यावरून जात असताना दरवानानें पाहिलें पण ते आपल्या घुदीत पुढें जात होते. परतताना दरवानाने अडवले ‘कोण आहे?’ चोर दिसतोस’ विनोबा म्हणाले ‘चोर ज्या रस्त्यानी जाईल त्याच रस्त्यानी परत फिरतो का कधी?’ वडोद्याच्या सेंट्रल लायब्ररीतील पुस्तक-न-पुस्तक विनोबांच्या नजरेखालून गेलें होतें तेथील मुक्कामात जुन्या मित्रमंडळीचे एव समेलन झाले, तेव्हा विनोबांनी सांगितले ‘मी मंत्रीचे नातें सर्वथेष्ट नातें मानतो मी सर्वांचा मित्र आहे व सर्वांनी माझें मित्र वनावे ही माझी आज्ञा आहे अर्जुन हा वृष्णाचा भक्त

असूनहि सद्या होता. त्याची सद्यभक्ति मला फार आवडते आता दास्य-भक्तीचे युग गेले आहे. सद्यभक्तीचे आले आहे '

वडोद्याला विनोबानी आपले पूर्वचे घर पाहिले. ज्या घरात आईने त्यांना आपल्या जीवनाद्वारे भक्तीचे सस्वार दिले त्या घराने आईच्या आठवणीने त्याचे हृदय भरून आले. आईला गीता वाचण्याची हीस पण सस्वृत येत नव्हते मराठीहि येतवातच येत होते. 'विन्या मला मराठीत गीता हवी आहे' विन्याने दोन तीन भापातरे आणून दिली. पण आईला पसत पडेनात "विन्या तूच वा नाही करत रे भापातर' आईने आदेश दिला त्यानंतर अनेक वर्षांनी विन्याने सस्वृत गीतेला मराठीत 'गीताई' च्या रुपाने आणले तेव्हा आई देवायरी गेलेली होती. पण 'माझ्या आईसारख्या असंख्य आयांना उपयोगी पडेल' या भावनेने विनोबानी जणू प्राण ओतून भापातर केले. महाराष्ट्रात "गीताई' च्या पावणे सहा लाख प्रति विकल्या गेल्या आहेत.

सौराष्ट्र व सिंधी व्यापाऱ्यांनी बसविलेले कच्छमधील नवीन बंदर गांधीधाम पाहून विनोबा अहमदाबादला आले. विनोबाच्या भोवती रोजच विशाल जनसमुदाय गोळा होतो व मोठ्या राहारात तर त्याला सागराचेच रूप येते, पण तरीही अहमदाबादची सभा वैशिष्ट्यपूर्ण वाटली. तीन लाखांहून अधिक लोक तास दीडतास चित्रासारखे तटस्थ बसून गांधी-विचार ऐकत होते. सावरमतीच्या आश्रमात विनोबाना गांधीजीच्या सहवासातील काळ पुन्हा साकार झाल्यागत भासला. गांधीजी कुणाजवळ तरी विनोबाविषयी म्हणाले होते "आश्रमात येणारे इतर लोक इथून काही घ्यायला येतात पण हा तरुण द्यायला आला आहे' ७ जून १९१६ ला विनोबा गांधीजीजवळ पोहोचले अन् 'तेव्हापासून त्यांनी सागावे नी मी करावे, हेच माझे जीवन' असे ते म्हणत १९४० साली वैयक्तिक सत्याग्रहाच्या वेळी गांधीजींनी विनोबाना विचारले, 'तू प्रथम सत्याग्रही व्हावेंस अशी माझी इच्छा आहे. पण तुझ्या मार्गे कामे अनेक वेळ मिळेल का तुला?' विनोबानी चटकन उत्तर दिले 'बापू मला तुमचा हुकुम म्हणजे यमराजाच्या हुकुमासारखा वाटतो. तुम्ही म्हणाल तर या क्षणी देखील माझी तयारी आहे'.

ग्रामदानात मोठ्या जमीनदारांना भय वाटते असे आढळताच विनोबानी लोकाना सांगितले 'ग्रामदान म्हणजे अभयदान'. ग्रामदानात

कुणालाच कसले भय नाही यात सर्वांचे कल्याण आहे सर्वोदय-पात्राचावत ते लोकाना सांगत “आपले काम ऐच्छिक आहे ऐच्छिक काम हें जवरीनं केल्या जाणाऱ्या कामापेक्षा अधिक लवकर व उत्तम होतें हें आपण सिद्ध करू तरच अहिंसेचे राज्य येईल ”

गुजरायेंतून राजस्थान मेवाडला भीरावाईच्या मदिरात, समाजाची सर्वे बघनें फेकून देऊन, भक्तीच्या मस्तीत रगणाऱ्या भीरेला विनोबांनी ‘बड-खोर सत’ अशी पदवी दिली भीरावाईसारख्या नातिकारी सत्ताच्या भूमीतल्या स्त्रिया आजहि पडद्यात आहेत याचे विनोबांना दुःख होई स्त्रियांनी ब्रह्म-विद्येच्या क्षेत्रात पराक्रम करावा ही त्यांची मनीषा आहे अजमेरच्या सर्वोदय-समेलनात ‘ब्रह्मविद्यामदिरा’ ची स्थापना करून त्यांनी देशभर सर्वोदयाचे काम करणाऱ्या निवडक दहा ब्रह्मचारीणी भगिनींना पवनारच्या आपल्या परधाम आश्रमात प्रतिष्ठित केले

अजमेर हे मुसलमानांचे मोठें तीर्थक्षेत्र मक्केनंतर अजमेरचा मान आहे दरवर्षी हजारो मुसलमान तेथें यात्रेकरता जमतात मागे देशाच्या फाळणी-नंतर एकदा विनोबा अजमेरला आले तेव्हा त्यांनी तेथील दग्याला भेट दिली होती दग्यात मुसलमानासोबत नमाजमध्ये भाग घेऊन त्यांनी स्थितप्रज्ञाच्या लक्षणाची संस्कृत प्रार्थनाहि म्हटली होती त्यानंतर हजारो मुसलमानांनी तेथील पद्धतीप्रमाणें त्याच्या हाताचे खुचन घेऊन आपली श्रद्धा व्यक्त केली होती या यात्रेत विनोबा आपल्या सर्व धर्माच्या सोबत्यांना घेऊन दग्यांत गेले पडरपुरसारखाच सोहळा झाला मदीदीत स्त्रियांना प्रवेश नसे पण विनोबासोबत अनेक स्त्रियाहि तेथें गेल्या व सर्वांनी मिळून तेथें सर्व-धर्म-प्रार्थना म्हटली

राजस्थाननंतर पंजाब आला देशाच्या फाळणीमुळें पंजाबला फार सहन करावे लागले होतें शेंकडो घरे उध्वस्त झाली होती हिंदु आणि मुसलमान दोघांच्याहि रक्ताच्या नद्या वाहिल्या होत्या पण आज पंजाब ते सारें विसरला होता गुरू नानकाचे भजन गात विनोबाचे स्वागत करीत होता.

‘ना को वेंरी नाही बेगाना ।

सबल सगी हभको वनी आई’

आमचा कुणीहि वेंरी नाही की कुणी आम्हाला परका नाही सगळ्यांनी

आमचे चांगले जमते, फाळणीच्या वेळच्या भयंकर कहाण्या सांगून पंजाबी लोक म्हणत 'त्यावेळी आमची सर्वांचीच डोकी फिरली होती हिंदू शीख मुसलमान सारे माथेफिरू बनलो होती पण माणूस मुळात चांगला आहे'

पंजाबातील शीख बध्मगिनीची विनोबावर विलक्षण श्रद्धा. गुरु नानकाच्या उपनिषदासारख्या, आकाराने लहान पण गुणाने भारी असलेल्या 'जपुजी' या ग्रंथाचा विनोबा तेथील यात्रेत रोज सध्याकाळी पाठ करीत व त्यावर भाष्य करीत 'जपुजी' ने विनोबाचे चित्त खेचले त्यातील वचने सांगून ते सर्वोदयाचा विचार समजावीत—“आपल्याला निर्भय आणि निर्वैर बनले पाहिजे ”

“आई पथी सयल जमाती, मन जीतै जग जीतु ”

'सगळे पथ आमचे आहेत, मन जिंकले म्हणजे जग जिंकले' हे गाणे गात विनोबा पठानकोटला पोहोचले तिथून काश्मीर व पाकिस्तान एका हाकेच्या अंतरात आहेत भारत आणि पाकिस्तान दोघानाहि पाण्याच्या रूपाने नवे जीवन देणाऱ्या रावी नदीचा पुल ओलाडून १९५९ च्या मे महिन्यात बुद्धजयंतीच्या मूहूर्तावर विनोबा काश्मीरला पोहोचले

* * *

- मोहब्बत का पैगाम [प्रेमसंदेश] : ८ :

तुलसीरामायणात सीतास्वयंवराच्या प्रसंगाचे मजेंदार वर्णन आहे. प्रभु रामचंद्र धनुष्याजवळ गेले तेव्हा सभा-मंडपात बसलेल्या लोकांच्या मनात निरनिराळी भावना-तरंग उमटले. रमणीना तो कामदेव वाटला, मल्लाना प्रतिमल्ल नी रावणाला दाम्नु 'जाको रही भावना जैसी। प्रभुमुरति देखी तिन सैसी' ज्याची जशी भावना, त्याप्रमाणे त्याला प्रभुमूर्ति दिसली. काश्मीरात जाणारेहि नानाविध भावना घेऊन जातात. विनोबानी काश्मीरच्या पहिल्याच भाषणात आपला उद्देश सांगितला की 'इथे मी पहायला ऐक्याला मी प्रेम करायला आलो आहे. कुराणात पैगवराची एक कथा आहे. अबुबकर ह्या त्याचा आवडता शिष्य, असे लोक समजत. एकदा कोणीतरी त्यांना त्याबद्दल विचारले तर ते म्हणाले की 'जर अल्लाची तशी परवानगी असती तर मी अबुबकरवर इतराहून जास्त प्रेम केले असते तेव्हा अल्लाच्या हुकुमानुसार मी सर्वांवर समान प्रेम करीन '

हिमालयाच्या अगोर्खाद्यावर खेळणाऱ्या, जेलम-चिनावच्या नी असह्य जल-प्रवाहाच्या निर्मल जलाने आपली तुटपुंजी भूमि सिंचित, फळा-फुलानी बहरलेल्या वागासोबत राहणाऱ्या साध्या भोळ्या काश्मीरी लोकांचा प्रदेश आज जगाच्या राजकारणातली एक गुतागुतीची समस्या होऊन बसला आहे याची तेथील निवासीयाना कल्पना देखील नसेल. १९४७ च्या १५ ऑगस्टला स्वराज्य आले, भारताचे विभाजन झाले, सर्व देशी सत्पानाना भारत व

पाकिस्तानापैकी कुठल्याहि प्रदेशात सामील होण्याचा परवाना देऊन इप्रज येथून निघून गेले. काश्मीर हे बहुसंख्य मुसलमान वस्ती असलेले, हिंदु राजाचे राज्य होते. तेथील राजाने कुठल्याच देशात सामील न होता दोन्ही देशांशी 'जैसे थे' करार केला. फाळणीच्या काळात हिंदु व मुसलमानांच्या स्वतःने सारा उत्तर भारत रंगला पण काश्मीरने आपली हिंदू मुस्लिम ऐक्याची परंपरा कायम राखली. गांधीजी म्हणाले 'काश्मीर म्हणजे घनदाट काळोखातला छोटासा दीप आहे'.

जेमतेम दोन महिने होत नाहीत तो पाकिस्तानने टोळीवाल्या लोकांना पाठवून काश्मीरवर हल्ला केला. काश्मीरच्या राजाने धावडन जाऊन भारत-सरकारची मदत मागितली. काश्मीरचे जननेते शीख-अब्दुल्ला यानीहि भारत-सरकारला विनविले. राजाने कायदेशीर रीत्या भारतात सामील होण्याच्या करारावर सही केली आणि भारतीय वायुदलाच्या विमानानी काश्मीरच्या धचावाकरता सैन्यासह श्रीनगरकड धाव घेतली. श्रीनगरपासून चार मैलावर टोळीवाले येऊन थडकले होते. पण भारतीय सैन्याने मोठ्या शौर्याने आक्रमणाचा प्रतिकार केला. टोळीवाले मागे पळू लागले, तेवढ्यांत हा प्रश्न युनीत गेला आणि युनीच्या मध्यस्थीने रुढाई बंद झाली. दोन्ही फौजाना जागच्या जागी थांबायचा आदेश आला. त्या क्षणापासून भारत व पाकच्या फौजा त्याच जागी उभ्या आहेत. जेथे रुढाई थावली त्या रेषेला सीझ फायर लाईन (युद्ध बंदी रेषा) म्हणतात. या रेषेने काश्मीरचेहि दोन तुकडे झाले. एक तुकडा अजूनहि पाकिस्तानच्या ताब्यात आहे. त्याला त्यांनी 'आझाद काश्मीर' हे नाव दिले आहे.

काश्मीर हे कुणाचे आहे, असा प्रश्न लोक विचारीत तेव्हा विनोबा म्हणत 'काश्मीर हे जगाचे आहे. हिंदुस्थानहि जगाचा आहे व पाकिस्तानहि जगाचा आहे. या विज्ञान-युगात आता वेगवेगळे देश राहणार नाहीत. सर्व जगाचे एक राज्य वनेल व आजचे देश त्याचे प्रांत होतील. .. येथील लोक म्हणतात काश्मीर आमच्या थापाचा आहे. मी त्यांना सांगता की काश्मीर तुमच्या बापाचा होता हे खरे आहे. पण आता तो तुमचा राहीला नाही. आता काळ बदलला आहे. सवुचित राष्ट्रवादाचे दिवस संपले आहेत."

नयनरम्य सृष्टिसौंदर्याने नटलेली वाट चालताना झोपावहन विमाने

उडत. दिल्ली ते माँस्को आठ तासात नेणारे जेट विमान अवघ्या सात मिनिटांत हिमालय ओलाडतें हे वळत्यावर विनोबा म्हणू लागले 'पर्यंत वह सबसे ऊचा हमसापा आसमाँचा । वह सतरी हमारा वह पासवाँ हमारा' असे वधि इक्याल म्हणत, तो जगातला सर्वांत ऊच पर्यंत फक्त सात मिनिटात पार केला जातो. याचा अर्थ असा की विज्ञानाने भौतिक अंतर नाहीसे केले आहे. आता मानसिक अंतर नाहीसे करण्याचे काम अध्यात्माला करायचे आहे. विज्ञान आणि अध्यात्माचा संयोग शात्त्यास भूतलावर स्वर्ग अवतरेल, नाही तर विनाश ओढवेल. विज्ञान आणि आत्मज्ञान हे दोन्हीही माणसाला व्यापक बनायला सागत आहेत.

भौगोलिक दृष्टीने काश्मीरचे तीन तुकडे आहेत. चिनाव नदीच्या खोऱ्याचा दक्षिणेकडील जम्मू विभाग हा बहुसंख्य हिंदू वस्तीचा आहे. झेलम नदीच्या खोऱ्याचा काश्मीरचा भाग हा बहुसंख्य मुसलमान वस्तीचा व ईशान्येकडील लडाखचा भाग हा बहुसंख्य बौद्ध वस्तीचा असून तेथील सत्सृतीवर तिबेटी सत्सृतीचा प्रभाव आहे. राज्याचे नाव 'जम्मू आणि काश्मीर' हे आहे. विनोबा तेथील लोकामा विनोदानें म्हणत 'अरे, नुसते जे. के. एल्. स्टेट म्हणा. एल्. गाढाल तर लडाखवर दुसरे लोक हक्क सांगू लागतील. भारतातून काश्मीरमध्ये येण्याकरता पूर्वी परमिट लागे पण विनोबाच्या आगमनासोबतच परमिट-पद्धति नाहीशी होऊन काश्मीर सर्वांना खुलें झाले.

काश्मीर राज्यात सीलिंगचा कायदा पूर्वीच झाल्यामुळे कुणाजवळ जास्त जमीन राहिली नव्हती. विनोबा येण्यापूर्वी येथे कोणीही प्रचार देखील केला नव्हता. अगदी कोरी पाटी होती. तरीही रोज भूदान मिळू लागलें व 'जमीन देणाऱ्या बाबा' च्या दर्शनाकरता हिंदू मुसलमान बाघव दूरदूरच्या भागातून रोज येऊ लागले विनोबांनी सर्व घर्मांचा भक्तिभावाने अभ्यास केलेला आहे. मूळ कुराण वाचता यावे म्हणून ते अरबी भाषा शिकले. कुराणाचा बराचसा भाग त्यांनी पाठ केला आहे. थेट अरबी उच्चाराने कुराण म्हणताना पाहून मोलाना आज्ञादानी त्यांना 'हाफिज' (विद्वान) ही पदवी दिली होती. काश्मीर यात्रेत रोज दुपारी अकरा वाजता कुराणाची तिलावत (पाठ) करण्याचा कार्यक्रम सुरू झाला. दोकडो मुसलमान बघू थडेनें या कार्यक्रमाला

हजर राहत. विनोबा प्रथम लोकांना कुराण म्हणायला सांगत नंतर स्वतः म्हणत व त्यावर भाष्य करित. मोठमोठ्या मौलवींच्या कुराणपाठात विनोबांना चूक आढळी आणि विनोबांच्या कुराणाच्या अगाध ज्ञानाची साक्ष पटल्यामुळे सारे लोक आश्चर्यचकित होत. दहा-पाच दिवसातच खेडोपाडी यातमी पसरली की 'पैगंबराच्या सदेशाची पुन्हा आठवण करून द्यायला एक बाबा (सत) पायी चालत आला आहे.' कुराणातील वचने सामून विनोबा भाषणात म्हणत की 'जमीनीचा मालक अल्ला आहे जो माणूस स्वतःला जमीनीचा मालक म्हणवेल तो परा मुसलमान नाही, काफिर आहे जमीनीची मालकी सोडून ग्रामदान करणारा हाच सच्चा मुसलमान आहे' लोक आनंदाने माना डोलावीत म्हणत—'बाबा पर सागतो आहे' एका मुक्कामावर चार दोन सनातनी मौलवींनी विनोबांना विचारले 'तुम्ही कुराण अक्षरशः मानता का?' विनोबा म्हणाले 'मी कुठलाच ग्रन्थ अक्षरशः मानत नाही. वेद, कुराण, बायबल या सर्व प्रयातून मी आवश्यक तेवढा भाग घेतो. कुठल्याहि प्रथाचे ओंसें डोक्यावर बाळगायला मी तयार नाही.' 'तर मग तुम्हाला कुराणाचा आधार घ्यायचा अधिकार नाही.' मौलवींनी सूचना केली. विनोबा हसले नी जाहिर समेत विनोदानें म्हणाले 'हे लोक मला पैगंबराचे नाव घेऊ नका म्हणतात. ठीक आहे आता मी माझेच नाव घेऊन विचार सांगेन' यावर सान्या काश्मीर भर खळबळ उडाली. 'बाबाला कुराण म्हणायला बंदी घालणारे हे कोण धर्ममार्तंड? बाबा सगळ्यांहून अधिक सच्चा मुसलमान आहे' कुराणातील वचनाचा आधार घेत सर्वोदय-विचार सांगण्याची विनोबाची पद्धत चालूच राहिली "खुदान तुम्हाला जी घोडीशी भाकरी दिली आहे, त्यातील हि एक हिस्सा दान दिला पाहीजे असा पैगंबराचा आदेश आहे तेव्हा घोडी जमीन असलेल्यानी देखील भूदान द्यावे."

जम्मू शहरातला मुक्काम आटोपून विनोबानी युद्धबंदी-रेपेच्या जवळील प्रदेशाची यात्रा सुरू केली सारा भाग भारतीय सैन्याच्या छावण्यांनी व्यापलेला. ठिकाठिकाणी सैन्याधिकारी व शिपाई भेटत व श्रद्धेने विनोबाचे विचार ऐकत. 'सैन्यातील लोकांत इतका भक्तिभाव आहे, हे पाहून मला सानदाश्चर्य वाटले,' असे त्यानंतर विनोबा नेहमी म्हणत नौशेरा हे भारतीय सैन्याचे एक प्रमुख ठाणें. तेथें सैन्यातील लोकांच्या खास समेत बोलताना विनोबानी गीतेचे

तत्त्वज्ञान सांगितले “तुम्ही तुमच्या स्वधर्मचि पालन करा निर्भय आणि निर्वैर वृत्ति राखा विज्ञानाच्या या युगात हिंसेने कुठलेच प्रश्न सुटणार नाहीत आपल्याला सर्वांना विश्वनागरिक बन्याचें आहे” नौशेच्याच्या मागच्या लढाईत पराक्रम करणारे मेजर जनरल यदुनार्थसिंग हे सेवानिवृत्त झाल्यानंतर काश्मीर सरकारच्या पब्लिक सर्विस कमिशनचे अध्यक्ष झाले होते. सरकारतर्फे विनोबाच्या यात्रेची व्यवस्था पाहण्याचे काम त्याच्याकडे होवें विनोबाचे विचार ऐकून तेहि प्रभावित झाले व त्यांनी शांतिसेनिकांच्या प्रतिज्ञा-पत्रकावर सही केली पाकिस्तानच्या हल्ल्याचा प्रतिकार करण्याकरता खेड्याखेड्यात शांति-सेना स्थापली जावी व लोकाना आरामण करणाऱ्याशी असहकार करण्यास तयार करावें, हा विनोबाचा विचार अनेकाना पटे नौशेच्या-हून पाकिस्तानची सीमा फक्त दोन मैलावर आहे तेथील जनतेला ‘हमारा कौल (मंत्र) जय जगत्’ चा उद्घोष करताना पाहून विनोबा म्हणाले “खूप जोरात म्हणा जय जगन्, म्हणजे पाकिस्तानात ऐकू जाईल नुसता उद्घोषच नव्हे तर त्यानुसार आचरण कराल तर त्याचा पाकिस्तानवर व सर्व जमावर परिणाम होईल”

सैन्यातील लाकाच्या तांडी ‘त्या टेकडीपलीकडे दुश्मन (शत्रू) ची फौज आहे,’ ही भाषा होती ते पाहून विनोबा म्हणाले “दुश्मन नका म्हणू शेजारी किंवा दोस्त म्हणा जगात कोणीहि आपले दुश्मन नाही, सर्व दोस्त आहेत आपण निर्भय वनू, कुणाला धावरणार नाही व कुणाला आपली भीति वाटेल अस काही करणार नाही तर जगात सगळे आपले मित्रच आहेत अस आपल्याला आढळेल . . . घरे शौर्य शस्त्रावर अवलंबून नाही. माजर उदरावर हल्ला करते नी कुत्र्याला धावते त्याचप्रमाणे शस्त्रधारी माणसे, आपल्याहून अधिक शक्तिशाली शस्त्रे पाहून धावतात देह विनाशी आहे, आत्मा अमर आहे याचे भान झाले म्हणजेच माणूस घरा शूर बनतो आपण सीमेच्या या वाजूला खेड्याखेड्यात ग्रामदान करून प्रेमाचे व सह-कायचि वातावरण निर्माण करू या म्हणजे त्याचा परिणाम सीमेच्या पलीकडे देखील होईल”

ईशावास्य उपनिषदात म्हटले आहे की ज्ञानी पुरुष सर्व भूतमात्रात आपले रूप पाहतो म्हणून सर्वांवर प्रेम करतो, कुणाचाहि तिरस्कार करत

नाही. विनोबांच्या हृदयात मानवमात्राविषयीच नव्हे तर भूतमात्राविषयी असलेल्या प्रेमाचे प्रतिबिंब जनमानसात दिसे. सीमेच्या पलीकडील पाकिस्तानच्या एका लहानशा खेड्यातील कथा. भारतातून गेलेल्या एका माणसाला तेथील लोकानी उत्कडेने विचारले 'तुमच्याकडे आला तो बाबा इकडे कधी येईल?' भारतीय माणूस म्हणाला 'काय सरगावें तो तर यायला तयार होईल; पण तुमचे सरकार देईल का परवानगी?' पाकिस्तानच्या ग्रामीणांनी चटकन उत्तर दिले 'का नाही देणार? बाबा काय फक्त भारताचाच आहे? तो तर साऱ्या जगाचा आहे! अन् तो इथे येईल तर इथली जमीन दुसरीकडे का घेऊन जाणार आहे? इथल्या श्रीमंताकडून जमीन घेईल थ गरीबाना वाटेल' विनोबा म्हणतात "आमची मोठी मजेंदार शेती चालते. आम्ही पेरतो एका ठिकाणी नी उगवतो दुसऱ्याच ठिकाणी."

मुडवदी-रेपेजवळचे रजौरी हे ठाणें पाहून पुढे पूछ या शहरात मुक्काम झाला पूछ तीन बाजूनी पाकिस्तानच्या प्रदेशानें घेरलेले आहे पूछच्या रुडाईचे एक प्रमुख सेनानी कर्नल हिरानन्द विनोबांच्या यात्री-दलाचे व्यवस्थापक होते तेहि शातिसैनिक झाले. खेड्याखेड्यातील लोक शातिसैन्यांत दाखल होऊ लागले होते. "सगळे धर्म एकच शिकवण देतात. सर्व धर्मग्रंथांचे अध्ययन करा. धर्माचे नाव घेऊन हागडे करण्याइतका मूर्खपणा दुसऱ्या कक्षांत नाही. या नगरातून जगाला प्रेम सदेश द्या."

पूछहून हिमालयातील 'पीर पजाल' ही पर्वतमाला ओलाडून काश्मीर-धाटीत प्रवेश करायचा होता. मार्गाने सर्वांत उंच शिखर साडे तेरा हजार फूट उंचीचे. अन् दिवसहि पावसाळ्याचे. विनोबानी दोन जुलैला पहाटे पूछचा निरोप घेतला तेव्हा मुसळधार पाऊस पडत होता. वाळ्या डगानी सारें आवाश व्याप्त होतें. वाटेंत एक नाला आला पावनाळ्यात पहाडातील नद्यानाल्याना अचानक पूर येतो व गावेच्या गावें वाहून जातात. नाल्यात गुडघाभर पाणी पाहून विनोबा आत शिरले. सोबतचे स्थानीय अधिकाारी थ सैन्याधिकारी एवढम ओरडले 'परत फिरा पाणी वाहतें आहे'. पण विनोबाना परत फिरणें माहीत नाही. त्याचे पाय पुढे पुढेच जातात. पाणी वाहतच होतें. काही निवडक साथी तेवढे विनोबाबरोबर होते. यावी सारे लोक सामानासबट विनाऱ्यावर उभे होते. विनोबांनी वलतीरावर शय्य ठेवली

मात्र अन् पर्वताच्या उंचीची पाण्याची लाट आली विनोबा सोबत्यासह सुरक्षित मुक्कामी पोहोचले बाटेत आणखी एका ठिकाणी 'लॅन्ड स्लाइड' (पर्वत ढासळणे) झाला क्षणान एक टेकडी कोसळली पण विनोबाच्या दोन पावलें मागे त्यामुळे कुणाला काही इजा झाली नाही पुढच्या यात्रेची ही नुसती चुणुक होती

पाकिस्तानच्या सीमेजवळ पर्वतमालेतील कठिण पायवाट एकीकडे उच्च डोंगर व दुसरीकडे खोल नदी सोबतचे अधिकारी विनोबाच्या सोबत्यांना बजावीत 'समाळून चला जरा पाय घसरला की नदी तुम्हाला घेऊ पाकिस्तानात नेईल' यावर विनोबा म्हणत " ही नदी सुद्धा सांगते आहे की एक व्हा पण मूढ माणूस तें ऐकत नाही " उच्च डोंगराच्या व छोट्याशा नदीच्या काठाशी यत्नेल्या मंडी राजपुर या रमणीय खेड्यात लाकडी पूल ओलाडून विनोबानी प्रवेश केला तेव्हा गावकऱ्यांनी मोठ्या आनंदाने त्याचे स्वागत केले अन् दुसऱ्याच दिवशी नदीचे पाणी विलक्षण वाडून गेलें व अर्धा गाव वाहून गेला पाणी वाडताना पाहून लोकांनी विनोबांना एका उच्च टेकडीवर नेले पर्वताच्या उतरणीवरची छोटी छोटी हिरवी शेते, लाकडाची सुक घरे नी नदीकिन्यावरचे उच्च वृक्ष हे सारे काही क्षणात वाहून जाताना पाहून जीवनाच्या क्षणभंगुरतेचे साक्षात् दर्शन पडले वापरलेसने सदेस आला की साऱ्या काश्मीरभर भयंकर पुरामुळे हाहाकार माजला आहे सगळे रस्ते तुटले आहेत पूल वाहून गेले आहेत विनोबाची पुढची पायवाट हि पावमामुळे व पर्वत ढासळण्यामुळे अमून नसल्यासारखी झाली आहे तेव्हा पुढें जाणें अशक्य आहे मार्गे फिरण्यावाचून दुसरा मार्ग नाही काश्मीरच्या पतप्रधानांनी मार्गे फिरण्याविषयीचा आवर्जून सदेस पाठवला विनोबा म्हणाले " हा विनोबा एकदा परत फिरला तर पुन्हा बघी काश्मीरान येणार नाही विनोबा मार्गे फिरू शकत नाही " जनरल यदुनाथमिंगना पुढची वाट पाहण्याकरता पाठवून देऊन विनोबा ध्यानमग्न झाले

विनोबांच्या यात्रेन यात्रेची सर्वे ध्यवस्था जनता करी पण काश्मीरात स्थानी सरकारचे आतिथ्य स्वीकार केले होते पट्टाभारच्या या बडिन यात्रेन सामान यात्राच्या श्रेष्ठतामून तो सर्वे ध्यवस्था पाहणाऱ्या मंडीपर्वत पाऊण श्रेष्ठतापी टोळी बनली होती त्यान विनोबाचे सोबती पण सातव होती.

मडीला येऊन पाच दिवस होऊन गेलेले जवळचे रेशन सपत आलेले पुढच्या वाटेवर रेशन मिळण्याची काहीच शक्यता नाही. सगळे चिंताग्रस्त, पण विनोबा आपल्या मस्तीत. ९ जुलैला पहाटे ते एवटेच पुढे निघाले. दोन सोबती मार्गे धावले. धावपळ सुरू झाली. पार्सनफरच्या उच उच वृक्षांच्या सातिध्यातील डोंगरातील नद्यानाल्यांना ओलाडीत धसरड्या पाऊल वाटेवरून विनोबा लोरेन या पुढच्या मुक्कामी कसे पोहोचले याचे सर्वांना कोडे वाटले. दुपारपर्यंत सामानासकट सर्व सोबती वसेवसे तेथे पोहोचले. पण रेशन अगदी सपलेत्रे. सध्याकाळी काय खायेचे हा प्रश्न. तास दोन तास निघून गेले आणि पुढच्या लोकानी पाठवलेले धान्य घेऊन येणारे मजूर वाट चुकत चुकत नेमके लोरेनला पोहोचले. लोरेन एक ऐतिहासिक महत्त्वाचे ठिकाण आहे. गजनीच्या महमदाने याच मार्गाने काश्मीर स्वारी करण्याचा तीनदा प्रयत्न केला होता. पण निसर्गहि प्रतिकूल झाला आणि लोरेनच्या लोकांनी मोठे शौर्य गाजवून त्याला पिटाळून लावले. अखेरीस निराश होऊन तो परतला. याचा उल्लेख करून विनोबा म्हणत "तो शस्त्र घेऊन काश्मीर जिंकायला आला म्हणून त्याला परत फिरावे लागले. मी प्रेम घेऊन जिंकायला आलो म्हणून पुढे जाऊ शकलो."

लोरेननंतर सर्वांत कठिण चढण आली. उच उच पठारावर छोट्या तबूत रात्र घालवायची व सवाळी चालायचे हा कार्यक्रम थडीमुळे रात्रीची क्षोपहि येणे मुश्किलच. वाट चालताना विनोबा दर क्षभर पावलानंतर अर्धा मिनिट थांबत व मागे वळून पाहून म्हणत "स्वर्गारोहण चालले आहे रे. आपले कोण कोण गळून पडल्यु?" . राक्षसी उंचीच्या पार्सनफर आणि भग देवदार वृक्षांची सोबत दोनतीन दिवस झाली. पुढे अधिक उंचीवर गेल्यावर छोटी छोटी झुडपेच तेवढी सोबत करू लागली. अकरा हजार फुटावर पोहोचल्यावर बारीक नाजूक रंगीवरंगी फुलांचा गालीचा लागला. त्यानंतर नुसते भले मोठे खडक नी साडेवारा हजार फुटानंतर चहूकडे वर्फेच यपे. एका सध्याकाळी गाराचा पाऊस झाला. सगळे घाबरले. तयत जाऊन दाटी-दाटीने वसले. या भागांत वपाळभोस होईल एवढे मोठे गाराचे दगड पडतात. विनोबा हसले 'आता पाऊस येत होईल घाबरू नका.' अर्ध्या तासान पाऊस परोपराच येत झाला. दुसऱ्या दिवशी अखेरची सर्वांत कठिण चढण लागली. दोन स्थानीय गावकऱ्यांचे हात घेऊन विनोबा पावठे टाकीत

होते आकाश निरध्र होतें सूर्य हळूच डोकावला नी सर्वांनी सुटकेचा निश्वास टाकला त्या दिवशी वारा किंवा पाऊस आला असता तर एकहि माणूस वाचणें शक्य नव्हतें स्वच्छ सूर्यप्रकाशात विनोबा साडेतेरा हजार फुटावर पोहोचले. बर्फाच्या शिलेवर बसले आणि वेदोपनिषदातील मंत्र, ज्ञानदेवाची व इतर सताची भजने गाऊ लागले प्रार्थना सपली ध्यान सुरू झाले हिमाल-लयाच्या त्या उंचीवर बर्फाच्या शिलेवर बसून विनोबानी कन्याकुमारीला सागरातल्या शिलेवर बसून केलेला प्रतिज्ञेचा पुनरुच्चार केला " भारतातल्या पाच लाख खेड्यात ग्रामस्वराज्य स्थापन होईपर्यंत माझा संचार चालूच राहील "

पीर पंजालच्या त्या उंच शिखरावर उभे राहून विनोबानी चहूकडे दृष्टि फिरवली सोवतचे सैन्याधिकारी माहिती देऊ लागले ' त्या पर्वता-पलीकडे पाकिस्तान नी तिबेटे अफगाणिस्तान इकडे तिबेट, चीन आणि या बाजुला रशिया ' सगळें जग जणू डोळ्यात सामावले गेलें अन् समोर सूर्याच्या सोनेरी किरणात चमचमणारे तिल्या आकाशाच्या पार्श्वभूमिवर खुलून दिसणारे नागा पर्वताचे अठ्ठावीस हजार फूट उंचीचे धवल हिमवान शिखर ! देवानें डोळे दिले त्याचें सार्यक झाल्यागत वाटले हिमालयाच्या दर्शनानें डोळे तृप्त होतात, सान्निध्याने मन शांत होतें

बडीच हजार फुटाची चढण चढून नी नंतर दोन हजार फूट उतरून विनोबा काश्मीर घाटीतल्या तुगन गावी पोहोचले तेव्हा श्रीनगरहून औपघे व स्ट्रेचर्स घेऊन डॉक्टराचा ताडा तेथें उभा होता विनोबासकट सर्व सोवत्यांना जिवंत व निरोगी अवस्थेंत पाहून डॉक्टरानाच घेरी आल्यागत वाटले विनोबा स्वतःला ' अल्लाके बन्दे ' (ईश्वराचे दास) म्हणवीत. देवाचे काम करणाऱ्याचे रक्षण देव कसे करतो याचा साक्षात्कार घडला. पीर पंजालची पर्वतमाला ओलाडून विनोबानी गुलमर्गचा राजप्रासाद गाठला अन् पावसाची झड सुरू झाली विनोबा पीर पंजाल ओलाडीपर्यंत जणू पाऊस वारा, वादळ या सर्वांवर कुणीतरी बंदी घातली होती विनोबा उगीच नाही म्हणत की ' मी चालत नाही, मला कुणी तरी चालवतो आहे '

काश्मीर घाटीतल्या (खोरे) पहिल्याच स्वागतात गावकऱ्यांनी एक पारसी गीत म्हटलें " तू इथें आलास तर इथून जाण्याकरता नाही तुझ्यावडन

आम्हाला सामर्थ्य नी प्रकाश हवा आहे तू इथेच रहा” विनोबा सद्गदित झाले “अशीच प्रेमभक्तीची गीतं मी साऱ्या भारतात ऐकत आलो प्रत्येक ठिकाणी मला तुमच्यासारखे प्यारे दोस्त मिळाले आणि म्हणून प्रत्येक ठिकाण माझा ‘वतन’ (स्वदेश) आहे असे मला भासले देवानें प्रेम करण्याकरताच आपल्याला जन्म दिला आहे प्रेमाचे राज्य स्थापित करा म्हणजे मी तुमच्या म्हणण्याप्रमाणे इथेच राहीन ’

विनोबा सर्व पक्षांच्या व विचारांच्या लोकाना भेटत व सुखदुःखाच्या गोष्टी करत विनोबाजवळ आपले हृदय मोकळे करताना कुणालाहि सकोच वाटत नसे विनोबाचे आईसारखें प्रेम व हट्टी मुलाना आई रागावते तसे रागावणें पाहून लोकांच्या हृदयाचे दरवाजे उघडू लागले सत्ताहड पक्ष ‘नॅशनल कॉन्फरन्स’, विरोधी पक्ष ‘डेमॉन्स्ट्रेशन कॉन्फरन्स’, (आता हा सत्ताहड पक्षात विलीन झाला आहे) प्रजा परिषद तसेच शेख अबदुल्ला याचा ‘प्लेबिसाइट फ्रन्ट व पाकिस्तानात जाऊ इच्छिणाऱ्यांचा ‘पोलिटीकल कॉन्फरन्स’ इत्यादि सर्व पक्षांचे लोक विनोबाजवळ मन मोकळे करीत आणि विनोबा त्यांना ‘मुक्तीच्या चार गोष्टी’ सांगत काश्मीरचा प्रश्न कसा सुटणार यावर विनोबा सांगत “आता राजकारणाच्या (सियासत) मार्गानें कुठलाच प्रश्न सुटणार नाही आध्यात्मिक (सहानियत) मार्गानेच सुटणार विशानाच्या युगात राजकारण टिकणार नाही सारे राजकारणी मुत्सद्दी आता शिशिर ऋतूतील वाळक्या पानाप्रमाणे गळून पडणार आहेत त्याचे दिवस संपले आहेत राजकारण माणसाना सोडत व अध्यात्म जोडते आता तोडणारी शक्ति कामाची नाही, जोडणारी शक्ति हवी मी एक समीकरणच बनवले आहे—

“ राजनीति + विज्ञान = सर्वनाश

अध्यात्म + विज्ञान = सर्वोदय ”

विनोबानी जन्मूच्या जेलमध्ये जाऊन शेख अबदुल्लाची भेट घेऊन त्याची भूमिका समजून घेतली होती काश्मीरमध्ये ठिकठिकाणी त्याचे अनुयायी भेटत काश्मीरचा प्रश्न जनतेचे मत घेऊन सोडवावा असे त्याचे मत आहे विनोबाना सार्वमताचा मार्ग अयोग्य वाटे गाधीजींना काश्मीरविषयी फार आसा होती असे ते लोक अभिमानाने सांगत तेव्हा विनोबा त्यांना म्हणत “आज काश्मीर-मुळे भारत व पाकिस्तानात दुराव निर्माण झाला आहे पण दोन्ही देशांना

जोडणे हे काश्मीरचे मिशन आहे, हे विसरू नका " लोक विचारीत जोडण्याचा मार्ग काय ? विनोबा एक नवीनच कल्पना समोर ठेवीत " भारत व पाकिस्तानचे कॉन्फेडरेशन करायला हवे दोन्ही देशाचे प्रशासन आज सारखेच वेगवेगळे राहीले तरी चालेल पण संरक्षण, परराष्ट्रीय धोरण, चलन व आवागमन या चार गोष्टी मध्यवर्ती कॉन्फेडरेशनच्या सरकारकडे रहाव्या दोन्ही देशात खुली ये जा सुरू व्हावी यातच दोन्ही देशाचे भले आहे अर्थात् हे काम जबरदस्तीने होणारे नाही, प्रेमानेच होणारे आहे तेव्हा प्रेम निर्माण करण्याचे काम तुम्हाला करायचे आहे " हे सर्व ऐकून लोकाना प्रथम आश्चर्याचा धक्का बसे पण विचार त्यांना आवडे

पोलिटिकल कॉन्फरन्सच्या नेत्यांनी विनोबाना सांगितले 'काश्मीर पाकिस्तानात जावा असे आमचे मत आहे कारण त्याची आमची सत्कृति एक आहे' विनोबा म्हणाले "अरे वेड्यानो ! कुठल्या जुनाट युगात वावरताहात तुम्ही ? हे विज्ञान-युग आहे आता जगाचे एक राज्य करायचे आहे त्याचे पहिले पाऊल म्हणून भारत व पाकचे संघराज्य स्थापायला हवे हे काम राजनीतीच्या मार्गाने होणे अशक्य आहे लोकनीतीच्या, अध्यात्माच्या मार्गाने करायचे आहे " विचार तर लोकाना पटले पण हे कसे करायचे ते समजेना 'ग्रामदान, शांति-सेना हा एक आध्यात्मिक मार्ग आहे तुम्ही यात सहकार्य करा '

काश्मीरचे भयानक दारिद्र्य पाहून विनोबाना अतिशय दुःख होई निसर्ग-मोदयांची लयलूट असलेल्या या प्रदेशात दारिद्र्य शोभत नाही जिथे दारिद्र्य आहे ती सौंदर्यस्वळे, व्यूटी स्पॉट्स मला डर्टी स्पॉट्स (घाणेरडी स्वळे) वाटतात असे ते नेहमी म्हणत दारिद्र्य नाहीसे करणे, एक मूलभूत कार्य आहे व त्या कार्यात सर्व पक्षांनी मतभेद विसरून एक दिलाने लागायला पाहिजे असे ते नेहमी सांगत उमटल्या गुलावासारखी कांति असलेल्या दहा बारा वर्षांच्या काश्मीरी बालकाला लावडाची मोळी घेऊन रानभर चालत जावे लागते तेव्हा कुठे आणा दोन आणे मजूरी मिळते ओझ्यामुळे त्याची पाठ लहानपणापासूनच वाकते हे पाहून विनोबाना अतिशय वेदना झाल्या व त्यांनी प्रायश्चित्त म्हणून आपले काही सामान स्वतः उचलायला सुरुवात केली.

रोजच्या प्रवचनात अनेकदा धर्म व आध्यात्मिकतेवर विवेचन करीत विनोबा म्हणत "प्रत्येक धर्माचे दोन भाग आहेत, सकुचित पाथिवता व अध्यात्म. विज्ञान-युगात पाथिकता टिकणार नाही. अध्यात्म मात्र टिकेल व विज्ञानाला दिशा दाखवेल. पाथिक धर्म भाणसाना तोडतात, अध्यात्म जोडतं. सत्य, प्रेम, करुणा हे शुद्ध अध्यात्म आहे सकाळच्या वेळी प्रार्थना करायची असल्यास हिंदू पूर्वेकडे तोड करील व मुसलमान पश्चिमेकडे ईश्वर तर सर्व दिशात व्याप्त आहे तेव्हा कोणत्या दिशेकडे तोड करायचे हा गीण भाग आहे. ईश्वराचे स्मरण करणं हा मुख्य भाग आहे व तेच अध्यात्म आहे. पाथिक धर्म बाह्य गोष्टीवर जोर देतात अध्यात्म अंतरंगाकडे लक्ष देण्यास सांगते" विनोबा असे बोलू लागले म्हणजे बाही हिंतेच्छू सांगत 'इयें असे ऐकायची लोकाना सवय नाही. असे बोलल्याने सकट ओढवून घ्याल.' विनोबाना गमत वाटे ते म्हणत "सत्य सांगितल्याबद्दल येथूला मुळावर चढवले गेले मी गांधीवर गोळ्या झाडल्या गेल्या तसेच भाग्य मलाहि लाभले तर मला फार आनंद होईल लोक मुळावर चढवोत की गोळ्या झाडोत, मी सत्य हे सांगणारच" विनोबा निर्भयतेने सत्य सांगत गेले व काश्मीरी जनता स्नेह आणि फुलाचा वर्षाव करीत त्याचे समर्थन करीत गेली.

विनोबाना प्रत्येक विचाराला कुराणाचा आधार मिळे "कुराणात उम्मुल किताब व मुतशाबिहात अशा दोन गोष्टींचा उल्लेख आला आहे. उम्मुल किताब म्हणजे धर्माची मूलतत्त्वे, आध्यात्मिकता व मुतशाबिहात हा बदलणारा भाग, पाथिकता..... कुराणात म्हटले आहे की 'प्रत्येक जमातीवरता ईश्वरानें वेगवेगळे रमूल (प्रेषित) पाठवले आहेत व ईश्वर सर्व रमूलात बाहीहि फरक करत नाही सर्व प्रेषिताची एक जमात आहे'... ईश्वराला रहमान रहीम, दयाळु वृपाळु म्हटले आहे बरणावान् ईश्वराची भक्ति करायची म्हणजे आपल्याहि जीवनात करुणा आणायची, दीनदु खिताची सेवा करायची, भूमिहीनाना जमीन द्यायची, गरीबाची गरीबी दूर करायची. जो घरा भक्त असेल तो समाजात दारिद्र्य राहू देणार नाही."

भारतातल्या लोकशाहीचे दोष दाखवीत विनोबा म्हणत "आपण लोक-शाहीची पद्धत युरोपातून जप्रीच्या सची घेतली आपल्या संस्कृति व परंपरेनुसार त्यात बाही फरक करायला हवे होते ते वेले नाही पारचात्याची निर्जीव

नक्कल केल्यामुळे आमची लोकशाही केवळ औपचारिक (फॉर्मल) बनली आहे. 'आम्हाला मत्ते द्या म्हणजे आम्ही तुम्हाला स्वर्गात नेऊ' असे प्रत्येक पक्षवाले म्हणतात आणि जनताहि सारे काम निवडलेल्या प्रतिनिधींवर सोपवून निष्प्रीय बनते आपला स्वर्ग आणि नर्क आपल्या हाती आहे, आमचा उद्धार आम्हीच करू शकतो, हे ओळखून जनतेने आपापल्या खेड्याचा कारभार आपल्या हाती घेतला म्हणजे खरी लोकशाही प्रस्थापित होईल दिल्लीमध्ये तयार होणाऱ्या योजनेची खेड्याचे कल्याण होऊ शकणार नाही प्रत्येक खेड्याने आपापली योजना तयार करून त्यानुसार एकजुटीने काम केले म्हणजे देशाचा विकास होईल लोकशाहीच्या विकासाकरता नुसता सवल विरोधी पक्ष असून चालणार नाही, त्याकरता निष्पक्ष सेवकाचा असा एक वर्ग निर्माण झाला पाहिजे लोकशाहीत सरकार नोकर व जनता मालक आहे पण एखादा शिपाई खेड्यात गेला तरी लोक त्याला घाबरताना तो शिपाई म्हणजे जनतेच्या नोकराच्या नोकराच्या नोकराचा नोकर आहे आणि मालक त्याला घाबरतो ! ”

काश्मीरकरता भारत सरकार खूप मदत पाठवते पण ती जनतेपर्यंत पोहोचत नाही, मधले लोक खाऊन टाकतात अशी तक्रार सर्वत्र ऐकू येई त्यावर विनोबा म्हणत 'आमच्या पवनारला शेतांना पाणी देण्याकरता एक नाली खोदली होती पण अनुभव असा आला की बरेचसे पाणी नालीच जिरवून टाकते, शेतांना पोहोचत नाही असेच इथे चालले आहे. जनशक्ति जागृत होईल तेव्हाच ही स्थिति बदलेल.' काश्मीरात विनोबा सरकारांनी पाहणे असल्या-मुळे त्याची सर्व व्यवस्था चांगली झाली तरी सोबत सरकारचे गुप्तचरहि असत असे कोणी सांगताच विनोबा म्हणाले “माझ्या मागेच नव्हे तर चारी वाजूंना गुप्तचर असले तरी मला चालेल ते लोक माझ्याबरोबर राहतील, माझे विचार ऐकतील तर आमचे कार्यकर्ते बनून जातील

प्रेम देत, घेत, प्रेम रुटीत काश्मीर यात्रा चालली होती रोज हजारो-च्या सद्येने मुसलमान वाधव 'बाबा' चे दर्शन घ्यायला येत काश्मीरात सर्वत्र हिंदू-मुसलमान एकतेचे अद्भुत दर्शन घडे अनंतनागला एकाच आवा-रात मंदिर व मशीद आहे गेली चारसो वर्षे हजारो हिंदू मुसलमान एका लहानशा दरवाजातून त्या आवारात प्रवेश करतात मीराबाईप्रमाणे काश्मीरात लल्लेश्वरीचे जनमनात विशेष स्थान आहे ती ज्ञानदेवाची समवालीन..

शैवसंप्रदायातील अद्वैत विचार मानणारी भक्त, विदेहावस्थेला पोहाचलेली, नवम्नावस्थेत हिंडे पीरपजालच्या बर्फावरून चालताना विनोबाना तिचे सतत स्मरण होई लल्लेची गीते आजहि काश्मीरची मुसलमान जनता मोठ्या प्रेमाने गाते

काश्मीर हे भारतमातेचे मस्तक सर्वोदय-ममाजाच्या स्थापनेतहि काश्मीरने अग्रगामी घेतावे अशी विनोबाची आकांक्षा काश्मीरची चार महिन्यांची यात्रा संपवून विनोबा पुन्हा पठानकोटला परतले तेव्हा काश्मीरच्या 'रमणीय निसर्गसौंदर्यपिशा सौम्य शांत प्रेमळ काश्मीरी लोकांच्या हृदय-सौंदर्याने त्यांना भारावून टाकले होते विनोबा दूर दूर निघून गेले पण वातावरणात फळाफुलाच्या सुगंधात स्वराची घुदहि मिसळली होती —

“तू आमच्याकडे आलास, तो परत जाण्यावरता नव्हे माणूस पोपटाला बोलायल शिकवतो पण जगलातल्या मनेला प्रेम करायला कोणी शिकवले ? आम्ही हि त्या मनेप्रमाणेच कुणी न सांगता, शिकवता प्रेम करीत आहोत प्रेमाच्या दुनियेच्या वादशाहाने आपला जरतारी मुकुट फकीराच्या स्वाधीन केला आहे ”

* * *

अहिंसेचा साक्षात्कार : ९ :

वेदामध्ये विद्वामित्र ऋषि 'विपाट शतद्रु' च्या सगमावर गेले व तिथे नदीचे छूप वाढलेले पाणी पाहून त्यांनी प्रार्थना केली अशी कथा आहे. झेलम (वितस्ता), बिनाव (चन्द्रभागा), रावी, बियास (विपाट) व शतद्रु (सतलुज) या पंच नद्यांच्या पंजाबात वैदिक सस्कृतीचा विकास झाला. 'हरिया सिंध' (सिंधु नदी) वरून या देशाला सिंधुस्तान (हिन्दुस्तान) हे नाव मिळाले

पठानकोट (प्रस्थान कोट) मधून भारत पाक व काश्मीर या तिन्ही ठिकाणी प्रस्थान करता येते. असा या केन्द्रस्थानी तिन्ही प्रदेशांची सेवा परम्पराकर्ता व स्नेह निर्माण करण्यावरता विनोदानी 'प्रस्थान-आश्रमाची' स्थापना केली

हिमाचल प्रदेश हा हिमालयाच्या बुशीतल्या लहान लहान सस्यानाचा मिळून बनलेला प्रदेश अजून यावर केन्द्र सरकारची सत्ता आहे. हिमाचल प्रदेशांत काही दिवस हिंडून विनोद अमृतसरला—शिखांच्या पवित्र तीर्थस्थानी—पोहोचले तेथील प्रसिद्ध मुवर्ण मंदिरात जाऊन त्यांनी प्रार्थना केली. राजकारणातील झगड्यामुळे धर्मंकारणहि बिघडत चालले होते. अवालीदलाचे नेते मास्टर तारासिंग विनोदाना अनेकदा भेटत. विनोद त्या सर्वांना सांगत की "गुह्याच्यात प्रवेश करताना जोडे बाहेर बाडून ठेवण्याची पद्धत आहे. त्याचप्रमाणे 'मियासत बे जुने' (राजकारणाचे जोडे) हि बाहेर बाडून ठेवीत घ्या. धर्मात राजकारणाची अजोबात ढवळाढवळ नको"

अमृतसरहून पाकिस्तानचे लाहोर अवघे बीस वायीस मैल दुभंगलेल्या पंजाब-तील जोडीची राहरेहि दुभंगरी गेली होनी ।

पंजाबानील सभाना स्त्रियांची पार गर्दी असे अमृतसरला तर स्त्रियांच्या वेगळ्या सभेला जाहीर सभेचेच स्थल आले. 'स्त्रियांनी 'सर्वोदय-पात्रा' चे काम हाती घ्यावे' सातितेनेच्या, अहिंसक प्रातीच्या कामान त्यानी 'पुढाकार घ्यायला पाहीजे' विनाशाच्या कामान पुण पुढे जातात, जगाला वाचवण्याच्या कामात स्त्रियांनी पुढे यावे, अहिंसेची दकिन निर्माण व्हत जगाचे नेतृत्व त्यानी हाती घ्यावे" असे विनायक नेहमी सागत.

देशातल्या एखाद्या घोषण्यात दूरच्या गुटल्या तरी घेवपात राहूनहि विनोबाचे सर्व जगाशी मानसिक अनुसंधान असे रोजची वर्तमानपत्रे ते पाळजीपूर्वक वाचतात व त्याचे सवदेनाधम चित्त जगानत्या प्र येव घटनेवर अर्माभिरुपमाणे अबूच निर्णय देत रोजच्या प्रवचनांन ते सर्व जागतिक घटनावर बोलतात तिबेटमध्ये चीनने केलेले अत्याचार, दलाई लामाचे आगमन, चीनचा जळकळाट इत्यादीवर त्याच्या तटस्थ बुद्धीने निर्णय दिला की "भारतभूमीने आजवर सर्व शरणागताना आश्रय दिला आहे त्याच परंपरेनुसार दलाई लामानाहि आश्रय दिला. चीनशात्यानी यामुळे रागावपाचे काही कारण नाही भारताच्या मनात सर्व जगाविषयी, चीनविषयी देखील स्नेहभाव आहे, हे त्यानी लक्षात ठेवावे" "तिबेटची दुखदायी कथा सागत आहे की यापुढे जगात लहान लहान राष्ट्रे टिबू दावणगर नाहीत सर्वांचे स्वातंत्र्य व व्यक्तित्व अबाधित रहावे असे वाटत असल्यास अहिंसेवर आधारित समाज-रचना निर्मायला हवी व जगाचे संपराज्य स्थापयला हवे"

भाखरा नागलला भारतातले सर्वांत मोठे धरण बांधले जात आहे तेथील पाण्याने पंजाब-राजस्थानची शेकडो एकर जमीन सुपीक वनेल म्हणून ते आधुनिक तीर्थस्थान आहे, असे व नेहरू नेहमी म्हणत याचा उल्लेख करून विनोबा सागत की "आज भाखरा-नागलच्या पाण्याने ज्याच्याजवळ जमीन आहे, त्याना धूप लाभ होईल पण भूमिहीन विचारे तसेच राहतील सरकारने जर अशी योजना केली की ज्याना पाणी मिळेल त्यानी आपल्या जमीनीचा सहावा हिस्सा भूमिहीनाकरता दान द्यावा तर देशाच्याचे तर काहीच नुकसान होणार नाही कारण सहा एकर कोरडवाहू जमीनीतून जे

पीक मिळेल तेवढे त्यांना एक एकर ओलिताच्या जमीनीतून मिळेल पण भूमि-
हीनाना जमीन मिळाल्यामुळे त्यांचे जीवन बहरेल व त्याचा आशीर्वाद भाकरा-
नागलला मिळेल आणि मग ते तीर्थस्थान वनेल ज्या कामाला गरीबाचा
आशीर्वाद मिळत नाही ते तीर्थस्थान होऊ शकत नाही "

पंजाबातून उत्तर प्रदेशाचे मीरत आले वाटेंत दिल्ली होती पण
विनोबांनी दिल्लीला प्रदक्षिणाच तेवढी घातली दिल्लीचे वडे वडे लोक त्यांना
तेथे घेण्याविषयी आग्रह करीत तर विनोबा धट्टा करीत "तेथे गेले
नाही आले परतोनी " माणूस दिल्लीला एकदा गेला की तिथून परतच येत
नाही ! " राष्ट्रपति व पंतप्रधान यांनी जवळील पट्टीकल्याणा या गावी जाऊन
विनोबाची भेट घेतली साधारण वर्षातून एकदा तरी विनोबाची भेट घेण्याचा
त्या दोघांचा शिरस्ता होता

काश्मीरच्या यानेत गुलमगंला भिडहून दोन प्रमुख कार्यकर्ते विनोबांना
विनवायला आले होते—“आमच्या भागात डाकूंचा धुमाकुळ चालला आहे,
हा प्रश्न लप्कर किंवा पोलिसांच्या मार्गाने सुटणार नाही, तरी तुम्ही तिकडे
यावे ” विनोबा फक्त एवढेच म्हणाले—“करू विचार ” त्यानंतर नुकत्याच
मारल्या गेलेल्या डाकु मारसिंगच्या मुलाचे तहसिलदारांसणाचे नैनी जेलमधून
पाठवलेले एक पत्र विनोबाकडे आले त्यात त्याने लिहीले की “मला फाशीची
शिक्षा झाली आहे मरण्यापूर्वी एकदा आपले दर्शन घ्यायची उत्कठा आहे
आपण आमच्या भागात जावे व आमच्या मुलावाळाना कुमार्गापासून वाचवावे
ही माझी प्रार्थना आहे ” विनोबांनी जनरल यदुनारासिंगना नैनीला पाठवले
आणि घटनाचक्र सुरू झाले विनोबांनी चवळच्या छोयाची, डाकुप्रस्न प्रदेशाची
यात्रा करावी अशी अनेकांची इच्छा होती पण विनोबा विनोदाने म्हणत
' जगातले सगळेच प्रश्न सोडविण्याचा मी नाही ठेका घेतला नाही ! '

मध्यप्रदेश, राजस्थान, व उत्तर प्रदेशातून वाहत जाऊन यमुनेला मिळणाऱ्या
चवळ नदीने सुमारे आठ हजार वर्गमील भूमीवर आपले अधिराज्य स्थापले
आहे तिच्या वेगवान व चंचल प्रवाहामुळे काठची माती वाहून जाऊन मोठ-
मोठ्या कपारी पडल्या आहेत वाकडी तिकडी उच टेकाडे व गुहा तयार
झाल्या आहेत हीच डाकूंची लपण्याची ठिकाणे अकराव्या काळापासून
हा भाग डाकुक्षेत्र म्हणून पुख्यात आहे बडुकीच्या मार्गाने डाकूना नेस्तनाबून

करण्याचे आजवर अनेक सरकारानी प्रयत्न केले होते. पण वडुकीने डाकू मरत, डाकुवृत्ति कशी नष्ट होणार? उलट अहिरावणाच्या रक्ताच्या थेवातून आणखी अहिरावण प्रकट होत त्याप्रमाणे एक डाकू मारला गेला की अनेक उत्पन्न होत. आर्थिक कारणापेक्षा वैयक्तिक हेवेदावे, स्वाभिमानाच्या व शौर्याच्या अजब कल्पना आणि पोलिसाचा जाच यामुळे डाकू अधिक निर्माण होत.

काश्मीरातून इंदूरला जायचे जाहीर झाले होते. पण चवळ खोऱ्याच्या मार्गाने जायचे की नाही ते ठरविण्यापूर्वी विनोबानी जनरल यदुनाथसिंगना सांगितले की 'चवळ खोऱ्याशी सबंध येणाऱ्या तिन्ही प्रांतीय सरकारांशी व केन्द्रीय सरकारशी बोलणी करून त्याची परवानगी घ्या. माझ्या तिये जाण्याने त्यांना काही अडचण होणार असल्यास मी तो रस्ता टाळून दुसऱ्या मार्गाने इंदूरला जाईन मी सत्य हे सांगणारच एवढे लक्षात ठेवून त्यांनी आपले मत कळवावे.' सर्व सरकारातकें एकच उत्तर आले. 'तुम्ही अवश्य या. तुमच्या येण्याने आम्हाला फार मदत होईल.' चवळच्या प्रदेशात प्रवेश करण्यापूर्वी आगरा मुक्कामी भारताचे गृहमंत्री प. पत व उ. प्र. चे मुख्यमंत्री संपूर्णानंद विनोबाना भेटायला आले. त्यांनी जाहीर सभेत सांगितले की विनोबाच्या या यात्रेने प्रश्न सुटण्यास मदत होईल

आगऱ्याच्या जाहीर सभेत विनोबानी आपली भूमिका मांडली. "लोक मला विचारतात तुम्ही आता डाकू-प्रदेशात जाणार का? मी उत्तर देतो की मी डाकूच्या नव्हे, सज्जनाच्या प्रदेशात जात आहे. मिड-मुरनाचा प्रदेश हा हि इतर प्रदेशाप्रमाणे सज्जनाचाच प्रदेश आहे कोण डाकू आहे, आणि कोण नाही, हे देवाच्या घरीच ठरेल. जगात काही लोकाना डाकू म्हटले जाते. पण तेच तेवढे डाकू आहेत असे नाही. डाकू तर दिल्ली व मुंबईतहि आहेत आणि ते प्रतिष्ठित म्हणून मिरवीतहि आहेत. वदाचित् देवाच्या दरबारात तेच अधिक गुन्हेगार ठरतील..... मी कुठलाच प्रश्न सोडवायला जात नाही. मी ईश्वराचा सेवक या नात्याने सज्जनाच्या सेवेला जात आहे."

चवळच्या खोऱ्यात प्रवेश करून विनोबानी सर्वांना आवाहन केले. "तुलसीदास म्हणतात—'गुमति गुमति सबके उर बसई' प्रत्येकाच्या

हृदयात चागली नी वाईट बुद्धि असते..... 'बिगडी जनम अनेक की सुधरत पल न लगे आघ'... अनेक जन्माचे पापहि पश्चात्तापाच्या अग्नीने एका क्षणात दग्ध होऊन जातें. एखाद्या गुहेंत दहा हजार वर्षांपासूनचा अधार असला तरी छोटीशी पणती नेल्यास एका क्षणात अधार दूर होतो..... महाकवि वाल्मीकि हा कोण होता ? डाकू वाटमान्याच ना ? महापापी हा महापुण्यवान् बनू शकतो. डाकूला साधु बनायला वेळ लागत नाही. जो मनापासून पश्चात्ताप करेल त्याला देव चटकन जवळ घईल... ..जो तूरहि नाही आणि कायरहि नाही तोच खरा वीर "

विनोबाचा प्रेमाचा सदेश घेऊन जवरल यदुनाथसिंगाच्या नेतृत्वाखाली कार्यकर्त्यांच्या टोळ्या चवळच्या दऱ्याखोऱ्यात गेल्या डाकूशी विनोबाची भेट करून देणे हे त्याचे काम. पुढे वावा जाणे नी देव जाणे ! एक दोन दिवसातच रामओतारसिंह नावाचा डाकू शरण आला. विनोबाचे पाय धरून म्हणाला "बाबा, आजवर मी पापें केली. आता करणार नाही.' सात दिवसांनी तीन डाकू आले 'बाबा, क्षमा करा आजवर केलेल्या अपराधाबद्दल पश्चात्ताप वाटतोय आम्हाला !' चटुकडे गोघळ, 'बागी आया'. डाकू स्वतः ला 'बागी' वडखोर म्हणवतात. लोकहि त्यांना त्याच नावाने ओळखतात. बागीना पहायला लोकांची गर्दी होऊ लागली विनोबा बागीना म्हणाले 'तुम्हीहि बागी मी मी पण बागी परंतु माझी वडखोरी वेगळी आहे. गरीबी, विषमता, अन्याय नाहीसा करण्यासाठी म्हणून मी आजच्या समाजा-विरुद्ध वड पुकारले आहे. तुम्ही असं काम कराल तर स्वतःचे नी जगाचे भले कराल." रोजच्या प्रवचनात विनोबा लोकांना सागत "सग्रेह वाढला की चोरी वाढते. उदार मताने दान देऊ लाग्या, भय सोडा, करुणा ठेवा म्हणजे डाकू आपोआप कमी होतील."

म. प्र. सरकार व पोलिसांवातें त्याची या कामाकडे पाहण्याची दृष्टि सहानुभूतिपूर्ण व आदराची असल्यामुळें काम सुकर होत गेले विनोबा पोलिसांच्या सभामध्ये म्हणाले 'पोलिसांचे काम फार कठिण. त्यांना योग्यासारखेंच काम करावें लागतें. मृदुताहि त्यांखावी लागते व प्रसंगी कठोरहि व्हावें लागते. माझे सारेच मित्र आहेत, पोलिसहि मित्र आहेत व डाकूहि मित्र आहेत."

त्याला भोगावेंच लागतें तुम्ही केलेल्या वाईट कर्मांचे फळ तुम्ही इथे नाही भोगले तर पुढच्या जन्मात भोगावे लागेल तेव्हा आताच भोगून टाका नी भुक्त व्हा ”

१९ मे हा दिवस चवळ खोऱ्यात सर्वांत महत्त्वाचा ठरला लुक्का (लोकमन) च्या नेनृत्वाखाली डाके घालणारी अकरालोकाची टोळी रात्रीच्या घनदाट काळोखात कनेरा गावी विनोबाकडे आली पहाटे अडीचला विनोबा उठले अन् पाहतात तो सगळे डाकू त्याच्या सभावती वसलेले प्रत्येकाने वावाचे पाय धरले 'वावा आम्ही आलो' वावा वीस मिनिटपर्यंत त्याच्याशी एकातात बोलले यात्रा नेहमीपेक्षा उशीरा सुरू झाली त्या दिवशीच्या यात्रेत विनोबाचे नवे वागी मित्र सामील होते त्यापैकी सात जणाजवळ बंदूकाहि होत्या सोबत पोलिस अधिवारीहि होते वावा वागी नी पोलिसाची ही विलक्षण पदयात्रा पहामला शेकडो लोकांची गर्दी लोटली

सध्याकाळच्या सभेत विनोबा म्हणाले “परमेश्वराच्या वृपेने इथें एक फार मोठे काम होऊन राहिले आहे डाकू तुमच्या-आमच्यासारखीच माणसे आहेत, त्यांच्याहि हृदयात परमेश्वराची ज्योत तेवत आहे, आज आपल्या पूर्वकर्मांबद्दल जाहीर सभेत पश्चात्ताप करून ते आपली हत्यारें आमच्या स्वाधीन करीत आहेत परमेश्वरानें माणसाला तीन महान् देणग्या दिल्या आहेत, रामनाम घेण्याकरता वाणी, सेवा करण्याकरता हात नी प्रेम करण्याकरता सहानुभूतीने भरलेले हृदय आपण सर्वांविषयी सहानुभूति घाळणावी ही त्याची इच्छा आहे”

एक वन्दुब दुर्वीण असलेली, १७ हजार रुपये किमतीची होती डाबु भारावलेल्या मनाने बोलले 'आजपासून आमचे नवे जीवन सुरू झाले'

नवजीवनाचे नवे सस्कार मिळावे म्हणून डाबूना पोलिसांच्या ताब्यात देण्यापूर्वी दोनचार दिवस सतसाग्रिध्यात ठेवायचे जनरल साहेबानी ठरवले. मध्यप्रदेश सरकारने हि समिति दिली ती यात्रा सर्वांनाच अपूर्व वाटली विनोबा-यात्रीदलातील सदस्यांसोबत जेवताना वागी बघु प्रथम धावरले 'साधूचे अन्न आम्ही कसे खायचे?' पक्तीत वगून जेवण्याचा त्याच्या जीवनातला हा पहिलाच प्रसंग रानावनात, दऱ्यात नी गुफात लपायचे, हातावर भाजीपोळी घेऊन घायचे, दूधाचा पेला घशात ओतायचा हेच त्याचे आजवरचे जीवन होतं साधूचे अन्न त्यांना गोड तर लागले पण दुधातुपाची उणीव मात्र भासली. त्याचा सम्य व शालीन व्यवहार पाहून यात्रीदलातल्या भगिनींना आश्चर्य घाटे लोक सागत की हे डाबू बायकावर हात टाकीत नाहीत, सहसा गरीबाना त्रास देत नाहीत, श्रीमंताना लुटतात, किंवा ज्याच्याशी त्याचे वैर आहे त्यांना लुटतात

विनोबाचे सगळेच बाही त्यांना नवे याटे विनोबा सागत "दोष बडुकीचा नी सजा मात्र माणसाला मिळते माणसाच्या हाती शस्त्र असले म्हणजे तो रागाच्या भरात खून करतो ही असली शस्त्रेच नाहीशी करावीत-शस्त्राचे नागर बनवावे जग फार झपाट्याने या विचाराकडे येत आहे"

भिड शहरात पोहोचताच गर्दी विलक्षण वाडली डाबू कसे असतात ह पहायला हजारो लोक जमले आजवर ज्याच्या नावाने माणसे धरयर कापत, ते डाबू सत्ताच्या मागून शातपणे पायी चालत आहेत, हे दृश्य पाहून हि लोकांचा त्यावर विश्वास बसेना पण अशक्याला शक्य करून दाखविण्याची किमया अहिंसेला माहित आहे अहिंसा म्हणजे आत्मशक्ति

सध्याकाळी शरण आलेल्या घीस डाबू बघूना सासरी (जेलमध्ये) पोहोचवण्याचा कार्यक्रम होता रात्री आठला प्रार्थना होते आणि विनोबा 'निद्रा समाधि स्थिति।' मध्ये जातात त्यापूर्वी निरोपाचा समारंभ झाला डाबू म्हणाले "बाबा कीर्तन करू का?" बाबांनी होकार देताच 'रघुपति राघव राजाराम' चा गजर सुरू झाला सगळेजण त्यात रंगले लुटालूट व कत्तली करणारे हे लोक रोज पूजा करतात, रामायण-पाठ करतात, तुळसीची

माळ गळघात घालतात कीर्तन सपले आणि सगळे एकामागून एक पुढे येत बावाचे पाय धरू लागले 'बाबा, आशीर्वाद द्या' विनोबांनी आशीर्वाद देत म्हटले "सद्भावना ठेवा देवावर श्रद्धा ठेवा" डोळे पुसत प्रत्येकजण बाजूला होई यात्रीदलातील एक धमिनी त्यांना कुकुमतिलक लावी दुमरी हातात राखी बांधी "आम्ही पापी अपराधी आणि तरीहि तुम्हा बहीणींनी भावानी आमच्यावर स्नेह-वर्षाव केला, त्याची आठवण कधीहि विसरणार नाही। वागी बघूना जास्त बोलवेना बाहेर पोलिसाची गाडी तमार होनी सारे गाडीत जाऊन बसले जेलचे फाटक येताच उतरले विनोबांच्या सोबतच्या नव्या भाऊबहीणीचा अखेरचा निरोप घेत म्हणाले, "पत्र पाठवून बाबांच्या गाप्टी वळवीत जा म्हणजे जेलच्या जीवनात आधार मिळेल आम्हाला देवाच्या दयेनें कधी काळी जेलच्या बाहेर येना आले तर आम्ही बाबाचेच काम करू।"

मध्यप्रदेशाच्या राज्यपालांनी भिडला पँऊन विनोबाचे अभिनदन केलें. दिल्लीहून राष्ट्रपतीची अभिनदाची तार आली, 'तुमच्या कार्याबद्दल आज सारें राष्ट्र आशेच्या व आनंदाच्या दृष्टीनें पाहत आहे' देशोदेशीच्या वृत्तपत्रात अहिंसेच्या चमत्कारावर लेख लिहिले गेले बुद्धदेवांनी अगुलीमाल राक्षसाचे परिवर्तन केलें त्याची अनेकाना आठवण झाली विनोबा म्हणाले—“येथें जे वाही घडले, ती प्रभूची कृपा आहे तेव्हा १६ आणि थेंब त्याचे आहे पण त्या थेंबाची वाटणीच करायची झाली तर शरण आलेल्या डाकूकडे थेंबाचा मोठा वाटा जाईल दुसरा नवर येईल पोलिसाचा त्यांनी मनात आणले असते तर हू काम होऊ दिले नसतें तितरें थेंब आहे, दूरदूर जमलात जाऊन डाकूना भेटणाऱ्या वायकत्यांना आणि चौथें थेंब मला आहे, अन् तें रुपयात एक नव्या पंश्याइतके तेहि ईश्वरचरणी अर्पून भी मुक्त होऊन जात आहे'

‘धर्मक्षेत्रे भिण्डक्षेत्रे समवेता युयुत्सव

पौलोस्ता डाकशश्चैव किमकुर्वत सजय'

असे म्हणत विनोबांनी चवळ-यात्रा आरंभ केली तेव्हा पुढें काय घडणार याची त्यांना कल्पनाहि नव्हती जें वाही घडले स्थाला त्यांनी 'अहिंसेचा साक्षात्कार' म्हटलें "मला असा सामूहिक साक्षात्कार तोवदा झाला आहे पहिला तेलगणात पोचमपल्लीला, दुसरा विहारमध्ये आणि हा तिसरा"

मैत्री : १० :

इग्रज इतिहासकारानी देयी अहिल्याबाई होळकर याचेविषयी लिहिले आहे की 'मराठ्यानी, एका सत महिलेच्या हाती राजसत्ता देण्याचा घाडसी नी यशस्वी प्रयोग करून दाखवला' अहिल्याबाईविषयी विनोवाना विलक्षण आदर आणि त्यामुळेंच इदूर नगराचेहि अधिक आपर्पण सान्या भारत-यात्रेंत 'रैन बसेरा कर ले डेरा, उठ चलना परभात रे' हा त्यांचा दिनक्रम. दहा-पाच लाखाचे मोठें शहर येवो की पाच-दहा शोपड्याचे लहान गाव येवो, विनोवाचा एक दिवसाचा मुक्काम ठरलेला क्वचित् बुठें सभासमेलनामुळे ते चार-दोन दिवस अधिक राहत पण इदुरात ते महिनाभर राहिले इदूर हे भारतातील एक मध्यवर्ती स्थान, महाराष्ट्र गुजरात व राजस्थानच्या सीमे-पासून जवळ असलेले, संस्कृति-संगमाचे, विनोवाच्या भाषेंत 'सौम्य नगर' अहिल्याबाईंच्या पुण्याईनें पावन झालेल्या या शहरातच अखिल भारतीय कस्तुरवा ट्रस्टनें आपले प्रधान केन्द्र कस्तुरवाग्राम बसविले आहे त्यामुळें शांतीची शक्ति, अहिंसेची शक्ति निर्माण करण्यात इदूरच्या स्त्रियांनी पुढाकार घ्यावा व स्त्री शक्तीचे मातृशक्तीचे मंगल दर्शन जगाला घडवावें ही विनोवाची आकांक्षा

इदुरात घरोघरी सर्वोदय-पात्र स्थापित व्हावें, विश्वशांतिकरता, अहिंसक शांतिकरता हे मतदान आहे, असे समजून मातांनी आपल्या बालका-कडून मूठभर धान्य नित्यनेमानें सर्वोदय पात्रात टाकावें शकराच्या पिडीवर घेंव घेंव अल्पेक हत्तो तसा सर्वोदय पात्रातहि न चुकता धान्य टाकावें

रक्मीणीने एवा मुद्रशीपत्रानें श्रीकृष्णाला तराजूत तोल्ले त्याप्रमाणें भक्ति व विचारपूर्वक टाकलें गेलेले धान्य विश्वकल्याणकारी भगल अहिसक शक्ति निर्माण करेल विनोबाच्या आवासेनुसार इंदूरच्या महिलानी व पुरषानी शहरातील दहा हजार घरात सर्वोदय-भाषें स्थापन केली

अतर्वाह्य शुचिता, स्वच्छता हें आध्यात्मिक जीवनाचे अधिष्ठान आहे बाह्य स्वच्छतेवरता 'स्वच्छ इंदूर सप्ताह' चालवून विनोबासोबत इंदूरच्या शेंकडों नागरिकांनी नगर स्वच्छ करण्याच्या कामात भाग घेतला महा-राष्ट्रातील अप्पासाहब पटवर्धन यांनी भगीभुक्तीच्या वैज्ञानिक प्रश्रीपेचे नाग-रिकांना दर्शन घडवले प्रत्येक कुटुंबात प्रार्थना व स्वाध्याय याचा नित्यप्रम मुरु ध्वावा म्हणजे आतरिक शुचितेला सहाय्य होईल असेहि विनोबानी सुचवले

नगरासी विनोबाचा परिचय कमीच त्यामुळे इंदूरात रोज पहाटें हिडताना त्यानी प्रथमच सिनेमाची पोस्टरस पाहित्री अशी पोस्टरस पाहून लहान मुलावर किती वाईट संस्कार होत असनील या वल्पनेन त्याना दु छ झाले व त्याविषयी त्यानी तीव्र शब्दात निषेध प्रकट केला शहरातील सर्व समजस नागरिकाचा व विरोधत महिलाचा या कामाला एकदम पाठिवा मिळाला व पोस्टर आदोलनाला मुरवात पाली शहरातील सवमान्य प्रति ष्टित नागरिकाची एक समिति नेमून कोणतें पोस्टर अशोभनीय आहे हें ठरविण्याचे काम त्याच्याकडे सेपवले समितीच्या निर्णयानुसार जें पोस्टर अयोग्य ठरेल, ते काढून टाकण्याविषयी सवधित व्यक्तीसी चर्चा करायची व समजावून सांगण्याचे सर्व प्रयत्न थवल्यावर सत्याग्रह करायचा असे ठरविले गेले

स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये पक्षीय राजकारण घुसले म्हणजे त्या संस्थाद्वारे जनतेचा लाभ होण्याऐवजी नुकसान होतें म्हणून त्याचा कारभार पक्षमुक्त भूमिकेवरून चालावा स्थानिक प्रश्न सोडविण्याच्या कामात सवानी एकजुटीने सहयोग करावा, अशी विनोबानी इंदोर नगरनिगमच्या सदस्याना सूचना केली तसेच नगरनिगमचा कारभार टॅक्स वसवून नव्हे तर दानाच्या प्रक्रियेन चालविण्याचा प्रयोग करावा असाहि सुचवले स्वातंत्र्यानंतर जनता अधिकाधिक सरकाराभिमुख बनत चालली आहे प्रत्येक काम सरकारने करावे असें म्हणून स्वतः निष्क्रीय बनत चालली आहे लोकशाहीच्या विकासाच्या

/ही अत्यंत पातळ गोष्ट आहे जागृत, सक्रिय व स्वतंत्र जनमानस लोकशाही टिकवू शरते आजच्या मंत्र्यांच्या हाती जी सत्ता वेन्द्रित झाली आहे, ती पूर्वीच्या मोठमोठ्या बादशाहांच्या हाती देणिल नव्हती. औरंगजेबाचा हुकूम आमामपर्यंत पोहोचायलाच चार महीने लागत आज बाही मिनिटाच्या आत एव हुकूम सान्या देशभर पोहोचतो असा स्थितीन जननेने आपली अधिवाधिक यामें आपल्या अभिन्नमाने व आपल्या शक्तीने करावयास सुरवात केली तरच लोकशाही व स्वतंत्र टिकेल

इंदूर सर्वोदय नगर व्हावे याकरता तेथे एका नवीन आश्रमाची—
विमर्जन आश्रम—स्थापना १९६० च्या स्वतंत्र्यदिनाच्या सुमूहूर्तावर झाली विमर्जन म्हणजे जुन्या मूल्याचे विमर्जन व नव्या मूल्याचे विशेष सर्जन असे विनोबांनी सांगितले इंदूरातील सर्वोदय-कार्य चाळविण्याकरता तीन सदस्याची एव 'शून्य समिति' स्थापन केली आपल्या कार्यकर्त्यांनी शून्यवन् निरहकारी बनून काम करावे, स्थानिक लोकांनी एकाच्या आवडपाची भूमिका घ्यावी व सर्वोदय कार्यकर्त्यांनी त्याच्यामागे शून्याप्रमाणे उभे राहून त्याची शक्ति वाडवावी, असे विनोबा नेहमी सागत

प्राचीन आश्रमव्यवस्थेन समाजाला व व्यक्तीला विकासाची सर्वोत्तम संधि मिळते ग्रहचर्याश्रमात गुरुगृही राहून अध्ययन केल्यानंतर गृहस्थाश्रम व गृहस्थाश्रमानंतर ससाराच्या जटात्रयाच्या मुलावर सोपवून वानप्रस्थ बनून समाजसेवा आणि जीवनाती ईश्वरचिन्तना लोन होण्याकरता सन्यास अशी ही फार सुंदर योजना होती ही आश्रम-व्यवस्था माडली आणि जीवनातहि विस्कळितपणा आला आश्रमव्यवस्थेची पुन स्थापना करावी, बाही दिवस गृहस्थाश्रम केल्यानंतर व्यक्तींनी वानप्रस्थ वनावे म्हणजे समाजाला उत्तम सेवक मिळतील असा कल्पनेने विनोबांनी इंदूरात 'वानप्रस्थ मंडळा' ची स्थापना केली रिटायर (सेवानिवृत्त) झालेल्या लोकांना ते म्हणत 'तुम्हाला री-टायर करायचे आहे- पुन्हा कामाला लावायचे आहे, तुमच्या ज्ञानाचा व अनुभवाचा लाभ समाजाला मिळायला हवा

इंदूरातील सर्व व्यवसायाच्या लोकांशी हिनगुज करून विनोबांनी त्यांना आपापला स्वधर्म सांगितला व्यापाऱ्यांनी करणामूलक कातीच्या सर्वोदय-कार्यात सहकार्य करावे, शिक्षक, विद्यार्थ्यांनी बुद्धीची गुलामगिरी कधीहि

देत विनोबानी बिहारला पुन्हा जागविले 'बीधेमें कट्ठा, दान दो इकट्ठा' चा नवा मंत्र दिला प्रत्येक भाणसाने एक विध्यामाणे एक कट्ठा म्हणजे विसावा भाग द्यावा व उत्तम जमीनीचा भाग द्यावा, प्रत्येक खेड्यातील लोकांनी सामूहिक रूपाने अशा रीतीने जमीन देऊन भूमिहीनता नाहीशी करावी जमीन वाटपाचे काम आजवर भूदान कार्यकर्ते करित पण कार्य-कर्त्यांच्या अल्प संख्येमुळे बिहारात बरीच जमीन वाटायची राहिली होती यापुढे दाल्याने स्वतःच आपल्या गावच्या भूमिहीनाला जमीन वाटावी असे हि त्यांनी सांगितले

बिहारमधील बोधगयेच, समन्यथाश्रम, मुगेरचा खादीग्राम आश्रम, व पूर्णिया जिल्ह्यातील रानीपतरा या आश्रमाना भेटी देत भूदान प्राप्त करित व वाटोत, विनोबा पश्चिम बंगालातील हिमालयाच्या पायथ्याशी असलेल्या सिलीगुडीला पोहोचले हिमशिखराचे दर्शन घेत चहाच्या मळपातून यात्रा करित १९६१ च्या पाच मार्चला त्यांनी आसामात प्रवेश केला

प्राचीन प्रागज्योतिषपुर किंवा बामरूप म्हणजे आजचा आसाम भारताच्या या पूर्व प्रदेशात सूर्य सर्वात आधी उगवतो नी पाऊस सर्वात जास्त पडतो ओसरत्या वाळोवांसोबत विनोबा चालू लागत अन् काही वेळाने ऊन तापायला लागले म्हणून घडघाळ पहावे तो अवघे पाच साडेपाच वाजलेले आढळायचे पावसाला तर तिथे वेळकाळ माहितच नाही डोळ्यांना सुखविणारी आसामची हिरवीगार सृष्टि सांगते की, पावसाला सारे ऋतु सारखेच प्रिय घाटतात आसामच्या नंऋत्येवडील चैत्रपुजी येथे जगात सर्वात जास्त पाऊस पडतो तिबेटातून येणारी व पूर्व पाकिस्तानात जाणारी ब्रह्म-पुत्रा नदी आसामला उत्तम पीकहि देते व पुराच्या पाण्याने नुक्सानहि करते विनोबाना ब्रह्मपुत्रा फार आवडे 'ही आंतरराष्ट्रीय नदी आहे तिन्ही देशांना जोडते व भाणसानाहि एकत्र येण्याचा सदेश देते' गोहत्तीला ब्रह्मपुत्रेच्या तीरावरील एका टेकडीवरचे बामाख्या देवीचे मंदिर पुरातन वाळापासून तत्रविद्येचे वेदस्थान मानले जाई बामरूपात आलेल्या बाहेरच्या भाणसाना बामाख्यादेवी परत जाऊ देत नाही, अशी एक आख्यायिका आहे विनोबानाहि तिने पुरेपूर दीड वर्षे अडकवून ठेवले होते ब्रह्मदेशाकडून झालेल्या धायलडच्या आयमणामुळे आसामवर अनेक वर्षे शायःडच्या अहम

राजाचे राज्य होतें. सर्व परदेशी आक्रमकांना आपलें रूप देण्याची भरतभूमीची कला इथेहि प्रकट झाली अहम लोकानी वैष्णवधर्म स्वीकारला व ते स्थानिक जनतेत मिसळून गेले

विनोबा आसामात पोहोचले तेव्हा भाषिक दगे थावले होते पण बंगाली व आसामी लोकांच्या मनातील वटुता कायम होती विनोबानी ग्रामदानाचा, प्रेमाने एकत्र येण्याचा कार्यक्रम मांडून भाषिक प्रश्नाला कुशलतेने हाताळले. 'तुम्ही इथें कुणाकरता आला आहात' असा प्रश्न जेव्हा त्यांना विचारला जाई तेव्हा त्यांना ते म्हणत 'मी आपल्या ग्रामदानाच्या कामाकरता आलो आहे' आसामी व बंगाली लोकांची तुटलेली मनं जुळवणें हें एक आनुपंगिक कार्य झाले आसामी लोक सौम्य शांत स्वभावाचे व सुपीक जमीनीमुळें आळशी व अल्पसंतुष्ट आसामात बंगाली लोकांचे प्रमाण बरेंच जास्त पाकिस्तानातून आलेल्या निर्वासितामुळें तें आणखीच वाढलेले शिक्षणात पुढारलेले असल्यामुळें बंगाली लोकांनी आजवर अनेक महत्त्वाच्या जागा व्यापलेल्या होत्या आसामचा सारा व्यापार मारवाडी लोकांच्या हातीं व चहाच्या मळघातील मजूर बाहेरच्या बिहार औरिसा वगैरे प्रांतातील. मुसलमानांची सध्या जवळ जवळ निम्यापर्यंत पोहोचलेली. आदिवासींच्या अनेक जाती आसामचा सर्व डोंगराळ प्रदेश हजारी वर्षे व्यापून आहेत नाग लोकांनी तर एक तुकडा तोडून आपले स्वतंत्र राज्य स्थापन केलेच आहे कामेंग, सुवर्णश्री, सिजांग, लोहित, टिरप या पाच डिवीजन्सचा उत्तरेकडील नेफा प्रदेश भारत सरकारच्या प्रशासनाखाली आहे तिर्यें कुणालाहि परमिटशिवाय प्रवेश नाही खासी, जेतीया, गारो, लुशाई, कछारी वगैरे सर्व आदिवासी रोमन लिपीत आपापली भाषा शिकतात म्हणजे खुद्द आसामात आसामी भाषा बोलणारे लोक अल्पसंख्य आहेत. आसामात आसामी भाषेचेच प्रभुत्व चालावे ही त्यांची इच्छा आहे व त्यातूनच भाषिक दगे उद्भवले १९६० च्या जुलैत बंगाली लोकांची घरें जाळणें, त्यांना बाहेर हुसकावून लावणें वगैरे दुःखद प्रकार घडले यात शहरातील लोकांनी व विशेषत विद्यार्थ्यांनी पुढाकार घेतला खेड्यातील लोक कित्येक ठिकाणी आपल्या बंगाली शेजाऱ्यांना वाचवण्याकरता धावले.

आसामात विनोबा येण्यापूर्वी हि वाही ग्रामदाने झाली होती. विनोबा लोकाना सांगत "ग्रामदान हा सामूहिक उत्थापाचा कार्यक्रम आहे. पूर्वी सहभजनाचा कार्यक्रम चाले. त्यासोबत महामोजनच नव्हे तर सहजीवन हवे आहे. या विज्ञानयुगात लहान कुटुंबे व लहान देश टिकणार नाहीत. विज्ञान आपल्याला व्यापक व्हायला सांगते. तेव्हा आता आपण सर्व घेडघाचे कुटुंब, गावचे गोवृळ वर या व देशाना एकत्र आणून विश्वराज्य स्थापू. या ग्रामस्वराज्य व विश्वराज्य ही आमची दोन उद्दिष्टे आहेत. दोन विदूची रेघ वनते. आतापर्यंत आपण म्हणत असू की 'ही माझी जमीन, हे माझे घर, हे माझे कुटुंब' आता यापुढे 'माझे' म्हणायचे नाही, 'आपले सर्वांचे' म्हणायचे 'मी' ची भाषा आता चालायची नाही. विज्ञान आणि आत्मज्ञान या दोहोंचे 'मी व माझे' यावर जोरदार प्रहार होताहेत. माणसाला सुख हवे असते व दुःख नको असते. दोहोंचीहि एकच युक्ति आहे—वाढून जा, सुख वाढले म्हणजे वाढते व दुःख वाढले म्हणजे कमी होते. माणसाला खाण्यात जेवडा आनंद होतो त्यापेक्षा खाऊ घालण्यात जास्त होतो. स्वतः उपाशी राहून दुसऱ्याला खाऊ घालणे, दुसऱ्याची सेवा करणे या गोष्टी जनावरात आढळत नाहीत. जे आपल्याच मुखदुःखाकडे लक्ष देतात, आपल्या सुखाने सुखी व आपल्या दुःखाने दुःखी होऊन त्यांना मी जनावर म्हणता व जे दुसऱ्याच्या मुखदुःखाकडे लक्ष देतात, दुसऱ्याच्या सुखाने सुखी व दुःखाने दुःखी होतात त्यांना मी माणस म्हणता.

आसामात पाचशे वर्षांपूर्वी शंकरदेव नावाचे महान् सतगुरुप हाऊन गेले. त्यांनी वृष्णव धर्माचा प्रचार केला व 'एकशरणीया' पथ स्थापन केला. माधवदेव हे त्याचे पट्टशिष्य. शंकरदेव माधवदेव या दाघाचे आसामच्या हृदयावर आजहि राज्य चालते. कीर्तनघाषा, नामघोषा हे त्याचे ग्रंथ अतिशय लोकप्रिय आहेत. त्या दाघानी नामसकीर्तनावर विशेष भर दिला. आसामात प्रत्येक घेडघात 'नामघर' असते. गावचे सर्व लोक तेथे एकत्र जमतात व नामसकीर्तन करतात. हे लोक मूर्तिपूजा मानत नाहीत. त्यामुळे नामघरान मूर्ति नसते. वृष्ण हे त्याचे आराध्य दैवत. 'चला रे चला, आपण वृंदावनात जाऊ, कृष्णलीला पाहू' अशा आशयाची शेकडा गीते लोक्याच्या मुखात घेऊन असतात. विनोबांनी आसाम यात्रेत

शकरदेव व माधवदेव यांच्या ग्रथाचे सखोल अध्ययन करून 'नामघोषा-सार' हा ग्रंथ प्रकाशित केला. मूळ नामघोषा या ग्रंथातील निवडक साररूप अग घेऊन त्याचे वर्गीकरण करून आसामला सर्वोत्तम देणगी दिली. ज्ञानदेव, एवनाय, रामदास, तुकाराम इत्यादि सतांच्या भजनाचेहि असेच सार त्यांनी मराठी जनतेला दिले आहे 'नामघोषा-सार' चा आसामच्या मनावर खोल आध्यात्मिक परिणाम झाला. विनोबा रोजच्या प्रवचनात शकरदेव व माधवदेवांची वचने सागून ग्रामदानाचा विचार सागत. ते नेहमी म्हणतात "मी नवे असे काहीच सागत नाही जुन्या सतानी जें सागून ठेवले आहे त्यावर फक्त भाष्य करतो. त्याचा युगानुकूल असा अर्थ सागतो " आसामचे नामघर विनोदाना फार आवडे पण त्यासोबत 'कामधर' हि हवे. सर्व लोकांनी मिळून काम करावें व वाटून खायला सिकावे असे ते सागत. "वैष्णव लोक विष्णूला सर्व सृष्टीचा स्वामी मानतात. तेव्हा जो स्वतःला जमीनीचा मालक म्हणवेल तो अवैष्णव ठरेल जमीनीची व्यक्तिगत मालकी नाहीशी करून ग्रामदान करणें हे प्रत्येक वैष्णवाचे कर्तव्य आहे "

पाकिस्तानातून वेकामदेशीर मार्गानें येणाऱ्याचा प्रश्न हा आसामचा एक अवलत'प्रश्न आहे पूर्व पाकिस्तानात लोकसंख्या फार व जमीन कमी आणि त्या मानाने आसामात जमीन बरीच अधिक आहे. पूर्व पाकिस्तानचे मुसलमान लोक आसामात येऊन मजुरी करतात व पैसे मिळवून जमीन खरेदी करून राहतात. अशाची संख्या सारखी वाढते आहे विनोबा म्हणाले की "या प्रश्नावर ग्रामदान हाच एक सोपा उपाय आहे ग्रामदान झाले म्हणजे जमीन ग्रामसभेच्या मालकीची होईल कुणालाहि जमीन विकता येणार नाही की विकत घेता येणार नाही मग जमीनीच्या लोभाने येणाऱ्या बाहेरच्या लोकांना सहजच आळा बसेल ग्रामदानानंतर ग्रामसभाज बनेल, सर्व लोक परस्पराची काळजी करू लागतील. जर आपल्या गावात बाहेरून कोणी आला तर चटकन् लक्षात येईल " आज आसामचे नागरिक कोणते व बाहेरून आलेले कोणते हे ठरविणें फार कठिण होऊन बसलें आहे व त्यामुळे दोन देशात तेढहि वाढते आहे

आसामचे धातावरण ग्रामदान-ग्रामस्वराज्याला अधिक अनुकूल आहे-लोक साधारण खाऊन पिऊन सुखी आहेत फारशी विपमता नाही, फार

गरीबीहि नाही. लोकांत परस्पर सहकार्य करण्याची प्रवृत्ति अजूनहि कायम आहे. बाहेरच्या वॉईट गोष्टीचा अजून फारसा प्रभाव नाही. लोक बहुतेक सर्व गरजांच्या बाबतीत स्वावलंबी आहेत. घरोघर विणाई चालते. रेशमी किडे पाळण्यापासून तो कपडा तयार करण्यापर्यंतच्या सर्व क्रिया घरातच चालतात. आजकाल सुती कपडा बाहेरून येऊ लागला आहे तरीहि सूत घेऊन घरी विणाई करण्याचा प्रघात चालू आहे. जंगल भरपूर. इकडची घरे लाकडाची व बाबूची असतात. शेतकरी दिवसभरात आपले घर उभास्तो. “प्रत्येक खेड्याने आपापले प्रश्न स्वतः सोडवून आपल्या खेड्याच्या विकासाकरता योजना तयार करावी व ती अमलात आणण्याकरता एक होऊन कामाला लागवें. खेडे स्वावलंबी, स्वयंपूर्ण व एकरस झाले म्हणजे अनेक किल्ल्याप्रमाणे वनेल. देशाच्या संरक्षणाकरता ग्रामदान आवश्यक आहे. ग्रामदानाला मी ‘डिफेंस मेझर’ (संरक्षण योजना) म्हणतो. आसामांत तर त्याची विशेषच गरज आहे. खेड्यांमध्ये परस्पर प्रेम, सहकार्य नसेल, आपापसात भाडणें, मनोमालिन्य द्वेष राहील, गरीबाची अशीच उपेक्षा होत राहील तर देशाचे स्वातंत्र्य धोक्यात येईल.” असा इशारा विनोबा नेहमी देत

-- आसामच्या यात्रेतील महत्त्वाची घटना ‘मैत्री आश्रमा’ ची स्थापना ही आहे. चीन व भारताच्या सीमेजवळील हा भाग आंतरराष्ट्रीय दृष्टीने महत्त्वाचा केन्द्रबिंदू आहे, असे विनोबा १९६१ च्या जानेवारी पासून सारखे सांगू लागले. “विज्ञानाच्या प्रगतीमुळे पूर्वीच्या तोडणाऱ्या गोष्टीहि आता एकमेकांना जोडू लागल्या आहेत. समुद्र व हिमालय हे आजवर देशांना एकमेकांपासून दूर राखत पण आता प्रज्ञात महासागराच्या दोन तीरावरील जपान आणि अमेरिका आणि हिमालयाच्या अलीकडील नी पलीकडील भारत व चीन वायमये शेजारी बनले आहेत. कालाच्या अतापयेंत त्यांना शेजारी म्हणून रहायचे आहे. चीन-भारताचा हा असा प्रथम संपर्क घडतो आहे. प्रथम संपर्क हा आरंभी बघी कधी संपर्कचिहि रूप घेऊन येतो. पण आम्ही रक्षात ठेवले पाहिजे की या संपर्कातून मधुर सन्ध निर्माण झाले तर विश्वशांति स्थापित होईल व बटुता निर्माण झाल्यास विश्व-विनाश ओढवेल. विज्ञानामुळे माणसाचे बाह्य जीवन बदलत आहे पण आतील चित्त मात्र अजून पूर्वीचेच कायम आहे. इंग्लंड नावाचा एक देश आहे, याची अजवर

वादशाहला कल्पना देखील नव्हती आणि आज शाळकरी पोराना साऱ्या जगाची माहिती असते या प्रमाणे बुद्धि व्यापक होत चालली आहे पण हृदय अजून पूर्वोसारखेच सकुचित आहे. व्यापक बुद्धि व सकुचित मनाच्या या संघर्षात सारं जग होरपळून निघेल की काय अशी भीति निर्माण झाली आहे तेव्हा आपल्याला आता हृदयहि व्यापक वरायला हवे, विश्वमानव विश्वनागरिक वनायला हवे

दोन देशांच्या सीमेवर देशरक्षणाकरता दोन्ही देशांच्या फौजा ठेवण्याचा जुन्या जगाचा प्रघात आजहि कायम आहे विनोबानी नव्या युगाला अनुरूप असे पाऊल उचलले आणि चीन-भारत सीमेवरील नैफाच्या सुवन्सरी डिवीजनजवळ उत्तर लखीमपुर शहरात हिमालय-पुनाच्या छायेत ५ मार्च १९६१ रोजी मंत्री आश्रमाची स्थापना केली 'या आश्रमाचा उद्देश मंत्री, नियम मंत्री व कार्यक्रमहि मंत्री, हा राहील' असे सागून आश्रमामागील भूमिका स्पष्ट केली-"सीमेवर गुडविल मिशनचे काम व्हावे, स्नेहभाव निर्माण व्हावा, भारताच्या भावनात्मक एकीकरणाचे काम व्हावे, आसपासच्या ग्रामदांनी गावाच्या क्षेत्राशी संपर्क रहावा व स्त्री-शक्तीचा विकास व्हावा म्हणून हा आश्रम स्थापला आहे हा स्निग्धाचा आश्रम आहे" आसामात स्त्रीशक्ति जागृत दिसते आसामातील सर्वोदय कार्याचे नेतृत्व अमलप्रभा दास याचेकडे आहे त्याच्याजवळ त्यागी निष्ठावान भगिनीची एक सेना आहे यापुढे अहिंसेच्या क्षेत्रात पराक्रम करायचा आहे व त्यात स्त्रिया स्वाभाविकच पुढाकार घेऊ शकतील ही अपेक्षा आहे भारतातल्या भिन्न भिन्न प्रांतांच्या भगिनींनी मंत्री आश्रमात एवत्र राहून मंत्रीची सामूहिक साधना करावी, मरुत्पराच्या भाषा शिकव्या, सर्व भाषातील सर्वोत्तम ग्रंथाचे सर्व भारतीय भाषात भाषांतर करावे व जीवनाद्वारे मंत्रीचे वातावरण निर्माण करावे अशी कल्पना आहे आसामच्या यात्रेत तेथील कार्यकर्त्या भगिनींना 'गीताई' द्वारे मराठी भाषा शिकवून विनोबानी स्वतः भावनात्मक एकीकरणाच्या कार्यास प्रारंभ केला व पदयात्रेत अनेक वर्षे राहून त्याचे विचार अक्षरबद्ध करणारी त्याची मानसकन्या कुसुम देशपांडे हिला त्यांनी मंत्री आश्रमात ठेवले उत्तर लखीमपुर जिल्ह्यात बरोच ग्रामदाने झाली होती व सधन कार्याची योजना तयार करण्याचे काम चालले होते. इकडे ग्रामदानाद्वारे

करणामूलक प्रातीचा विचारं प्रतिष्ठित करण्याचे काम चालू होतं तर सीमे-पलीकडील चीनमध्ये मत्सरमूलक प्राति होऊन चुकली होती व त्याची षडु-गोड फळं चापायलाहि मिळाली होती. दोन देशाच्या वैचारिक सघर्षात आसा-मला फार मोठे काम करून दाखवायचे होतं. मंत्री आश्रमाच्या जवळ भार-तीय संन्याची छावणी व विमानतळ होता. काश्मीरात जनरल यदुनाथसिंग यांनी शांतिभौतिक वनून चंबळच्या घोंऱ्यांतील छाकूना प्रेमाचा सदेश देऊन, संन्यासमोर एक आदर्श ठेवला होनाच. 'निर्भय व निर्वैर अमून व हाती शस्त्र घेऊन लढतात ते वीर व निर्भय निर्वैर अमून शस्त्र न घेता लढतात ते महावीर. वीर हा फार लवकर महावीर होऊ शकतो' असे विनोबा नैहमी सांगत, विश्वमंत्रीकरता जवळील विमानतळ उपयोगी पडेल अशी विनोबाची वैज्ञानिक दृष्टि होती. 'मंत्री आश्रमा' ची स्थापना करून विनोबांनी चीन-भारत प्रश्नाच्या मूलमूत स्वरूपाकडे सर्वांचे लक्ष वेधले.

गोहती नगरातील महिला-सभेच्या भगिनींनी विनोबांच्या सल्ल्यानुसार 'महिला लोकसेवक सभा' ची स्थापना करून नवा उपक्रम सुरू केला. विनोबा त्यांना म्हणाले की "स्वराज्यानंतर काँग्रेसचे विसर्जन करून लोकसेवक-सभाची स्थापना करण्याचा गांधीजीचा सल्ला काँग्रेसने मानला असता तर देशात सेवा-संस्था बलशाली झाली असती व सत्ता-संस्थेवर तिचा प्रभाव पडला असता. ज्ञानी ऋषींच्या सल्ल्याने राज्यकारभार चालविण्याची प्राचीन भारतीय परंपरा नव्या आशयासकट पुनरुज्जीवित झाली असती. पण काँग्रेसने गांधीजीचा सल्ला मानला नाही त्यामुळे काँग्रेस हा एक केवळ राजकीय पक्ष बनला आणि देशात सत्तेचे राजकारण सुरू झाले. आता महिलानी गांधीजींच्या आदेशानुसार पुढचे पाऊल उचलून लोकसेवक-सभ स्थापित करावा. सर्व महिलानी पक्षमुक्त होऊन सेवाकार्यास लागावे, व पुरुष भाडत राहतील तर त्यांना लागू घालण्याचे काम करावे. आजवर पुरुषांच्या हाती जगाचा कारभार राहिला तर त्यातून दोन विश्वयुद्धे निर्माण झाली व तिसऱ्याची तयारी चालली आहे. तेव्हा आता स्त्रियांनी आपल्या हाती कारभार घेऊन जगाला शांतीचा मार्ग दाखवावा. . . . महिला लोकसेवक सभाने आपली वैचारिक भूमिका नीट लक्षात घ्यावी. माणसा-माणसात भेद निर्माण करणाऱ्या, एकमेकांपासून तोडणाऱ्या सर्व भेदाच्या भितीवर

नांदेवत द्यूत धरयू नदी ओलाउताना

वयाकुमांगीला सागराच्या सान्निध्यात गिळवर वसून, भारतात ग्रामस्वराज्याची स्थापना
 हाभीपयत अखंड पदयात्रा चालू ठवण्याची प्रतिज्ञा करीत असताना

प्रहार करून त्यांना तोडण्याचे, म्हणजेच जगाला जोडण्याचे काम आपल्याला करायचे आहे पॉवर पॉलिटिक्स (पक्षीय राजकारण) मुळे देशाचे फार नुकसान होतं आहे म्हणून आपल्याला तें खतम करून लोकनीतीची स्थापना करायची आहे ”

विनोबा जियें जातात तिथें नद्याहि त्याच्या भागोभाग वेगानें धावू लागतात विहारमध्ये विनोबाच्या विचारसरितेसोबत सर्व नद्यांना पूर आला काश्मीरात तर विनोबा जलप्रलयच घेऊन गेले कुराणात 'तूफाने-नूह' ची कहाणी आहे नूह नावाचा परमेश्वराचा एक प्रेषित होता. त्याचा सदेश लोकांनी ऐकला नाही म्हणून परमेश्वरानें जलप्रलय घडवून आणला त्याचा उल्लेख करून विनोबा म्हणत "नूह की तूफाने-नूह थापेंकी काय हवे आहे तुम्हाला ? प्रेमानें एक व्हा नाहीतर देव प्रलय पाठवेल " आसामात ब्रह्मपुत्रा व तिच्या उपनद्या घुमाकूळ घालत असताना विनोबा लोकांना सांगत 'ग्रामदानालाहि असाच पूर येऊ द्या नद्यांचे पूर पाठवून ईश्वर आपली परीक्षा घेतो आहे सवटात देव आठवतो म्हणून कुतीनें देवाजवळ वर मागितला की मला नैहमी सवटें दे नदीला भेदभाव माहीत नाही ती सर्वांचे सारखेंच नुकसान करते व आपल्याला भेदभाव विसरून प्रेमानें एक होण्याचा, करुणा व सहकार्याच्या पायावर नवा समाज उभारण्याचा सदेश देते जनतेनें पुस्त्यार्थी वनावें हसत हसत सवटाचा मुकाबला करायला शिकावे म्हणून देव असा आपत्ति निर्माण करतो ' काही खेड्यात गमतीदार घटना घडल्या विनोबाचे न ऐकता जमीनीची मालकी घट्ट पकडून ठेवणाऱ्यांची जमीनच ब्रह्मपुत्रेनें वाहून नेली अन् मग त्यांना हळूहळू वाटली, 'अरेरे, साधुवासाचे ऐंके असतें तर किती घरे झाले असतें ' विहारमध्ये काही बांही ठिकाणी नेमके याच्या उलट घडले बांही दात्यांनी पडित जमीन दान दिली तिचे वाटप झाले अन् लगेच पूर आला पुराबरोबर आलेल्या गाळामुळे ती पडित जमीन बागली झाली आणि ज्यांना मिळाली त्या गरीबांच्या दोतात भरघोस पिकें उभी राहिली.

आसाम प्रादेशिक बांग्रेस वमीटीनें ग्रामदानाचे कार्य करण्याचा ठराव पास केला "स्वराज्यापूर्वीच्या जुन्या पुण्याईवर तुम्ही किती दिवस
मा मा ८

जगणार ? स्वराज्यानंतर सत्ता हानी घेतल्यामुळे तुमचा पुण्यशयाचा कार्य-
क्रम सुरू झाला आहे 'क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकम् विशन्ति' तेव्हा आता
ग्रामदानाचे काम हानी घेऊन गावोगाव हिंडाल, सेवा कराल तर तुमचीहि
प्रतिष्ठा वाढेल " विरोधी पक्षाच्या लोकांना विनोबा आवाहन करीत की
कुस्ती घेऊयाची असेल तर आधी बाही व्यायाम नको करा करावयाला ? जनतेची
सेवा करा, दुखी लोकांची दुखे दूर करा म्हणजे तुम्ही सत्ताधारी पक्षाशी
कुस्ती घेऊयाला समर्थ व्हाल " राजकीय पक्ष ठराव करीत, पत्रके वाढत
पण पत्रकानी का कुठें काम होते ? विनोबा म्हणत एक पत्रक दुसऱ्या पत्रकाना
जन्म देते बाही व्यक्तीच्या हृदयाना विनोबा-विचार स्पर्श करी आणि
त्यांना चालवी आसामच्या असेव्हीचे स्पीकर यातीलच एक होते ग्राम-
दानाचा विचार सांगत ते खेडापाडी हिडू लागले पण विनोबाचे एवढ्याने
समाधान कुठून होणार ! 'तुमचे स्वतःचे गाव ग्रामदान झाले पाहिजे'
विनोबानी त्यांच्या मागे लसडा लावला त्याचे 'नराक' हे १०० वस्तीचे
मोठे गाव व त्यात अनेक प्रश्न ! पण ऋषींनी सांगितले आहे, 'आत्मा सत्यनाम
सत्य सकल्प' सत्य कामना, सत्य सकल्प सुफलित करण्याची शक्ति आत्म्यात
आहे माणसाला त्याचे भान नसतं म्हणून त्याला वाटतं की आपण दुबळे
आह्यात नगावचे ग्रामदान झाले तेव्हा विनोबा सोडून इतर सर्वांना
भलतंच आश्चर्य वाटले

माधवदेवाच्या एका भजनाचा विनोबा वारवार उल्लेख करीत
त्यात म्हटले आहे की 'दुसऱ्याचे दोष पाहणारा अधम पुरुष, गुणदोष दोन्हीहि
पाहणारा मध्यम पुरुष, गुणच पाहणारा उत्तम पुरुष व दुसऱ्याच्या थोडपाशा
गुणाचा विस्तार करून पाहणारा उत्तमोत्तम पुरुष असतो' विनोबा कार्यकर्त्यांना
नेहमी सांगत की माणसातील दोष म्हणजे भित नी गुण म्हणजे दरवाजा
आह दरवाज्यातून प्रवेश केला म्हणजे कुठल्याहि घरात सहज शिरता
येतं भितीकडून प्रवेश करण्याच्या प्रयत्नात आपलेच डोके आपटले जाते
'ईश्वराने त्रिगुणात्मक सृष्टि निर्माण केली आहे, आणि तुम्ही रज-तमाला
नाहीस करू इच्छिता' असे विनोबाना लोक म्हणत तेव्हा विनोबा सांगत की
प्रभूची सृष्टि आहे तशीच राहणार रजोगुण व तमोगुण नाहीसे व्हावे असे मी
म्हणत नाही तिन्ही गुणाची माणसाला गरज आहे मी फक्त एवढंच

सागतो की सत्त्वगुणाचे दृढ असावेत व रूढ नेतील तिकडे रजोगुणाच्या इजिनाने तमोगुणाच्या डब्यासकट जावे.

उत्तर प्रदेशातले तुलसीदास असोत, तमिळनाडूचे भारतीपार असोत, गुजरातचे नरसी मेहता असोत की आसामचे माधवदेव असोत, सर्वांची अनुभूति सारखीच आहे. भारतभूमीच्या गौरवाचे व वैशिष्ट्याचे सर्वांना सारखेच भान आहे. भारताने आधुनिक काळात जगाला चार मोठ्या देणग्या दिल्या असे सागून विनोबा म्हणाले की “सत्याग्रह-दर्शन, अधिचित्तावर आरोहण, सर्वोपासना आणि समन्वय या भारतात प्रकटलेल्या चार गोष्टींची आजच्या जगाला फार गरज होती”

ज्या भारताने जगाला बुद्धाचा अहिंसा-करणेचा विचार दिला, अहिंसेच्या मार्गाने स्वराज्य मिळविण्याचा अभिनव प्रयोग केला आणि आता करणामूलक क्रांतीचा प्रयोग करीत आहे, त्या भारताने गोव्याला स्वतंत्र करण्याकरता सेना पाठवली या घटनेमुळे जगभर खळबळ उडाली. भारता-कडून विशेष अपेक्षा ठेवणाऱ्या जगभरच्या शांतिवाद्यांना धक्का बसला. जपानच्या अहिंसाप्रेमी लोकानी तर हे कसे घडले हे विचारण्याकरता तावड-तोब एका भिडूला विनोबाकडे पाठवले. विनोबानी परिस्थितीचे अविवेक वृत्तीने विश्लेषण करीत सांगितले की “आज जगातल्या सर्व सरकाराचा आधार संन्य हाच आहे. संन्य असले म्हणजे त्याचा उपयोगहि केला जाणारच. तेव्हा शांतताप्रेमी लोकानी जनशक्ति जागृत करून सर्व सरकारापासून जनतेला मुक्त करण्याचा कार्यक्रम हाती घेतला पाहिजे मला आण्विक अस्त्राचे भय वाटत नाही. ती अस्त्रे अहिंसेच्या अगदी जवळ आहेत. आजच्या लढाईत क्रूरता नसते भूखंता असते. तीत सहार भयकर होतो पण तलवारीने एखाद्याचा गळा कापण्यात जी क्रूरता आहे ती नीट हिशोब करून नेमक्या दिशेने आकाशातून बांब टाकण्यात नाही. बांब टाकणाऱ्याला थड, शांत डोक्याने काम करावे लागते; नाहीतर बांब चुकीच्या ठिकाणी पडेल. माशी विज्ञानावर फार थड आहे. विज्ञान माणसाला अहिंसेबडे आणिले.”

आसामात नयनरम्य सृष्टिसौंदर्य असेल, सौम्य सोज्वळ प्रेमळ लोक असतील, नऊसोहून अधिक ग्रामदाने झाली असतील, एका भागात गावोगावी

ग्रामसभा स्थापन करून जमीन वाटण्याचे काम झाले असेल म्हणून वाय झाले, विनोबांनी आसामला अठरा महिन्यांचा प्रदीर्घ कालावधि दिला तो अधिकच झाला. विनोबा इतके दिवस हिंदुस्थानच्या अगदी सुदूर पूर्वेच्या कोपऱ्यात राहिले त्यामुळे देशभरच्या कार्यकर्त्यांना त्यांच्याकडे पोहोचणे हि अशक्य झाले असे अनेकानी म्हटले पण अरवि भानुदशीं अमनो, त्याला दूरवरचे दिमतें विनोबांची दृष्टि ईशान्येच्या हिमशिखराकडे होती हिमालयानें एक प्रश्न टाकला होता आणि विनोबांना त्याचे उत्तर मापडले होतें—'मीत्री' ।

* * *

पाकिस्तानांत सोळा दिवस : ११ :

“तुझी हाक ऐकून तुझ्यामागून कोणीच आले नाही तरीहि तू एकटाच पुढें जात रहा अघान्या रानी पाऊल कोसळतोय झसावात सुटला आहे, सारे दीप विझून गेले तरीहि तू आपला हृदय-दीप पेटवून एकटाच पुढें जात रहा” कवि रवीन्द्राचे हे अनेक वर्षांपूर्वीचे गीत जणू गाधीजीकरताच लिहिले होतें भारतात भेदाचा भस्मासुर मैमान घालत होता माणसाला आपला विसर पडला होता, भाऊ भावाला मारीत होता, सगळे विवेकदीप विझले होते पण गाधीजींनी आपले जीवन जाळून मानवतेची ज्योत जागवली. पूर्व पाकिस्तानातील नोआछालीत ते एकटेच पायी चालत गेले, भगलेली मनें जोडत गेले, तुटलेल्या तारा जुळवत गेले, उजाड जीवन फुलवीत गेले

पाच सप्टेंबर १९६२ ला आसामच्या सीमेवरून विनोवानो समोरचा मार्ग पाहिला आजवर त्यांनी कित्येकदा एका प्राताची सोमा ओलाडून दुसऱ्या प्रातात पाऊल टाकले होतें, पण आज ते दुसऱ्या प्रातात नव्हे तर दुसऱ्या देशात पाऊल टाकणार होते दुभंगलेल्या देशातल्या दुसऱ्या डाकलाचे दर्शन घेणार होते आसामातून पश्चिम बंगालात जायचे म्हणजे उत्तरेकडून चांगलाच चळसा घेऊन जावे लागतें व सोपा सरळ मार्ग घ्यायचा म्हणजे वाटेत पूर्व पाकिस्तान येतें काही महिन्यांपूर्वी विनोवानी पाकिस्तान सरकारला ह्या सोप्या सरळ मार्गावरून जाऊ देण्याविषयी परवानगी मागितली पाकिस्तान सरकार फकीराला कसे अडवणार ? परवानगी मिळाली आणि भारताच्या पंतप्रधानांनी जाहीर केले की “विनोवाची ही पूर्व पाकिस्तानची पदयात्रा थोड्या दिवसा-

पुरती असली तरी उभय देशांमध्ये सौहार्द स्थापन करण्यास सहाय्य होईल”
 हे प्रसिद्ध होताच पश्चिम पाकिस्तानातील वृत्तपत्रांनी विनोबांना प्रवेश दिल्या-
 बद्दल पाकिस्तान सरकारवर टीकेचा भडीमार सुरू केला. पाकिस्तानचे
 परराष्ट्रमंत्री श्री महमद अली यानी टीकेला उत्तर देत म्हटले की “विनोबांना
 पूर्व पाकिस्तानातून जाण्याची परवानगी देवळ मानवतेच्या दृष्टीनेच देण्यात
 आलेली असून पाकिस्तान सरकारच्या या वृत्तीचे फक्त भारतातच नव्हे तर
 साऱ्या जगात अभिनंदन करण्यात आले आहे. विनोबाजी आपल्या पदयात्रेच्या
 द्वारे क्षुभेच्छेचाच प्रचार करतील व त्यामुळे उभय देशात मैत्री स्थापन होण्यास
 मदत होईल. आम्ही तर भारताशी वधुत्वपूर्ण संबंध राखू इच्छितो.”

सोनारहाट या सीमेवरील गावातून विनोबांनी पाकिस्तानात प्रवेश केला.
 तेव्हा पाकिस्तानच्या जनतेने व अधिवास्यांनी त्यांचे उत्साहाने स्वागत केले.
 विनोबांनी पाक भूमीवरील प्रथम प्रवचनात म्हटले की “मी पाकिस्तानच्या
 जनतेकडे प्रेम व शांतीचा संदेश घेऊन आलो आहे. येथे मला काहीच
 वेगळेपणा भासत नाही. तीच हवा तेंच आकाश, तीच माती, तोच माणूस,
 तेंच स्नेहाने भरलेले मन. भारतातील जनतेच्या दर्शनाने माझे हृदय प्रेमाने
 उचबळून येई, तसेच आजही येत आहे. सर्व दुनिया माझी आहे आणि मी
 तिचा सेवक आहे. मी ‘जय जगत्’ म्हणतो. त्याचा अर्थ असा की दुनिया
 एक आहे, सर्व मानव एक आहेत.” भुरगामारी हा पाकिस्तानातील पदयात्रेचा
 पहिला पडाव दर्शनार्थींच्या जमावाने फुलून गेला होता. भारतातून हजारो
 मैल पायी चालून आलेल्या साधुवाद्यांच्या आगमनाची वार्ता राना बुणीहि
 न सांगता कळली होती. विनोबा बघी कधी कायंकरत्यांना म्हणत ‘तुम्ही
 काय भाषा प्रचार करणार? माझ्या हृदयीचे भाव ही हवा दशदिशेला घेऊन
 जाते, पाखरे भाषा संदेश घेऊन दूरदूर उडतात. आकाश माझे विचार सगळ्यांना
 सांगते.’ पाकिस्तानात विनोबांच्या ह्या साऱ्या अव्यक्त प्रचारकानी खूप प्रचार
 करून ठेवला होता. त्यामुळे त्यांच्या मुक्कामाच्या आसपासच्या पाचपन्नास
 खेड्यातील मुसलमान व हिंदू वाघवाचे थवे त्यांच्याभोवती गोळा होत. सारे
 प्राण वानात आणून त्यांचे नवनवे विचार ऐकत.

फक्त श्रोते बदलले होते पण विनोबा तेच व त्यांची भाषाहि तीच होती.
 “खेड्यापाड्यात राहणाऱ्या वाघवाना भेटता यावे म्हणून मी या विमानाच्या

युगातहि पायी यात्रा करीत तुमच्याकडे आलो पाकिस्तान सरकारने मला येथून जाण्याची परवानगी दिल्याबद्दल मी अतः करणपूर्वक आभार मानतो हा फकीर आहे, गरीबाचा सेवक आहे असे मानून सरकारने परवानगी दिली गरीब लोक भारतात आहेत व पाकिस्तानमध्येहि आहेत गरीबाची गरीबी मिटावी, दुखिताची दुखें दूर व्हावी, म्हणून आपण सर्वांनी वाय करायला हवे ते मी तुम्हाला सांगत आहे देवाने आपल्याला या जगात पाठवले ते सर्वांना समानभावाने पाठवले श्रीमताच्या घरी जन्माला येणारे मूल दागिने घालून जन्म घेत नाही गरीब असो की श्रीमत असो, प्रत्येक घरात जन्माला येणारे मूल नागवेंच येते वरोवर काहीहि घेऊन येत नाही आणि आपण देवाघरी जातो तेव्हाहि काही घेऊन जात नाही मेल्यानंतर सर्वांच्या देहाची मातीच होते एकाच्या देहाचे सोने नी दुसऱ्याची राख असे होत नाही याचा अर्थ असा की आपण समानतेचा आदर्श राखावा असे देव आपल्याला शिक्वतो हवा, पाणी आणि सूर्यप्रकाश या देवाने दिलेल्या गोष्टी सर्वांकरता आहेत, त्याच प्रमाणे जमीनहि देवाने दिली आहे, ती सर्वांकरता आहे, तिचा मालक अल्लाह (देव) आहे. माणूस जर म्हणेल की मी जमीनीचा मालक आहे तर तो देवाची जागा घेण्याचा प्रयत्न होईल, ईश्वरद्रोह ठरेल तुमच्या गावात भूमिहीन आहेत व भूमिवानहि भूमिहीनाना तुम्हीच जमीन घापची आहे दानाचे महात्म्य सर्वंच धर्मांनी सांगितले आहे कुराणात म्हटले आहे की 'देवाने तुला जे काही थोडेफार दिले आहे त्यातून तू दान दे' परमेश्वर रहमान रहीम, दयाळू कृपाळू आहे तर आपण निष्ठुर बनून कसे चालेल ? आपल्यालाहि दुखितादिपयी दया करणा राखायला हवी सर्वांवर समभावाने प्रेम करायला हवे देवाने पशु-पक्षाना वाणी दिली नाही, फक्त माणसालाच दिली आहे म्हणून त्या वाणीचा उपयोग सत्यवचनात, प्रेमाने मधुर बोलण्यात करावा इतर कशात करू नये '

सधेनंतर मौन प्रार्थना झाली हिंदु मुसलमान ख्रिस्ती या सर्वांनी मिळून एकत्र मौन प्रार्थना करण्याचा पाकिस्तानच्या इतिहासातील तो पहिलाच प्रसंग होता पाच मिनिटे सारी सभा ध्यानस्थ बसली सामूहिक ध्यानाचा सर्वांवर अद्भुत परिणाम झाला सधेनंतर विनोदानी गावात कुणाला कुराण म्हणता येते का म्हणून विचारले कुराण-पाठ झाल्यानंतर ते यात्रेची व्यवस्था

वरणाच्या स्यानिव' लोवाना म्हणाले 'तुम्ही मला घाऊ पिऊ घातलेंत पण गावच्या भूमिहीनांना आज काय मिळालें ? त्यांना कोण घाऊ घालणार ?' भारताप्रमाणें पाकिस्तानातहि विनोबा-यात्री-दलाची सारी व्यवस्था गाववरी करीत तेथे विनोबा सरकारी पाहुणे असल्यामुळें, पोलीस विभागाचे, धार्मिक विभागाचे वगैरे वाही सरकारी लोकहि यात्रेवरोबर राहत

तिन्हीसाजा होऊन गेल्या दिवेलामणीची वेळ एसा मुसलमान घडूच्या अतरीचा देव जागला तो परत विनोबावडे येऊन म्हणाला 'माझ्या-जवळ चार एकर जमीन आहे धरी घाणारेहि यरेच आहेत तरी पण एक बीघा जमीन भूमिहीनांकरता द्यायची इच्छा होते आहे' दानपत्रावर सही करताना तो पुन्हा म्हणाला 'एव बीघा नको, एव एकर लिहून घ्या एक बीघा त्याला कसा पुरेल ? रजिस्ट्रेशन फी देणील मीच देईन' दात्यानें अश्रु-नयनानी विनोबाच्या हाती दानपत्र दिले विनोबानी त्याच्या घाघावर हात ठेवीत म्हटले की 'तुम्हाला आशीर्वाद दे अशी मी अल्लाजवळ प्रार्थना करतो दोषाच्याहि डोळ्यातून आसवें ओपळली पाकिस्तान-यात्रेच्या पहिल्या दिवशीच्या पावन मुहूर्तावर प्रथम भूदान मिळाले आणि पाकिस्तानात भूदानाची गंगोत्री प्रवटली अब्दुल खालिक मुनशी हा पाकिस्तानचा रामचन्द्र रेड्डी झाला आणि भुरगामारी हे पोचमपल्ली झाले

भारभीच्या एक दोन दिवसात जनता 'पाकिस्तान जिदावाद' च्या घोषनेनें विनोबाचे स्वागत करी विनोबा सांगत की "जय जगत् मध्ये जगातल्या सर्व देशांचा विजय येऊन जातो 'पाकिस्तान जिदावाद' व 'जय हिंद' हे दोन्हीहि 'जय जगत्' च्या पोटातच आहेत" पुढच्या मुक्कामापासून पाकिस्तानच्या जनतेनें 'जय जगत्' चा उद्घोष सुरू केला विश्वराज्याचा विचार घाणीत आला शब्दानंतर वृत्ति येते, विचारानंतर आचार येतो एका पत्र-धाराने विचारले की 'ब्रह्मपुत्रेच्या पुराचे निवर्तण कस करायचे' विनोबा म्हणाले 'त्या करता भारत व पाक या दोन्ही देशांना एकत्र यावें लागेल दोन्ही देशाचे कॉन्फेडरेशन केल्याने असे अनेक प्रश्न सुटू शकतील पुढे आपल्याला जगाचे फेडरेशन करायचे आहे भारत व पाकचे कॉन्फेडरेशन हे वर्ल्ड फेडरेशनचे पहिले पाऊल ठरेल'

“पाकिस्तान या राष्ट्राचा विजय व्हावा अशी आपली इच्छा असेल तर राष्ट्राच्या इमारतीचा पाया म्हणजे खेडो मजबूत वनली पाहीजेत पाया कमजोर असेल तर वरचे मजले ढासळल्यावाचून राहणार नाहीत खेड्यातील लोक गरीब, दुखी व असतुष्ट राहतील तर राष्ट्राची उन्नति होणे अशक्य आहे म्हणून सर्वांनी आपले लक्ष खेड्यावर द्यावे जमीनीचा प्रश्न प्रेमाच्या मार्गाने सोडवावा, खेड्यांतल्या सर्व लोकांना काम मिळावे म्हणून ग्रामोद्योग सुरू करावे धरोधरी चर्खे चालवावे, जातिभेद, धर्मभेद नाहीते करून प्रेमाच्या आधारावर ग्रामपरिवार निर्माण करावा, परस्पर सहकार्याने काम करण्याची वृत्ति निर्माण करावी धान्याचे उत्पादन वाढवल्याशिवाय सर्वांना पोटभर खायला कसे मिळणार? त्याकरता विज्ञानाचे सहाय्य तर घेतलेच पाहीजे पण मजूरालाहि सतुष्ट ठेवले पाहीजे आज मजूर मन लावून काम करीत नाही कारण त्याला दुसऱ्याच्या शेतावर काम करावे लागते मालक त्याला मजूरी देण्यात कजूशी करतो व मजूर काम करण्यात कजूशी करतो जरा लक्ष नसले की बसून राहतो बोघेहि मिळून राष्ट्राचे नुकसान करतात. मजूराना स्वतःची अशी जमीन मिळाली तर ते जीव लावून काम करतील म्हणून राष्ट्रहिताच्या दृष्टीने भूमिहीनाना जमीन देणे आवश्यक आहे मजूर असतुष्ट राहिल तर कम्युनिझम वाढेल सलवारीच्या जोरावर कम्युनिझमला अडवता येणार नाही ”

विनोबाच्या मुक्कामाभोवतीची गर्दी सारखी वाढत होती पाकिस्तानची जनता मुक्तमनाने सांगुवावावर प्रेम-वर्षाव करीत होती दानवर्षाहि थोडी थोडी होऊ लागली होती हिंदू लोक अनेक वर्षांनंतर रस्त्यावर ‘रामकृष्ण-हरि’ वा जयघोष करीत हाते चरणघूलि घ्यायला येणाऱ्या भाविकांच्या रांगेमूळे विनोबाची वाट अनेकदा अडविली जाई कधी कुणी जवळच्या मदिरात चलण्याचा आग्रह केला तर विनोबा चार दोन फर्लांग अधिक चालून देवदर्शनास जात “मी मदिरात गेला नाही तर मदिराच्या प्रतिष्ठेला धक्का लागेल मदिराची प्रतिष्ठा कायम रहावी म्हणून मी मदिरात जातो ” असे ते सागत लोकांनी भय सोडावे, हे रोजच्या प्रवचनाने ते सागत असत . ‘मी देह आहे—असे मानणारा कधीच निर्भय होऊ शकत नाही मी देह नसून आत्मा आहे, हे ओळखल्याने निर्भयता सहजपणे साधते अशा माणसाला

गुणाचे भय वाटत नाही व इतर गुणाला हि त्याचे भय वाटत नाही लोक ज्वाला घाबरतात तो घर निर्भय नाही, जो दुसऱ्यांना गुलाम बनवतो तो घऱ्या अर्थाचे स्वतंत्र नाही निर्भयता व प्रेम हा इस्लामचा पाया आहे तेव्हा सर्वांना निर्भय बनविणारा, प्रेम शिवविणारा भूदानाचा कार्यक्रम हाती घेणे हे इस्लामी राष्ट्राचे धर्तव्य आहे पुराणाने स्पष्ट निर्देश आहे की धर्माच्या वावतीत जबरदस्ती होऊच शकत नाही सर्वांवर प्रेम करणे, नम्रतेने प्रेमाने आपला विचार समजावून सांगणे, शांति राखणे ही इस्लामची शिक्कण आहे इस्लामचा अर्थच मुळी आहे, शांति तेव्हा विश्वशांति स्थापन करण्यावरता इस्लाम मानणान्यांनी भूदानयज्ञात सहकार्य घेले पाहिजे "

पगलापीर हें म्हणजे गाव पण पाच दात्यांनी भूदान दिले बाहेरून आलेल्या एका तरणाने विनोबाचे धूप फोटो घेतले नंतर तो त्यांना भेटला आणि म्हणाला "मी सिनेमट आहे डाव्यात राहतो धर्तमानपत्रात तुमच्या पदयात्रेचे वृत्त वाचल्यापामून तुम्हाला भेटावेस वाटू लागले तुमच्या कामाबद्दल मला फार आदर व श्रद्धा वाटते त्या श्रद्धेचे प्रतीक म्हणून मी माझ्या मालकीच्या तीन एकर जमीनीचे दान अर्पण करीत आहे " विनोबांनी प्रेमाने त्याच्या पाठीवरून हात फिरवला फकीराच्या सोळीत श्रद्धेने भारलेले भूदान टाकून तो तडण डाव्याला परतला माणसाच्या मनात मद्भावना असते, जागवल्याने ती जागते, ह जगाला सांगून गेला चणेफुटाणे विवणारा एक गरीब पोऱ्या विनोबाकडे आला आणि म्हणाला 'माझ्या जवळ जमीन नाही, दान घायला संपत्तिहि नाही, पण चणेफुटाणे विकून हे पाच रुपये जमवले आहेत ते श्रद्धेने अर्पण करीत आहे आपण स्वीकार करावा ' विनोबा सदागदित झाले माणसाच्या हृदयाचा प्याला प्रेमाने भरलेला आहे, प्रेम दिले की प्रेम मिळते, देव सगळ्यांच्याच हृदयमंदिरांत राहतो, ह सारें त्यांना माहीत होतें आणि तरीहि पाकिस्तानच्या जनतेचे अपार प्रेम पाहून त्यांना वाटे की 'देणारा अतः हस्तानी देत आहे नी घेणाऱ्याजवळ फक्त दोनच हात आहेत.'

रंगपूरला विनोबाचा मुक्काम पाकिस्तानच्या राष्ट्रीय परिषदेचे सदस्य मसीहूर रहमान याच्या घरी होता सहरातील सुशिक्षित लोकानी नाना प्रश्न विचारले व अनपेक्षित उत्तरे ऐकून ते थक्क झाले एकाने विचारले

पाकिस्तानच्या वेस्तिक डेमॉन्सीबद्दल तुमचे काय मत आहे? विनोबानी उत्तर दिले की "तो एक चांगला प्रयोग आहे पण त्याकडे सत्तेच्या दृष्टीने न पाहता प्रेम व करणेच्या दृष्टीने पाहिले पाहिजे सत्तेबरोबर येणारे ईर्ष्या, द्वेष नी झगडे, सत्तेच्या विकेन्द्रीकरणाबरोबर खालपर्यंत येतील तर त्यातून फायद्याऐवजी नुकसानच होईल म्हणून प्रेम व करणा यावर आधारित अशी लोकशाही निर्माण केली पाहिजे खंडघातील लोक आपली एक समिति-ग्राम-सभा-स्थापतील प्रत्येक माणूस गावाच्या कल्याणाकरता ग्रामसभेला आपल्या उत्पन्नाचा एक भाग देत राहील गावातील झगडे गावातच मिटवले जातील, बाहेरच्या कोर्टात जाणार नाहीत. भूमिहीनांना जमीन दिली जाईल गावाचे ग्रामदान होऊन मालकी नाहीशी होईल तर लोकशाहीचा पाया मजबूत होईल. आज देशावर सकट उभे झाले म्हणजे लोकशाही असलेल्या राष्ट्रातहि सकट-निवारणाच्या नावाने लोकशाही खतम केली जावे म्हणजे सकटकालात लोक-शाहीचा स्वतःवरच विश्वास नाही याचे मुख्य कारण हे आहे की सरकारचा आधार सैन्यशक्ति हा आहे जोपर्यंत लोकशाही अहिंसेच्या पामावर उभारली जाणार नाही, तावर खरी लोकशाही येणार नाही"

दुसऱ्याने कम्युनिझमविषयी प्रश्न विचारला विनोबा म्हणाले की "कम्युनिझममध्ये हिंसक साधनांचा उपयोग केला जात असला तरी कम्युनिझमची मुख्य शक्ति करुणा ही आहे गरीबांच्या दुःखाचे निवारण झाले पाहिजे अशी त्याच्यात तीव्र भावना असते ती आपल्यातहि असायला हवी ज्याचा अहिंसेवर शांतीवर विश्वास असतो ते 'जैसे थे' चाहतात व समाज-व्यवस्थेत परिवर्तन चाहणारे हिंसेचा आश्रय घेतात मार्क्सच्या डायलॅक्टिक्सच्या भाषेत बोलायचे झाल्यास मी असे म्हणेन की अहिंसा आणि 'स्टेट्स को' (जैसे थे) हा झाला यिसिस, हिंसा आणि त्राति हा वॅन्टी यिसिस व अहिंसक त्राति हा सियेसिस आहे" प्रश्नकर्त्याची जिज्ञासा वाढली 'अहिंसक त्राति' वशी घडवून आणायची, तें साया 'विनोबा पुढे सांगू लागले "त्याकरता पाच गोष्टी केल्या पाहिजेत—(१) सत्तेचे विकेन्द्रीकरण केले पाहिजे खंडघात सर्वांत खालच्या घटकात सर्वांत अधिक भौतिक सत्ता व सर्वांत वरच्या घटकात सर्वांत कमी भौतिक सत्ता आणि अधिकाधिक नैतिक सत्ता रहावी (२) सहयोगी समाजाची संघटना केली पाहिजे (३) प्रत्येक व्यक्तीच्या सर्वांगी

‘विकासाला पूर्ण संधि मिळाली पाहिजे (४) समाज-वत्याणासाठी आपली सेवा समर्पण करण्याची बुद्धि प्रत्येक व्यक्तीत विकसित झाली पाहिजे (५) शिक्षण-क्षेत्रात ज्ञान व कर्म याचा समन्वय झाला पाहिजे

पहाटे चारच्या ठोक्याला विनोबा नागेश्वरीहून भीतरबदल जायला निघाले तेव्हा वाटेत अधारात एक गृहस्थ उभा असलेला दिसला त्याच्या हातात एक वाटली होती विनोबाना पाहताच तो पुढे होऊन म्हणाला, “माझा मुलगा आजारी आहे, पुष्कळ औषधे घेली पण गुण काही घेत नाही आपण या वाटलीतले पाणी मतरून द्या म्हणजे माझा मुलगा बरा होऊन जाईल” विनोबानी त्याचा हात धरला, वाटली हातात घेत ते म्हणाले “अल्लावरती श्रद्धा असेल तर मुलगा निश्चित बरा होईल” तो माणूस सलाम करून निघून गेला भारतातून आलेल्या परकीयांच्या स्पर्शाने आपला मुलगा बरा होईल ही पाकिस्तानच्या मुसलमानांची श्रद्धा सांगते की कुठेहि जा, माणसाचे हृदय सारखेच आढळते

प्रत्येक गावात विनोबाचा मुबकाम बहुधा शाळेत असे ते शाळेची सर्व पाठ्यपुस्तके मागवीत व वाचीत पूर्वं पाकिस्तानात बंगाली भाषाच चालते लोकांचे बंगालीवर अतोनात प्रेम जर्दू लादली जाऊ नये, बंगाली रहावी म्हणून येथे फार मोठी चळवळहि झाली होती रवीन्द्रनाथदासांचा उत्सव भारताप्रमाणेच पूर्वं पाकिस्तानात उत्साहाने साजरा झाला रवीन्द्राची विश्वव्यापक दृष्टि असल्यामुळे त्यांच्या साहित्याचे आकर्षण जगभर आढळते अस विनोबा सांगत पाकिस्तानच्या पाठ्यपुस्तकात संस्कृतनिष्ठ बंगाली आढळे ‘आमची बंगाली शुद्ध आहे, पश्चिम बंगालची बंगाली ही कलकत्त्याच्या हिंदी वर्गरे इतर भाषांच्या प्रभावामुळे विषडली आहे’ असे तेथील लोक म्हणत रवीन्द्रनाथ व शरददास हे पूर्वं बंगालचेच त्यांच्या साहित्यात येथील सुरम्य सृष्टीची सुंदर वणन आहेत दोन्ही बंगाल मिळून बंगाली बोलणान्याची सख्या आठ कोटीहून अधिक आहे बंगाली ही सध्याेन नव्हे तर गुणान देखील जगातील दहा-पाच सर्वोत्कृष्ट भाषातील एक आहे रंगपूरला पाकिस्तानच्या साहित्यिकासमोर बोलताना विनोबा म्हणाले की ज्याचे चित्त स्थलकालाच्या वधनातून मुक्त असते तोच उत्तम साहित्यिक होऊ शकतो साहित्यिक स्वतः विकारमुक्त असेल तरच इतरांच्या विकाराचे योग्य मोजमाप घेऊ शकेल

ससारविमुख असलेला मुक्त होऊ शकेल पण साहित्यिक नव्हे साहित्यिक अलिप्त असूनहि ससाराभिमुख असतो..... जी भाषा विश्वशांति स्थापन करेल तीच साऱ्या जगाची भाषा होईल. विज्ञानाला मार्गदर्शन करण्याचे काम साहित्यिक करतील. यापुढे साहित्यिकाचे महत्त्व फार वाढणार आहे शब्द-शक्ति कुठित होईल तर शस्त्र-शक्ति वाढेल साहित्यिकानी जगाला जोडण्याचे काम करावें..... जगभरच्या सर्व साहित्यिकांची एक जमात आहे.”

११ सप्टेंबरला तिस्ता या मुक्कामावर विनोबाचा अडुसप्टावा वाढ-दिवस साजरा झाला जिल्ह्यातील घरेच अधिकारी शुभेच्छा व्यक्त करण्याकरतां आले. पूर्वं पाकिस्तान सरकारनें तार पाठवून शुभकामना व्यक्त केल्या व विनोबाना दीर्घायुष्य लाभार्हे अशी प्रार्थना केली. कुराण व गीतेचा पाठ करून आणि काही भाषातली भजनं म्हणून यात्रीदलानें समारंभ साजरा केला विनोबानी अल् फातिहा म्हणून दाटलेल्या गळ्यानें चार शब्द सांगितले —“मी एका विशिष्ट देशात जन्माला आलो व विशिष्ट देशात मरेन, ही एक आकस्मिक घटना आहे. आता मी पाकिस्तानात आहे तर हा माझाच देश आहे असे मला वाटतें मला जर इयें मरण आले तर माझी हाडें भारतातल्या मद्यात जावी असे मला वाटणार नाही. सारी पृथ्वी माझी नी मी पृथ्वीचा आहे. समाजाचे भाष्यावर अनंत उपकार आहेत मी सध्या जें काम करीत आहे, त्यात विशेष काहीच नाही. मी फक्त समाजाचे ऋण फेडीत आहे आज जिन्नासाहेबाचा मृत्युदिन आहे म्हणून तुम्ही त्याच्या नावानें अधिक भूदान द्यायला हवें.”

गेल्या दोन अडीच वर्षांपासून विनोबानी कुराणाचे अध्ययन करून कुराणातील निवडक भाग घेऊन ‘कुराण-सार’ हे पुस्तक तयार केले होतें. तें पुस्तक प्रकाशित होण्यापूर्वीच पाकिस्तानच्या काही वृत्तपत्रानी त्यावर टीकेचा हल्ला चढविला होता. ‘इस्लामच्या तेराशे वर्षांच्या इतिहासात आजवर कुराणातील काही भाग निवडून काही टाकण्याची हिंमत कुणीहि केली नव्हती असाहि एक आक्षेप होता. पण भारतातील सर्व उर्दू पत्रानी मात्र विनोबाचे समर्थन केले व विनोबानी इस्लामची सर्वोत्तम सेवा केली असे लिहिले. पाकिस्तानातील काही मौलवीनीहि विनोबाची वाजू पेतली टीकेच्या

भडीमारामुलें पाकिस्तानात सर्वत्र त्या पुस्तकाविषयी उत्सुकता निर्माण झाली होती पण पुस्तक अजून प्रकाशित व्हायचे होतें तिस्ताला एक वृद्ध मुमलमान डॉक्टर विनोबांना म्हणाले 'तुमचे 'कुराण-भार' पहायची उत्तम इच्छा आहे '

'पुस्तक' तर अजून छापून झाले नाही ' विनोबा

'माझ्या आयुष्याचा सोंबट जवळ आला आहे मरण्यापूर्वी तुमचे कुराण-भार वाचावयाला मिळेल तर फार समाधान होईल मला त्याची एक प्रत जशर पाठवा आणि मला आशीर्वाद द्या '

गंगा यमुना आणि मेघना (ब्रह्मपुत्रा) यांच्या वाडत्या प्रवाहाप्रमाणे विनोबांच्या पाव-यात्रेन जनप्रवाह रोज वाढत होता तोस्ताची विराट समा जनसागराला आलेल्या भरतीचे दर्शन पडवीत होती विनोबा बोलू लागले—
"तुमचे अपार प्रेम मला रोज दिसत आहे त्या प्रेमाचा प्रवास वृत्तीद्वारे प्रकटाचा अशी माझी इच्छा आहे इस्लामने ईमान आणि अमल, श्रद्धा आणि कृति अशा दोन गोष्टींची आवश्यकता सांगितली आहे नुसती श्रद्धा अमून चालणार नाही त्यानुसार आचरण झाले पाहिजे एका गृहस्थाने मला औद्योगीकरणाविषयी प्रश्न विचारला आहे मोठेमोठे कारखाने वाढले नव्हे तर मला त्यात वावणें वाढीच वाटत नाही पण स्वतःभ्य मिळून इतकी वर्षे होऊन गेली तरीहि अजून भारत व पाकिस्तान या दोन्ही देशात सर्वांना काम देता येईल, इतके कारखाने उघडले नाहीत उपाशी आणि बेकार लोकांना तुम्ही किती दिवस वाट पहायला लावणार आहात ? तुमचा औद्योगिकरणाचा विचार हा उधार धर्म आहे व भूदान ग्रामोद्याग हा नगद धर्म आहे कारण त्याद्वारे लोकांना आजच खायला मिळू शकेल पोटात शांति असेल तर चित्तात नी जगतात शांति राहणार म्हणून भुवेचा प्रश्न सर्वांत आधी सोडवला पाहिजे "

'तुम्ही इथून गेल्यानंतर आपले काम कुणाला सोंपवून जाणार ? एखादी सस्था उभारणार का ?' असा प्रश्न लोक नेहमी विचारित विनोबा उत्तर देत की "मी कोणतीहि सस्था स्थापन करणार नाही येथील लोकच भूदानाचे काम चालवितील तुमच्या बेसिक डेमाँकसीच्या सदस्यांनी हे काम हाती घ्यायला पाहिजे त्यांनी स्वतः दान द्यावे व इतरांकडून दान मागण्याचे काम करावें प्रेमाचें, करुणेचे काम केल्याने व ते त्या पदाला योग्य ठरतील .

हे काम अल्लाहचे आहे, आणि म्हणून ते पुढे चालविणारे 'अल्लाह के वन्दे' (ईश्वराचे सेवक) या देशात सापडतील असो माझी श्रद्धा आहे "

पगलापीरच्या मुक्कामावर एर उच्च सरकारी अधिकारी आपल्या मुलाला घेऊन आले व म्हणाले 'हा मला नेहमी विचारी की साधु कुणाला म्हणायचे मी त्याला शक्य तितकें सर्व समजावून पाहिले शेवटी विचार केला की याला घर माथुच दाखवावा म्हणजे वळेल की साधु कुणाला म्हणायचे ' बापाने मुलाला घन्याघुन्या साधुजवळ बसविले आणि मुलगा चालत्या बोलत्या महापुरुषाबडे अनिमित्त नेत्रानी पाहू लागला

एका वक्रीलानें विनोदाना म्हटले की 'पूर्व पाकिस्तानात जमीन पार बमी आहे, तर भारत सरकारने आम्हाला काही जमीन दान द्यावी असे सुम्ही या सांगत नाही ?' विनोदानांनी स्मित परीत म्हटले " तिकडे पश्चिम पाकिस्तानातहि पुष्कळ जमीन आहे नित्ये प्रथम दान मागू या....घरें म्हणजे जमीनीचा प्रश्न सान्या आशियाचा प्रश्न आहे ती प्रेमानेच सुटू शकेल त्यावरून जगाचे फेडरेसन स्थापला पाहिजे "

करावें, अशी देवाची इच्छा आहे स्त्रियांना पडद्यात बंद ठेवणें चूक आहे त्यांनी बाहेर यावें, समाज-सेवा करावी ”

पुनालपूरला महाराष्ट्रातून इकडे आलेले एक मुसलमान गृहस्थ विनोबाना भेटायला आले त्यांनी मागे चळवळीचा भाग घेतला होता, व नागपूर जेलमध्ये विनोबासोबत ते सहा महिने राहिले होते विनोबानी आपल्याला ओळखते हें पाहून त्यांना अत्यंतद झाला ते विनोबाना म्हणाले की 'सगळे इगडे मिटविण्याचे सामर्थ्य यापूच्या नंतर तुमच्यापाशीच आहे तुमच्या बुराणाच्या पुस्तकावर इगडच्या वृत्तपत्रात टीका झाली तेव्हा मी लोवाना सांगत असे की ही टीका चूक आहे, बुराणाच्या शिववणीशी विरोधी असलेला असा एवहि दाब विनोबाच्या मुद्यातून निघणें अशक्य आहे मी त्यांना चागलें ओळखतो ' यावर विनोबा म्हणाले “त्या पुस्तकाद्वारे मी इस्लामची सेवाच केली आहे तुम्ही त्या पुस्तकाचा प्रचार करा ”

दिनाजपुरला एका स्थानिक अधिवान्याची पत्नी आपल्या मुलाला घेऊन विनोबाकडे आली व म्हणाली की 'आज जगात विस्ती अशांतता आहे ! हिंसा प्रतिहिंसेचे दुष्टचक्र चालू आहे यातून मुक्त होण्याचा मार्ग सांगा ' विनोबा तिला म्हणाले की "जगाला हिंसेच्या दुष्टचक्रातून सोडविण्याचे काम स्त्रियांनी हाती घ्यायला हवें " निरोप घेताना तिने आपल्या मुलाला विनोबाच्या पुढ्यात ठेवीत म्हटले की 'मी आपला मुलगा तुम्हाला अर्पण करीत आहे मोठा झाल्यावर यानें तुमचेच काम करावें अशी माझी फार इच्छा आहे ' एक मुसलमान शिक्षिका शेंवटचे दोन दिवस पदयात्रेत राहिली आणि तिने नवविचाराची दीक्षा घेतली विनोबाच्या यात्रेत वाट दाखवण्याचें काम नेहमी एखाद्या स्थानिक कार्यकर्त्याकडे सोपविले असतें विनोबा त्याला 'नेताजी' म्हणतात पूर्वं पाकिस्तानच्या यात्रेत इतर व्यवस्था करण्यात, गांधीजींच्या काळात स्थापलेल्या विधायक कार्ये करणाऱ्या संस्थांच्या कार्यकर्त्यांचा मोठा भाग असला तरी विनोबाना वाट दाखवण्याचे 'नेताजी' चे काम स्थानिक कार्यकर्त्री वल्पनादीदी हिने केले

पाकिस्तानच्या सोळा दिवसांच्या यात्रेतील शेंवटचे गाव 'विरल' हे होतें प्रेमसागरात पोहत पोहत विनोबा अखेरच्या दिवशी दोन देशाना दूर ठेवणाऱ्या सीमेकडे जाऊ लागले चिखलपान्याने भरलेल्या रस्त्यावर

आपण मामान भवन वाहण्याचे हि अनेक प्रमग यात्रेत येतात (उत्तर प्रदेशातील एव प्रमग)

अनर १२१ गुरुवा गुरुवा गुरुवा (१२१ गुरुवा १२१ गुरुवा)

पावले टाकू लागले तेव्हा 'अज्ञान' चे सूर ऐकू आले. पहाटेच्या प्रभात वेळी सर्वांना जागविणारा अज्ञानचा गभीर ध्वनि विनोदाना फार प्रिय आहे "ईश्वर एक आहे, मशीदीतून अगा ध्वनि चडूकडे निनादे. विनोरा लोवाना सागत 'ईश्वर एक आहे' तसा मानवहि एक आहे. जाति, धर्म, पय, देग या सर्वापेक्षा मानवता अधिक श्रेष्ठ आहे".

विनोदाच्या पाकिस्तान-यात्रेने सर्वांना गाधीजींच्या नोआखालीच्या यात्रेचे स्मरण होई अत्यंत विषम नी कठिण परिस्थितीत गाधीजींची ज्योत तेवत ठेवण्याचे काम पाकिस्तानातील मूठभर विधायक कार्यकर्ते गेली कित्येक वर्षे करीत होते श्री चारू चौधरी हे त्यातील एक प्रमुख कार्यकर्ते. पाकिस्तान सोडण्यापूर्वी विनोदाना या सर्वांना जीवनाची शिंदोरी देत म्हटले की "कार्यकर्त्यांनी आपली तपस्व्यां वाढवीत रहावे म्हणजे जनतेकडून प्रतिसाद मिळत जाईल कार्यकर्त्यांनी सतत संचार करीत रहावे. 'घोडा अडला का ? पावें सडली का ? पोळी जळली का ?' या सर्व प्रश्नांचे एकत्र उत्तर आहे की, फिरवले नाही म्हणून पदयात्रा हे चित्त-शुद्धीचे एक उत्तम साधन आहे. कार्यकर्त्यांत ऐक्य असणे आवश्यक आहे त्याकरता परमेश्वराने तुम्हाला फार मोठी देणगी दिली आहे—आपत्ति ! सर्वत्र नारायणाचे दर्शन घेण्यास शिका. कार्यकर्त्यांनी आपले सर्वांचे मिळून एक कुटुंब आहे, असे मानावे "

पाऊस किंचित यावला, चिखलाच्या रस्त्यावर विनोदाची पावले झपझप पुढे पडत होती वाटेत एक नाला लागला नावेची व्यवस्था होती पण फार खोल पाणी नाही, हे कळताच विनोदा पायीच पुढे निघाले छाती-पर्यंतच्या पाण्याने त्यांना पूर्ण मिजवले चिखलाच्या कठिण वाटेवरून ते पाक-भारत सीमेकडे जाऊ लागले

दोन्हीकडच्या माणसांच्या समुदायाने सारी सीमारेषा व्यापून टाकली होती मध्यें मोवळी जागा (नो मॅनस् लॅन्ड) होती तिथे मच उभारला होता पाकिस्तानची जनता व अधिकारी जड अत करणाने निरोप घायला आले होते तिथे पश्चिम बंगालच्या मुख्यमंत्र्यांसोबत शेकडो लोक उत्सुकनेने वाट पाहत होते फोटो व फिल्म घेणाऱ्या अनेक देशांच्या पत्रकारांची गर्दीमुळे तारावळ उडाली होती इतके पाकिस्तानचा हिरवा झेंडा फडकत होताना व

त्याच्या जवळच्या कमानावर पाकिस्तान पाइन्दाबाद' 'विनोबाना दीर्घायुष्य लाभो' 'विनोबाना निरोप' अशी अक्षरें लिहिणी होती. तिकडे भारताचा तिरंगी झेंडा फडकत होता व त्याच्या जवळ 'विनोबाचे स्वागत' 'जय जगत्' लिहिलेली कमान होती. निरोपाच्या भाषणात विनोबा म्हणाले "पाकिस्तान सरकारने प्रेमानें परवानगी दिली व आमच्या यात्रेची उत्तम व्यवस्था ठेवली याबद्दल सरकारचे व अधिकाऱ्यांचे मी विशेष आभार मानतो. गांधीजींच्या नोआखाली यात्रेपासून पाकिस्तानची एकनिष्ठ सेवा करणाऱ्या विधायक कार्यकर्त्यांचे आभार मी कसे मानू? त्यांनी गेले सोळा दिवस अविश्रात परिश्रम करून आमची यात्रा सफल केली. त्याच्या सेवेचा स्पर्श पाकिस्तानी जनतेच्या हृदयाला होईल, असा मला विश्वास आहे. पाकिस्तानच्या जनतेच्या प्रेमाचे वर्णन मी कोणत्या शब्दात करू? कुराणाच्या भाषेत बोलायचे तर मी म्हणें की इयें प्रेम मिळेल असा माझा 'इलमुल यकीन' (ज्ञानजन्य विश्वास) होता पण इयें प्रेमाचा जो साक्षात्कार झाला, त्याला 'अयनुल यकीन' (प्रत्यक्ष दर्शनाने विश्वास) म्हणतां येईल. गया यमुना आणि मेघनेचा इयें सगम होतो या नद्या राष्ट्रभेद मानत नाहीत. लोकहृदयातहि हे भेद राहू नयेत.... वगभूमीतील महापुरुषाचे माझ्यावर फार मोठे श्रृण आहे. या भूमीची घोडी-फार सेवा करायला मिळाली तर माझें जीवन सार्थकी लागेल."

जनसागराला भरती आली. पूर्व-पश्चिम वगालचे लोक जुने, चिर-परिचित चेहेरे न्याहाळू लागले. चौदा वर्षे लोटून गेली पिता-मुत्रां एकमेकांना प्रेमानें आलिंगन दिले भाऊ भावाला भेटले, मित्र मित्रांना भेटले. चौदा वर्षे पाखरासारखी उडून गेली. पूर्वे वग व पश्चिम वगाचा सगम झाला. क्षणभरच कां होईना पण दुभंगलेले देश नी भगलेली मनं जुळली गेली.

बारा वर्षे तेरा महीने : १९ :

गोनेत म्हटले आहे 'मी स्थिरात हिमालय'. रथ्यांची विभूति असा तो हिमालय हादरला आणि भारतात सर्वत्र प्रक्षोभ निर्माण झाला भारताच्या ईशान्य सीमेवरील नेफा आणि उत्तर सीमेवरील लडाखच्या भागातून चिनी फौजा पुढे सरकू लागल्या, भारत खडबडून जागा झाला स्वातंत्र्याच्या रक्षणाकरता त्याग, बलिदान करायला तयार झाला सारे मतभेद विसरून एकदिलाने काम करण्याची भाषा बोलू लागला पण स्वातंत्र्यरक्षणाकरता काय केले पाहिजे? विहार व बंगालच्या लहान लहान खेड्यात हिंडत विनोबा अक्षुब्ध चिंतनातून प्रकटलेले सार सांगत होते चाणक्याने म्हटले आहे फी 'बुद्धिः तु मा गान् मम' माझे सारे काही जावो पण बुद्धि न जावो हिमालय हादरला तरी भारताची बुद्धि विचलित हाऊ नये याकरता विनोबाचा सतत प्रयत्न चालू होता

नेफा आणि लडाखच्या सीमेवरील सधर्पांची वातमी येताच विनोबांनी स्पष्ट भूमिका मांडली "तटस्थ वृत्तीने विचार करताना असे दिसते की भारतावर ही लढाई लादली गेली आहे भारताची युद्धाची तयारी नव्हती कारण भारताला यद्ध नको होते, शांति हवी होती यात भारताचा दोष नसून गुणच आहे सीमेवरील काही भाग आमचा आहे, असे भारत व चीन या दोघांचेहि दावे आहेत पण भारताची वाटाघाटी करण्याची तयारी असूनहि चीनने वाटाघाटीना नकार दिला भारताच्या सवध इतिहासात त्याने कधीहि बाहेरच्या मुलुखावर आक्रमण केले नाही आजहि भारतामध्ये राज्यविस्तार-तृष्णा

नाही पण चीनमध्ये ती दिसते ह चीनचे आक्रमण आहे असे मला वाटते आणि आजमणाचा प्रतिकार करणे हा धर्म आहे असे समजून भारताने सीमेवर सैन्य पाठवले पण तरीही भारताने आपली निर्बल वृत्ति कायम राखावी हा सघर्ष फार दिवस टिकणार नाही कारण सघर्ष टिकेल तर दुनिया टिकणार नाही चीन व भारत कायमचे शेजारी म्हणून रहायचे आहेत याचा या क्षणीही विसर पडू देता कामा नये धर्मबुद्ध समजून भारत आज लढत असला तरीही विज्ञानयुगात हिसेला स्थान नाही व वेगवेगळी राष्ट्रे टिकणार नाहीत, जगाचे एक राज्य होणार आहे, हे सर्व लक्षात ठेवावे ”

विनोबाच्या या भूमिकेवर चोहीकडून हल्ले झाले पश्चिमेच्या शांतिवादी मित्रांना वाटले की विनोबा जयजगन्ची भूमिका सोडून राष्ट्रवादी बनून आहेत सर्वोदय कार्यकर्त्यांनाही या परिस्थितीत नवकी काय करायचे ते कळेना पण भारतीय जनतेला विनोबाची भूमिका समजत होती, पटत होती ‘वीर फायरहि नसतो आणि क्रूरहि नसतो आपली सेना क्रूरतेने लडून विजयी झाली तर ती आपल्यावरच अत्याचार करेल त्याचप्रमाणे देशात भिन्नेपणा राहील तर देश रसातळाला जाईल . म्हणून सैन्याने खरी वीरवृत्ति राखावी या काळात कोणताही देश नुसत्या सैन्याच्या जोरावर लडू शकत नाही सैन्याच्या मागे जनतेची शक्ति हवी आठस, विलासप्रियता, स्वार्थ, कलह कायम ठेऊन आपण आपल्या देशाचे रक्षण करू शकणार नाही ’

अपि हे कातदर्शी असतात, त्यांना दूरचे दिसते असे म्हणतात १९४४ साली जेलमध्ये असताना विनोबानी आपल्या सहकाऱ्यांना सांगितले होते की यापुढे भारतावर आक्रमण ईशान्य दिशेकडून होणार आहे १९५१ पामून भारताच्या खेड्यापाड्यात अखंड संचार करीत ते जनतेला जागवीत होते, पुढे घडणाऱ्या घटनेची मूचना देत होते तेलगणाच्या यात्रेतच त्यांना दिसले होत की चीनकडून विचाराचे आक्रमण होणार आहे त्या आजमणाचा प्रतिकार विचाराच्या पानळीवरच होऊ शकेल भारताने अहिंसेच्या वरुणेच्या मार्गाने भविष्यसंस्था, गरीबी, विषमता इत्यादीचे निराकरण केले तरच भारत टिकेल. १९५७ साली देगात सवत्र ‘हिन्दी चिनी भाई भाई’ चा उद्घोष होत असताना देवील त्यांनी वेलवालच्या ग्रामदान परिषदेत सांगितले की ग्रामदान हे टिपेने

मेझर आहे देशाच्या रक्षणाकरता काय काय केले पाहिजे ते विचार वा कृतीद्वारे अखंड सागत असताना जेव्हा लोक त्यांना विचारीत की तुम्ही कशाला एवढे पायी हिडण्याचे कष्ट घेता ? तेव्हा ते उत्तर देत की, ' मला समोर सकट दिसत आहे त्याचा प्रतिकार आतापासून करायला हवा हे तुम्हाला सांगण्याकरता मी पायी हिडतो आहे ' भारत व चीनच्या सधर्पांचे स्वरूप वैचारिक आहे, आणि या दोन देशांच्या सवधावर विश्वशांति किंवा विश्वविनाश अवलंबून आहे याची ते सतत जाणीव करून देत.

त्याचवेळी तिकडे ऋषुवात भयंकर परिस्थिति निर्माण झाली होती. रशिया आणि अमेरिका इड थोपटून समोरासमोर उभे होते. जराशी ठिणगी पडली की आण्विक अस्त्रे फेंकली जाणार नी जग भस्मसात होणार अशी भीति निर्माण झाली होती तेवढ्यात रशियाचे राष्ट्रपति क्रूश्चेव्ह यांनी पाऊल मागे घेतले आणि जगाने सुटकेचा निदवान टाकला याबद्दल क्रूश्चेव्हचे अभिनंदन करीत विनोबा म्हणाले, "लढाईच्या मैदानात उतरायलाहि हिंमत लागते आणि शांतीच्या मैदानात उतरायलाहि हिंमत लागते क्रूश्चेव्ह हिंमतीने शांतीच्या मैदानात उतरला " भारताच्या उत्तर सीमेवर लढाई आबल्याची व चीनची विजयी सेना परत जात असल्याची बातमी आली. कुणाचा यावर विश्वास बसेना विनोबा म्हणाले, "आज जगाची एक विवेकबुद्धि (वर्ल्ड कान्सायंस) तयार झाली आहे सुवेक्ष कालध्याच्या प्रश्नावर इंग्लंडने इजिप्तपर हल्ला केला तेव्हा सारे जग खंबळून उठले, इंग्लंडमध्येहि जनमताने विरुद्ध कौल दिला आणि इंग्लंडला पांऊल मागे घ्यावे लागले. मागच्या शतकात इंग्लंडने भारताला गिळून टाकले तरी कुणाला पत्ताहि लागला नाही पण आता जगात कुठेहि जराशी घटना घडली तरी त्याचा सवध जगावर परिणाम होतो चीन रणागणावर जिवला पण जागतिक जनमताच्या फटवर हरला. जागतिक जनमत त्याच्या विरुद्ध गेले म्हणून त्या फटवरहि विजय मिळवण्याच्या हेतूने तो परत जात आहे रणागणातील विजयापेक्षा जगाची सहानुभूति मिळवण्याच्या फटवरचा विजय अधिक महत्वाचा आहे "

लोक विचारीत आता तुमची अहिंसा काय कामाची ? विनोबा उत्तर देत, " हिंसा-शक्ति तारख देवता आहे असे तुम्हाला वाटतं तर मग देशाच्या

आतले प्रश्न सोडविण्यात हिंसेचा उपयोग करू नये असे तुम्ही का म्हणता ? .

अतर्गत क्षेत्रात अहिंसा हवी ह सर्वमान्य आहे, आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात अजून अहिंसा मान्य व्हायची आहे अहिंसेचे पाच दावे आहेत—(१) अहिंसा अतर्गत क्षेत्रात शांतता राखू शकते (२) अहिंसेद्वारा देशात भिन्न भिन्न पक्षांत एकता व अविरोध स्थापन होऊ शकतो (३) उत्पादन, उद्योग वाढवणे, गरीबाना मदत देणे इत्यादि कामे करू शकते (४) शेजारी, मित्र राष्ट्रे किंवा शत्रु समजल्या जाणाऱ्या राष्ट्रांशीहि अहिंसा कुशलतेने वाटाघाटी करून त्यांना डिस् आर्म (निस्तर) किंवा विन ओहर (जिंकू) करू शकते. (५) लढणाऱ्या वीराना क्रूर बनू देत नाही (६) शत्रूच्या आक्रमणाचा मुकाबला करून त्याला धोपवू शकते यापैकी पहिले पाच दावे मान्य आहेत, सहावा अजून मान्य व्हायचा आहे आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात अहिंसेच प्रयोग आता करायचे आहेत ग्रामदान शांतिसेनेचे काम असे आहे की त्यायोगे सरकारच्या राष्ट्ररक्षणाच्या कामात मदतहि मिळू शकते व त्या कामाद्वारे युद्ध थावून मैत्रीहि होऊ शकते आज सर्वोदय विचार सर्वस्वी अकुठित आहे ”

वगालच्या यात्रेत विनोबा रवीन्द्रगीताचे सतत अध्ययन करीत असत. रोजच्या सभाचा आरंभ सुरेल रवीन्द्रगीताने होत असे सर्वोदयाचा विचार रवीन्द्रानी आपल्या गीताद्वारे आधीच सांगून ठेवला आहे, असे ते नेहमी म्हणत व रवीन्द्रगीतावर भाष्य करीत ‘ रवीन्द्रनाथ हे भारताचे सेटिनल (प्रहरी) होते भारताने सकुचित राष्ट्रवादाच्या जळ्यात अडकू नये, विश्वव्यापक दृष्टि राखावी व विश्वाची सेवा करावी असे त्यांनी शिकवले ‘ मोरे डाकिल्ये जा, मुक्तद्वारे, तोमार विश्वर सभाते ’ या गीतात त्यांनी ‘ जय जगत् ’ चा विचार मांडला आहे ‘ अतर मम विवसित करो, अतरतर हे ’ या गीताद्वारे त्यांनी एक सूक्ष्म आध्यात्मिक विचार मांडला आहे. अतर, अतरतर व अतरतम ही एक वाजू व बाह्य, बाह्यतर व बाह्यतम ही दुसरी वाजू आहे आम्ही दोहाच्या मधोमध आहोत फक्त आध्यात्मिक विकास किंवा फक्त भौतिक विकास हें आमच ध्येय नसून दोहाचा विकास ह ध्येय आहे आत्मा व शरीर या दोहा-चाहि विकास झाला म्हणजे माणसाचा पूर्ण विकास होतो भूदानयज्ञाद्वारे असा उभयविध विकास होईल ” रवीन्द्रनाथाचे ‘ शांति निवेदन ’

हे विनोबाच्या दृष्टीने एक आधुनिक तीर्थस्थान तेथील 'विश्वभास्ती' विद्यापीठात देशीदेशीचे लोक येत नी मानवतेची, विश्वात्मक दृष्टि घेऊन जान. तेथे जाऊन विनोबांनी, गीताजलि वाहून परमेश्वराची आराधना करणाऱ्या आनंदब्रह्माच्या उपासकाला, आधुनिक देवपीला, श्रद्धाजलि वाहिली

'स्वातंत्र्याच्या रक्षणाकरता हाती शस्त्र घेऊन लढावें लागले तरी वृत्ति निर्बोर राखावी' असे भारताचे राष्ट्रपति व पंतप्रधान सतत सांगत शांतिनिकेतमध्ये प नेहरूंनी म्हटले की 'वर किंवा द्वेषभाव न राखता लढायला पाहिजे' या विचाराचे विनोबांनी स्वागत केले १९६२ च्या डिसेबरमध्ये प नेहरूंनी विनोबाची भेट घेतली जाहीर समेत दोघाचीहि भाषणें झाली तेव्हा प नेहरूंनी म्हटले की 'दारिद्र्य हा आपला सर्वांत मोठा शत्रू आहे त्या शत्रूला खतम करण्याकरता सर्वांनी लढले पाहिजे' विनोबांनी म्हटले की "ग्रामदान ग्रामस्वराज्य हा राष्ट्र-रक्षणाचा सर्वोत्तम उपाय आहे खेड्या-खेड्यात जमीनीची मालकी नाहीशी होऊन लोक एकदिलानें उत्पादनवाढीच्या व इतर विकासाच्या कार्याला लागतील, आपल्या गरजांच्या बाबतीत स्वावलंबी बनतील, आपल्या रक्षणाची जबाबदारी स्वतः उचलून शांतिसेना स्थापतील व निर्भयतेनें सर्व आक्रमकांशी असहकार करायला तयार होतील तर प्रत्येक खेडें अभेद्य विल्ल्याप्रमाणें वनेल जनतेत निर्भयता, एकोपा, उद्योगप्रियता नसेल तर नुसत्या सेनेने देशाचे रक्षण होऊ शकणार नाही "

नवद्वीप हें चैतन्य महाप्रभूचे जन्मस्थान वगालला वैष्णव धर्माचो दीक्षा देऊन भक्तीचा धडा शिववणाऱ्या चैतन्याच्या नवद्वीपात अखिल भारतातील सर्व प्रमुख खादीकार्यकर्त्यांचे संमेलन झाले खादी ग्रामोद्योग कमिशन द्वारे सरकार खादीकार्याला गेली काही वर्षे मदत देत आहे पण सरकारी मदतीच्या भरोसावर खादी कार्य चालेल तर तें निस्तेज होईल कमान वाघताना आधी आधार देतात व कमान तयार झाल्यावर आधार काढून घेतात त्याप्रमाणें सरकारी मदतीच्या आधारावर खादीकार्य वाढवून पुढे त्या मदतीविना, जनतेच्या पाठिंब्यावर खादीचे काम चालविले पाहिजे असे विनोबा नेहमी सांगत असत. नवद्वीपच्या समेत त्यांनी सांगितले की "चरख्याच्या आधारेनें प्रत्येक खेडें मस्त्रासारख्या अल्पत महत्त्वाच्या गरजेबाबत स्वावलंबी वनू घरेल अन्न-पण्ड्यासारख्या आवश्यक वस्तूंचा लोकांना पुरवठा करण्यात सरकारची

राबित घर्च न होणें हे रक्षणाच्या दृष्टीनें आवश्यक आहे म्हणून यादी हें डिफेन्स मेझर आहे असे मी मानतो. बेकारीचा व यस्त्राचा प्रश्न मोडवून यादी राष्ट्ररक्षणान फार मोठी मदत करते. जनतेने यादीचे काम उचलावे व गावोगावच्या लोकांनी आपापली यादी संपार करावी असे प्रयत्न झाले पाहिजेत."

सौम्य-मीम्यतर-सौम्यतम ही अहिंसक त्रातीची दिशा आहे. ह्या दिशेनें चालताना विहारमध्ये दात्यांनी स्वतः जमीनवाटप करावे, हें पुढचे पाऊल पडले व पश्चिम बंगालात 'सुलभ ग्रामदाना'चे त्याहून पुढचे पाऊल पडले. आरभीच्या वर्षांत एग्याद्या खेड्यातील सर्व लोकांनी आपल्या सर्व जमीनीची मालकी सोडली व प्रत्येक कुटुंबातील लोकांच्या गरजेप्रमाणे गावच्या सर्व भूमीचे पुनर्वितरण झाले म्हणजे त्याला ग्रामदान म्हणत पुढे त्यात फरक होऊन खेड्यातील लोकांची निदान ऐंशी टक्के लोकांनी ग्रामदानपत्रावर सहा केलेया आणि गावच्या सर्व जमीनीचा निदान चौकडा एकरावन टक्के भाग त्यात आला तर तें ग्रामदान झाले असे जाहीर होई. निरनिराळ्या राज्यातील सरकारांनी केलेल्या ग्रामदानाच्या वायद्यात या चौकडा प्रमाणात थोडेफार फरक केले. ग्रामदानाच्या विचाराला अधिक सरल व लोकग्राह्य करीत 'सुलभ ग्रामदाना'चा विचार प्रबटला. विनोबा त्याविषयी म्हणाले की "ग्रामदानाचा विचार समाजप्रेरणेला पूर्णपणे अनुकूल असा आहे पण स्वार्थप्रेरणेला तितकासा अनुकूल वाटत नाही, असे आढळून आल्यामुळे दान्ही प्रेरणाचा मेळ साधण्याची युक्ति मी शोधू लागलो. त्यापूनच सुलभ ग्रामदानाची कल्पना ध्यानात आली. यात दान्ही प्रेरणाचा, समन्यय असल्यामुळे सारा देश हे काम आनदाने उचलून घेईल असा मला विश्वास आहे."

सुलभ ग्रामदानात खालील गोष्टी येतात (१) खेड्यातील निदान ऐंशी टक्याहून अधिक लोकांनी आपल्या जमीनीची मालकी सोडावी (२) त्यात गावची कमीत कमी चौकडा एकरावन टक्के जमीन यावी (३) प्रत्येकानें आपल्या जमीनीचा विसाचा हिस्सा गावच्या भूमिहीनांकरता दान द्यावा. (४) उरलेली एकोणीस हिस्से जमीन पूर्वीप्रमाणे मालकाजवळ राहिल व ती जमीन कसेल त्याच्या व त्याच्या मागून त्याच्या बारासाच्या समतिविना त्या जमीनीचे हस्तांतरण होणार नाही (५) लहान गाव असल्यास गावच्या

सर्वे प्रीडाची मिळून एक ग्रामसभा वनेल. मोठे गाव असल्यास प्रत्येक कुटुंबातला एक व्यक्ति ग्रामसभेचा सदस्य राहील. गावाचा सर्व कारभार ग्रामसभा पाहील. (६) प्रत्येक व्यक्ति दरवर्षी आपल्या उत्पन्नाचा एक हिस्सा (साधरणतः विसावा हिस्सा) ग्रामकोष निर्माण करण्याकरता म्हणून ग्रामसभेला देत राहील. ग्रामसभा यातून वेकाराना काम देण्याकरता उद्योग सुरू करणे, अनाथाची व्यवस्था, शिक्षण व उपचाराची व्यवस्था, गावाचा आर्थिक विकास इत्यादि सर्व सामूहिक उत्थानाची कामे करील.

ग्रामदानाचा विचार लोकाना पटे पण अनेक व्यावहारिक प्रश्न निर्माण होत. जमीनीची मालकी सोडल्यानंतर कर्ज वसे मिळणार हा एक महत्वाचा प्रश्न आहे. यावर विनोबा सांगत की "ग्रामदानी गावातल्या लोकावर पूर्वीचे जे कर्ज आहे, ते परत करण्याची जबाबदारी आम्ही नाकारीत नाही. पण मावकाराना आमची अशी विनंति आहे की लोकानी मालकी सोडून एवढा त्याग केला तर तुम्हीहि काही त्याग करा व वर्जाच्या रकमेत शक्य तितकी सूट द्या. बघी कधी मूळ मुद्दालाच्या रकमेहून अधिक व्याज दिलेले असतें आणि तरीहि कर्ज काममच राहते अशा वर्जांची परत फेड मागूनका. तसेच ग्रामदानी गावाच्या विकासासाठी विनव्याजी कर्ज देऊन मा पवित्र कार्यात हातभार लावा. कर्ज देण्याच्या कामी सरकारहि काही मदत करील." लोक विचारीत 'आमच्या मुलांच्या लग्नाला पैसा कुठून आणायचा नी मुलाची शिक्षण कशी व्हायची? कारण जमीनीची मालकी सोडल्यावर जमीन विकण्याचा किंवा गहाण ठेवण्याचा अधिकार राहत नाही. मग काय करायचे?' विनोबा यावर तांड मुचवीत "आज तुम्ही आपली जमीन विकू शकता. तुमची जमीनीची मालकी म्हणजे जमीन गमावण्याचा अधिकार आहे. ग्रामदानानंतर तो अधिकार राहणार नाही पण पैसाची गरज पडली तर गावातल्या गावात जमीन गहाण ठेवली जाऊ शकेल पण गावची जमीन वाहेर मात्र जाऊ देता कामा नये. आज लग्नकार्यात वाटेल तमा पैसा उबळण्याची वाईट चाल आहे ती बदलली पाहिजे. गावातील सर्व घरातील लग्ने सामूहिक रीतीने करावी. ज्याच्या घरी लग्न असेल त्याच्या घरची बचडीहि खर्च होऊ नये. प्रत्येक कुटुंबाने थोडी थोडी मदत करावी व सर्वांनी मिळून लग्न पार पाडावे. शिक्षणाच्या चढतीतीहि आपल्याला बदल करायला लागेल.

माझी तर इच्छा आहे की 'ग्रामे ग्रामे विद्यापीठम्' व्हावे प्रत्येक खेड्यात विद्यापीठ स्थापले जावे पण आज गावातील जी मुले बाहेर शिकत असतील त्यांचे शिक्षण पूर्ण करण्याची जबाबदारी घ्यायला हवी "

आर्थिक विकासाच्या दृष्टीने विनोबा अनेक सूचना करतात पण निर्णय घेण्याचे काम गावकऱ्यानीच करावे, त्याच्यावर कोणाचेहि मत लादले जाऊ नये, सत्ता कोणत्या बाबूचीहि नको की बाबाचीहि नको, गावकऱ्याचीच हवी. गावातील कारभार कोणत्या बादानुसार चालेल असा प्रश्न विचारला जाई तेव्हा विनोबा सांगत की गावात साम्यवाद नको की सर्वोदयवाद नको, ग्रामवाद हवा गावकऱ्यानी सत्ता अनेकांचा घ्यावा पण स्वतंत्र धुंदीने विचार करून आपल्या गावाची योजना तयार करावी विनोबा गावकऱ्यांना सत्ता देत "ग्रामदानी गावात एक सामूहिक दुकान असावे खाजगी व्यापाऱ्यांचे पूर्वीचे दुकान असेल तर त्यालाच गावाच्या बतीने सामूहिक दुकान चालविण्याची विनंति करावी दरवर्षी दुकानाद्वारे कोणकोणत्या वस्तु किती खपल्या याचा हिाेव करून ग्रामसभेने असे ठरवावे की या वर्षी इतका कपडा खपला, पुढच्या वर्षी आपण गावात चर्खे आणून इतका हिस्सा कपडा गावातच निर्माण करू यावर्षी इतके तेल लागले आता पुढच्या वर्षी गावातच पाणी चालवून तेल वाडू म्हणजे चांगले शुद्ध तेल मिळेल व गावात एक उद्योगहि सुरू होईल याप्रमाणे गावाच्या शक्य तितक्या सर्व गरजा गावातच भागविण्याचा व गावाला लक्ष्मीवान् समृद्ध करण्याचा प्रयत्न करावा आर्थिक उन्नतिसोबत नैतिक, आध्यात्मिक उन्नतिहि व्हायला पाहिजे तुम्ही कितीहि जोर मारलात तरी अमेरिकेइतकी समृद्धि वाही इथे येणार नाही तरीहि अमेरिकेतले लोक तुमचे काम पाहण्या करता इथे का येतात ? तुम्ही नैतिक मार्गाने आपले प्रश्न सोडवीत आहात. आर्थिक उन्नति करीत आहात, याचे त्यांना आवर्पण वाटते कारण आज जगाला त्याची गरज आहे "

वगालच्या भुशिरावादा जिल्ह्यातील प्लासीच्या नावाचा भारताला बघी विसर पडणार नाही १७५७ मध्ये प्लासीच्या लढाईत इंग्रजांनी आपल्याला हरवले आणि भारताच्या मुलामगिरीचा आरंभ झाला प्लासीमध्ये लागलेला हा कलव धुऊन टाकण्याकरता प्लासीचे ग्रामदान झाले पाहिजे असा विनावानी जप सुरू केला 'प्लासीचे एक ग्रामदान मला शंभर गावांच्या योग्यतेचे वाटते,

पण कार्यकर्ते म्हणत की प्लासीचे ग्रामदान होणे अशक्य आहे प्लासी हे चार हजार वस्तीचे एक मोठे गाव आहे तिथे हिंदु व मुसलमानांची समिश्र वस्ती आहे, लोक शिक्षित आहेत ग्रामदानात अजून एवढी मोठी गावे मिळाली नव्हती विनोबांनी सेनापति या नात्याने प्लासीवर सर्व वाजूनी हत्ता चढविण्यास सांगितले सगळ्या प्रमुख विधायक कार्यकर्त्यांची फौज प्लासीवर स्वारी करायला गेली कस्तुरबा ट्रस्टच्या भगिनी गावच्या महिला-मोर्चावर लढू लागल्या, खादी कार्यकर्ते आर्थिक विकासाच्या मोर्चावर चढाई करू लागले आणि भूदान कार्यकर्त्यांनी विचारांच्या फटवर आक्रमण केले अहिंसेची लढाई हृदयक्षेत्रात होते विनोबांची आई सांगे 'देतो तो देव नी राखतो तो राक्षस, दानात देव रक्षणात राक्षस' प्लासी निवासीयांच्या हृदयक्षेत्रावर देव आणि राक्षसाचा घनघोर संग्राम सुरू झाला अखेरीस देवाचा विजय झाला, जुने प्लासी पडले, नवे प्लासी नवजीवन घेऊन उठून उभे राहिले प्लासीला जाण्याकरता विनोबांनी आपल्या ठरलेल्या कार्यक्रमात बदल केला प्लासीचे ग्रामदान विनोबांना अपंग झाले इंग्रजांना मारण जाऊन पूर्वी प्लासीने गुलामीचे बीज पेरले होते, आता त्याच प्लासीने खऱ्या स्वातंत्र्याचे, ग्रामस्वराज्याचे बीजारोपण करून बगालला मुक्तीचा मार्ग दाखवला

मुंशिदाबाद जिल्ह्यातले एक मोठे गाव मुंशिदाबाद ब्राह्मणांची वस्ती. आपापसांतल्या भाडणामुळे गावात दोन तट पडलेले कितीतरी दिवसांपासून कोर्टांत केस चाललेली या गावात ग्रामदान होणे अशक्य आहे, असेच सर्वांचे मत विनोबांनी सांगितले की "गावागावात अशी भाडणे नी द्वेष मत्सर चालू राहिल तर या देशाचे स्वराज्य कसे टिकेल? राष्ट्राच्या इमारतीचा पहिला मजला म्हणजे गाव राहणे म्हणजे बरचे मजले खालचा मजला कोसळला तर बरचे टिकतील का?" गावकरी विचार करू लागले ग्रामदानात गावाचे हिन आहे, हे त्यांना पटू लागले विनोबा म्हणाले याधी भाडण मिटवा, केस कोर्टातून काढून घ्या गावकरी तयार झाले गावाचे ग्रामदान जाहीर झाले विनोबा म्हणताना बाल प्रवाह ग्रामदानाला अनुकूल आहे, जे बालकी राखून ठेवू पाहतील, हागडे बाल ठेवतील ते बालप्रवाहाच्या विरुद्ध दिशेने पोहण्याचा प्रयत्न करतील आणि म्हणूनच भार चाळील नी हार चाळील.

गांधीजींच्या वाटात बगालनें अहिंसा-विचार मान्य गेला नव्हता. बगालमध्ये पूर्वोपासून दहशतवादाचे, हिंसक कर्मयोगाचे आचरण होतें. आतां वाडत्या अन्नोपाजरोवर साम्यवादाचा जोरहि वाडत होता. पाळणीमुळें बगालचे चित्त अस्थिर असात व अस्वस्थ झाले होतें. अशा बगालमध्ये ग्राम-दानाचा विचार वेगाने पसरू लागला, अशक्य याटणाऱ्या गावांचे ग्रामदान होऊ लागले. वैचारिक पातळीवर ग्रामदानाच्या विचाराला फारसा कुणाचाच विरोध राहिला नाही. हे सर्व पाहून बित्त्येवाच्या मनात मधन सुरू झाले. १९५७ पर्यंत सर्वोदय पार्यंकर्त्यांत दिसणारा प्रांतीचा उत्साह पुढे आंमर लागला होता. भूमिसमस्या अजून गुटली नाही या भावनेनें कुठें कुठें निराशाहि भासू लागली होतों. भूदान-ग्रामदानाचे काम पुरेसं नाही, प्रांतीचे नवे तन्त्र सोडून बाडले पाहिजे असाहि मूर निपू लागला होता. विनावा 'एवहि साधे सव सधे, सव साधे सव जापे' या यथनानुसार भूदान-ग्रामदानाचा अखंड जप नी त्यावरतां तप करीत राहिले. ते जियें जियें जात तिथे तिथे ग्रामदानें मिळतहि होती. पण देशभरचे काम मदावले होतें. बगालच्या ग्रामदानानीं सर्व कार्यकर्त्यांना नवी चेतना दिली. त्यातच चीनच्या वैचारिक आक्रमणाला, अहिंसेच्या, लोकशाहीच्या मार्गाने नवी समाज-रचना उभारून च उत्तर देता येईल, भूमिसमस्या, दारिद्र्य कायम राहिल तर बेचळ सेनेच्या बळावर चीनचा मुकाबला गेला जाऊ शकणार नाही. हेहि तीव्रतेने जाणवल्यामुळे जयप्रकाश-जोगी देश विदेशातही त्याची इतर सारी कामे स्वीत कमी करून बिहारच्या गया जिल्ह्यात ग्रामदानाच्या कामात 'सोनपत पानपत' होऊ द्या, असा निर्धाराने आपली शक्ति लावण्याचा सकल्प केला, तेव्हा विनोबा प्रसन्न होऊन म्हणाले "सेकड फूट उघडला गेला. गेली दोन तीन वर्षे माझ्या एकट्याच्याच फूटवर लढाई चालू हाती."

बगालच्या कम्युनिस्टांना विनोबानी आवाहन केले की "ग्रामदानाद्वारे प्रांतीचे प्रत्यक्ष दर्शन द्यायें पडतें आहे, तेव्हा तुम्हीहि या कामात भाग घ्या. आज देशात तुमच्यावर कुणाचा विश्वास नाही आणि त्याला कारणेहि तशीच आहेत. तरी पण मी तुमच्यावर विश्वास ठेवून तुम्हाला आवाहन करीत आहे. चीनच्या आक्रमणाच्या प्रतिकाराच्या कामात सरकारशी सहकार्य करण्याचा तुम्ही जो ठराव केला आहे. त्याबद्दल मी तुमचे अभिनंदन करता

व त्यावर विश्वास ठेवून तुम्हाला ग्रामदानाच्या कामात सहकार्य देण्याविषयी विनंति करतो तुम्ही माझ्याकडे या व मला आपला विचार पटवून देण्याचा प्रयत्न करा आणि माझा विचार तुम्हाला पटल्यास माझे काम करा. तुम्ही मला कन्व्हर्ट करा नाहीतर स्वतः कन्व्हर्ट व्हा " या आवाहनानंतर अनेक कम्युनिस्ट नेते व कार्यकर्ते विनोदाना भेटले व पुष्कळानी ग्रामदानाचे कामहि केले विचाराच्या फटवर विनोदाचे सतत हल्ले चालूच असत. "जगातला अंतिम सधर्प साम्यवाद व सर्वोदय या दोन विचारात होणार आहे. कारण ते दोनच 'समग्र जीवन-दर्शन' या संज्ञेस पात्र ठरणारे विचार आहेत इंग्लंड-अमेरिकेजवळ शस्त्रास्त्रे व साधनसामग्री भरपूर आहे; पण विचार नाही बऱ्हेच्या मार्गाने साम्य येऊ शकते, शासनमुक्त समाज स्थापित होऊ शकतो हा सर्वोदयाचा दावा आहे तो सिद्ध करून दाखविल्या- शिवाय साम्यवादाला पराभूत करता येणार नाही "

हुगळी जिल्ह्यातले कामारपुर हे रामकृष्ण परमहंसाचे जन्मस्थान अमेरिकेंत वेदाताची गर्जना करणाऱ्या विवेकानंदाच्या गुरूचा जन्म एका लहानशा तळ्याच्या काठी झोपडीत झाला. शारदामातेचे जन्मस्थान तेथून दोन मैलावर सह्य घाटांनी सागराला भेटायला निघालेल्या गंगेच्या या प्रदेशात रामकृष्णाचे सतत स्मरण वरीत विनोदा जन्तेला सागत की "आपल्याला सर्वोदय-विचाराचे गंगाजळ घेऊन पीकिले जायचे आहे ग्रामदान-ग्रामस्वराज्याद्वारे बऱ्हेणानुलक साम्याचा, सर्वोदयाचा विचार देशात प्रतिष्ठित करून भग तो जगभर न्यायचा आहे पीकिंग, मास्को, लंडन, न्यूयॉर्क या सर्व ठिकाणी सर्वोदय विचाराचे गंगाजळ घेऊन जाण्याचा व त्या गंगाजळाने तेथील जनतेला शान्ति व समाधान देण्याचा नवा पराश्रम बरायचा आहे " चीनच्या आक्रमणाचा प्रतिवार व स्वातंत्र्याचे रक्षण करणे एवढेच आपलें काम नाही, आपल्याला चीनवर विचार व प्रेमाचे प्रतिआक्रमण बरायचे आहे, सर्वोदय विचार माया जगात न्यायचा आहे" असे सांगून विनोदा भारत-यागीयाना त्याच्या स्वर्गाचे भान करून देत मनुने हजारो वर्षांपूर्वी लिहून ठेवले होते—

‘एतद्देशप्रभूतस्य सकाशादप्रजन्मन ।

स्व स्वं चरित्रं शिखरेन् पुण्यिण्यां सर्व मानया ।’

‘या देशात जन्मलेल्या ज्ञान्याकडून पृथ्वीवरचे सर्व मानव आपापल्या धर्माचे शिक्षण घेतील.’ विज्ञान-युगाच्या समस्या सोडविण्याचे सामर्थ्य भारतांत प्रकटलेल्या सत्याग्रह-दर्शनात च असल्यामुळे ईश्वराने भारतावर एक विशेष जबाबदारी टाकली आहे.

गंगासागर हे बंगालचे फार मोठे तीर्थस्थान. सकातीला तिथे यात्रा भरते. येथेच गंगा सागराला भेटते आणि आपले स्वतंत्र अस्तित्व सागरात लीन करते. जणू भक्त भगवतात विलीन होऊन जातो. पदयात्रेच्या मार्गात, गंगासागर येत नव्हतं पण विनोबा थोडी वेगळी वाट घेऊन गंगासागराला गेले. दक्षिणेत कन्याकुमारीला नी काश्मीरात हिमशिखरावर ध्यान वैल्हानतर त्यांनी गंगासागराचें तिसरे टोक गाठले. आणि ग्रामस्वराज्याच्या सकल्पाचा त्रिवार जप केला चारेंत चौवीस परगणा या कलकत्त्याजवळच्या जिल्ह्यात ग्रामदाने मिळव गेली. गंगासागराची यात्रा आटोपून विनोबांनी कलकत्त्यात प्रवेश केला. कलकत्ता हे भारतातले सर्वांत मोठे नगर, सुमारे साठ लाख लोकवस्तीचे, असंख्य समस्यांचे माहेरघर. माणसाला तेथे जगावे लागणारे भयानक जीवन पाहून पापाणातूनहि कष्टा फुटेल ! राजा राममोहन रॉय पासून सुभाषबाबूपर्यंत अनेक धोर पुरुषांच्या सहवासाचा लाभ या नगराला घडला होता स्वामी विवेकानंद, रवीन्द्रनाथ, चित्तरंजन दास वगैरे कितीतरी नावे घेऊन विनोबा म्हणाले ‘मी नावें तरी किती घेऊ ? या कलकत्त्यावर अनेक सत्पुरुषांचा, नेत्यांचा बरदहस्त राहिला आहे. अशा या नगरीत अहिंसक क्रांतीच्या कार्यालाहि गति मिळाल्यावाचून कशी राहिल ? कलकत्त्यातील मुक्तामात विनोबांनी ग्रामदान व शांतिसेनेची वैचारिक बैठक समजावून सांगितली. व्यापारी, अध्यापक, वैज्ञानिक, चित्रपट-व्यवसायी, साहित्यिक इत्यादि सर्व भिन्न भिन्न वृत्ति, प्रकृति व व्यवसायातील लोक विनोबांना भेटले. व्यापाऱ्यांच्या बैठकीत विनोबांनी सांगितले की “आज व्यापारी दडपणामुळे व लोभामुळे राजकीय पक्षाना पैसा देतात व त्यामुळे स्वतःचा आणि समाजाचा घात करतात. व्यापाऱ्यांनी राजकीय पक्षाना पैसा देऊ नये व त्यामुळे होणारा त्रास निर्भयतेने सोसावा म्हणजे सामाजिक जीवन सुधारेल. व्यापाऱ्यांनी सरकारला पैसा द्यावा कारण सरकारचा पैसा सर्व जनतेसाठी खर्च होतो व सर्वोदयासारख्या सर्वांच्या कल्याणाच्या कामा करता दान द्यावे.

ग्रामदानाद्वारे होत असलेल्या वरुणामूलक कातीच्या कामाला सहाय्य देणें हें व्यापाऱ्याचे कर्तव्य आहे त्यानी तें कर्तव्य पार न पाडल्यास मत्सरमूलक काति होईल ग्रामदानी गावाच्या विकासाची जबाबदारी व्यापाऱ्यानी घ्यायला हवी त्या गावाना मदत व विनव्याजी वज छावें निदान खाद्य वस्तूत व औषधात तगी मिश्रण न करण्याची व समाजाला शुद्ध वस्तु पुरवण्याची त्यानी प्रतिज्ञा करावी खाद्य वस्तूत व औषधात भेसळ करण्या-इतका भयंकर अपराध दुसरा कोणताच नसेल " अशा तऱ्हेची भेसळ न करण्याची प्रतिज्ञा व्यापाऱ्याकडून घेवविण्याची चळवळ विनोवानी वगाल-यानेंत सुरू केली सुमारे दान अडीचशें व्यापाऱ्यानी त्या प्रतिज्ञापत्रावर सहा केल्या

गो सेवा सवाच्या कार्यकर्त्यांना नवी दृष्टि देत विनोवानी सांगितले की 'भारताने गादीला आपल्या कुटुंबात दाखल केले आहे गादीचे रक्षण करणें हा भारतीय समाजवादाचा एक भाग आहे गौरक्षणाच्या कार्यात वैज्ञानिक दृष्टि ठेवली पाहिजे " इयें कालीमातेच्या देवळात वकऱ्याचे बळी रोज दिले जातात मुक्या जनावराच्या रक्ताने मंदिर माखले जाते या पद्धतीवर विनोवानी विचाराचा प्रहार करीत म्हटले की "या विज्ञानयुगात धार्मिक अधश्चक्रा व खुळचट कल्पना टिकणार नाहीत विज्ञानाच्या कसोटीवर प्रत्येक धर्म घासला जाईल व त्यातून खरा धर्म—आध्यात्मिकता—उज्ज्वल रूप घेऊन बाहेर येईल कालीमातेसमोर दुबळ्या पशूचा बळी देणें अत्यंत चूक आहे कालीमाता ही सर्व विस्वाची माता आहे आपल्याच मुलांना खाणारी आई कोणी वधू पाहिली आहे का ? तेव्हा तिला बळी पाहिजे असता असे मानण्यात विचारदोष आहे " विनोवाच्या या भाषणाचा वृत्तान्त काही स्थानीय वक्तृपत्रानी अतिशय विकृत करून छापल्या-मुळे सगळीचडे खळमळ उडाली हावड्याच्या मुक्कामात काही जातीय-वाद्यांनी विनावावर दगडफेक केली व सभा उधळून लावण्याचा प्रयत्न केला विनोवानी भाषण न देता नुसतीच भौन प्रार्थना केली पण प्रार्थनेतहि त्या लोकानी घोषणा चालू ठेवल्या

विनोवानी कुराणातील निबडक वेचे निबडून त्याचे वर्गीकरण करून तयार केलेल्या 'कुराण-सार' या पुस्तकाचा प्रकाशन-समारंभ चल्कल्यात

झाला. नगरातील सर्व प्रमुख मुसलमान पुढाऱ्यांची एक सभा झाली व त्यांनी या पुस्तकाचे स्वागत करीत म्हटले की 'विनोबांनी इस्लामची फार मोठी सेवा केली आहे.' पुस्तक प्रकाशित करण्याचा उद्देश हृदये जोडणें हा आहे. विज्ञान-युगात संकुचित धर्म सोडून शुद्ध आध्यात्मिकता घ्यायची आहे. धर्मातील असार टाकून सार घ्यायचें आहे " या नंतर भाषेविषयी आपले विचार व्यक्त करीत म्हटले की "उर्दू ही मुसलमानांची भाषा आहे असे मानणे चूक आहे. उर्दू ही या देशातील इतर भाषाप्रमाणे एक भाषा आहे. हिंदी व उर्दू या दोन भाषा नाहीत, दोन्ही मिळून एकच भाषा आहे. दोन्हीचे व्याकरण सारखें आहे. फरक एवढाच आहे की हिंदीत संस्कृत शब्द अधिक येतात तर उर्दूत अरबी फारसी शब्द अधिक येतात... मुसलमानांनी स्थानीय भाषा आत्मसात् करून लोकांत मिसळून जावे. ... प्रत्येकाने आपल्या धर्मग्रंथासोबत इतरहि धर्मग्रंथाचे अध्ययन करावे "

कलकत्त्यात सुमारे दहा हजार चिनी लोक राहतात. त्यातील बहुतेक सर्व शहर वर्षांपासून इकडे आलेले आहेत. त्यातील बरेचसे जोडे तयार करण्याचा धडा करतात. चीन भारत वर्षाच्या वाळ्यातहि भारतीय जनतेची वागणुक अनुदार नव्हती; याविषयी त्यांना फार घुतगुता वाटते. 'चायना टाऊन' भागातून विनोबांची यात्रा झाली तेव्हा चिनी समाजातर्फे शेकडो बालकांनी व प्रौढांनी विनोबांचे स्वागत केले. हा पायी चालणारा सत पाचला येणार म्हणून अध्यां रात्रीपासून ती चिनी बालके प्रतीक्षा करीत उभी होती. विनोबांनी त्यांना मागितले की "ह्या भरतभूमीने हजारो वर्षांपासून सर्वांचे स्वागत केले आहे. व भरणपोषण केले आहे. हा देश सर्व मानवाचा आहे; तेव्हा तुमचाहि आहे तुम्ही इथे प्रेमाने रहा, काम करा. छूप शिवा. या देशात तुम्हाला प्रेम व आत्मीयताच मिळेल असे भारतीय जनतेतर्फे मी तुम्हाला आश्वासन देतो." परस्पर स्नेहभाव वाढण्याकरता परस्परांच्या भाषा शिकणें आवश्यक आहे. विनोबांनी जातिनिवेतनच्या 'चीना-भवन' च्या एका शिक्षकाच्या मदतीने चिनी भाषेचा अभ्यास केला व नागरी लिपीद्वारे चिनी भाषा शिकण्याकरता पुस्तके तयार करण्याचे काम 'चीना-भवन' वर सोपविले. चीन व जपानची चित्रलिपी फार बठिण असल्यामुळे त्यांना नवी सोपी व शास्त्रीय दृष्टीने योग्य अशी लिपी हवी आहे भारताच्या सर्व

भाषानी नागरी लीपीचा स्वीकार केला तर पुढेभागे चीन-जपानहि नागरी लिपीचा स्वीकार करतील अशी मला आशा आहे " असे विनोबांनी सांगितले.

कलकत्यातील नागरिकांना विनोबांनी शांतिसेनेचे काम हाती घेण्याविषयी सांगितले " देशात अशांति राहिल, दंगेधोषे चालू राहतील तर देशाचे सैन्य सीमारक्षणाऐवजी अतर्गत शांततेच्या कामीच लावावे लागेल तेव्हा देश-रक्षणाकरता सैन्याची आवश्यकता आहे, असे मानणाऱ्यांनी देखील अतर्गत शांततेकरता शांतिसेनेच्या कामात सहकार्य करायला पाहिजे या कामाला पूर्ण वेळ देणारे शांति-सैनिक व आशिक वेळ देणारे शांति-सेवक प्रत्येक भीहोल्यात असावे, त्यांनी रोज तासभर तरी सेवेचे काम करून नागरिकांचा तोंड व विश्वास संपादन करावा आणि दगा झाल्यास शांतिस्थापनेच्या कामाकरता प्राणार्पण करण्याचीहि तयारी ठेवावी " कलकत्यात सुमारे दोनशे व्यक्तींनी शांति-सेवकांच्या प्रतिज्ञा-पत्रकावर सही केली त्यातील बहुतेक सर्व उच्चविद्या-विभूषित होते

बंगालच्या मुख्य मंत्र्यांना ग्रामदानात विशेष आस्था असल्यामुळे त्यांनी वरेंच सहकार्य दिले बंगाल प्रादेशिक काँग्रेस कमीटीने ग्रामदानाविषयी ठराव केला एकदा सरकारी अधिकाऱ्यासमोर बोलतांना विनोबा म्हणाले " सर्वोदयवाले म्हणून काही वेगळी जात नाही. सगळे लोक माझे कार्यकर्ते आहेत तुम्ही पगार सरकारकडून घ्या व काम बाबाचे करा म्हणजे गरीबांच्या सेवेची दृष्टि राखून काम करा " 'अवघे जन सज झाले लोकपाळ सोईरे सकळ प्राणसखे' अशी विनोबांची स्थिति विकास-खंडाच्या अधिकाऱ्यांना त्यांनी नवी व्याख्या सांगितली 'बी डी ओ म्हणजे भूदान डेव्हलपमेंट ऑफिसर नी एस डी ओ म्हणजे सर्वोदय डेव्हलपमेंट ऑफिसर सगळे मिळून गरीबांची गरीबी नी दुःखितांचे दुःख दूर करण्याच्या कामाला लागू या "

बंगालनंतर पुन्हा ओरिसा "आता मला पूर्ण ओरिसाचेच दान हवे आहे, इथे पूर्ण शांति झाली पाहिजे-" विनोबांनी पुढचे पाऊल घेतले ओरिसाच्या कार्यकर्त्यांनी आग्रहाने स्वीकारले लहान लहान कार्यकर्ते ग्रामदान मिळवू लागले रमादेवी चौधरीच्या तालमीत तयार झालेल्या लहान मुली देखील खेड्यापाड्यात जात, विनोबा विचार सांगत नी ग्रामदान मिळवीत ओरिसा यात्रेच्या व्यवस्थेचेहि काम स्त्रियांकडे होते मुग बदलत चालल्याची

लक्षणे प्रकटू लागली वीरापुटमध्ये गेल्या काही वर्षांत चढउतार येऊनहि ग्रामस्वराज्याचे काम मूळ धरू लागले होते विनोबांनी आपल्यावडे यावे म्हणून वीरापुटचे लोक अधिवाधिव ग्रामदाने परण्याच्या प्रयत्नाला लागले.

बलांगीरचे राजेसाहेब स्वतः पक्षाचे एक नेते आहेत ग्रामदानामुळे व्यक्ति-स्वातंत्र्यावर घाला तर नाही ना येणार अशी त्यांच्या मनात शका होती विनोबांनी शका निरसन करीत म्हटले, "ग्रामदानात व्यक्ति आपापली शक्ति समाजाला समर्पण करील आणि समाज व्यक्तीचे स्वातंत्र्य अधिधित राखेल ग्रामदानात स्वातंत्र्य आणि समर्पण या दोहोंचा सुंदर संगम होतो "

अजमेरच्या १९५९ च्या फेब्रुवारीतील सर्वोदय-समेलनानंतर चार वर्षे विनोबा सर्वोदय-समेलनाला हजर राहिले नव्हते त्याला त्यांनी 'नेतृत्वमोचन प्रक्रिया' असे नाव दिले 'अहिंसेच्या विवासात नेतृत्वाची गरज राहू नये गणसेवकत्वाचा विकास व्हावा.' विनोबा कार्यकर्त्यांना म्हणत की 'माझ्या-वाचून काम चालवायला शिवा' त्याप्रमाणे नेत्याशिवाय काम चालवण्याचा बराच अभ्यास झाल्यानंतर १९६३ अती मध्यप्रदेशात रायपूर येथे भरणाऱ्या पंधराव्या सर्वोदय-समेलनाला हजर राहण्यास विनोबांनी समति दिली आणि ओरिसातून महासमुन्द तहसिलीतून मध्यप्रदेशात प्रवेश करून नाताळच्या आरभी ते रायपुरला पोहोचले

गेली चार वर्षे विनोबांचे दर्शनहि न घेता एवढ्याप्रमाणे त्यांचे काम करणारे देशभरचे शेंकडो कार्यकर्ते आणि सर्वोदय-प्रेमी मंडळींचा एक जगी मेळावा भरल्यामुळे रायपूरच्या समेलनाला आगळेंच महत्त्व प्राप्त झाले. विनोबांनी त्या मेळाव्याला 'वेढ्याचा समाज' (पागलोकी जमात) असे म्हटले साऱ्या जमात सामाजिक क्रांति करायची अन् ती वरुणेच्या मार्गाने, भली मोठी सेना तयार करायची अन् ती शांतीची, जोरदार लढाई लढायची अन् ती हृदयाच्या रणमंदानावर, हाती शक्तिशाली शस्त्रास्त्रे धरून अन् ती विचार व प्रेमाची, विश्वराज्य स्थापायचे अन् ते ग्रामस्वराज्य निर्माण करून, आध्यात्मिक साधना करायची अन् हिमालयाच्या गुहेतल्या एकातात न जाता, मुक्ति मिळवायची अन् ती स्वतः करता नव्हे तर सर्वांकरता—हा सारा निव्वळ वेडेपणा, पागलपणाच मानला जाणार पण विनोबा सागत होते अजून आपण सर्व पूर्ण पागल बनला नाही, ते बऱ्याचे आहे तुकाराम

महाराज सांगतात—‘आम्ही विषडलो तुम्ही विषडाना’ आणि मीराबाई म्हणते—‘लोग कहे मीरा भई रे बावरी’

रायपूरच्या समेलनानंतर विनोबानी आपल्या प्रातात यावे म्हणून प्रत्येकाचा आग्रह होता. कोरापुटवाले म्हणत हजार ग्रामदाने देऊ, तुम्ही या, तमिळनाडवाले म्हणत दक्षिण दिशा तुमची वाट पाहते आहे, मध्यप्रदेशवाल्याना वाटे, आताच तर तुम्ही आमच्याकडे आलात, लवकर नाही जाऊ देणार, अन् महाराष्ट्रीय मंडळी तर होकाराशिवाय दुसरे उत्तरच ऐकायला तयार नव्हती. बराच खल झाला अन् शेवटी जाहीर झाले की ‘सहा एप्रिलला विनोबा सेवा-ग्रामच्या बापू-कुटीच्या दाराशी उभे राहणार ७ मार्च १९५१ ला त्यानी, सेवाग्राम सोडले तेव्हा आश्रमवाल्याकडे भजन गात होत्या ‘सुने री मीने निबंल के बल राम’ विनोबा अनुभवाचे बोल बोलले—‘सुने, नही, देखी रे मीने निबंल के बल राम’ ‘निबंलाला राम बळ देतो हे मी नुसतें ऐकलेच नाही तर अनुभवले आहे’ त्याच बळावर विनोबा चालू लागले. रामाच्या वानरसेनेने बाघलेल्या सेतुपासून तो ब्रह्मविद्येकडे नेणाऱ्या हिमाचलरूपी सेतुपर्यन्त त्याचा अविरत अकुठित, अनिरुद्ध संचार चालला महीने सपले, वर्षे लोटली, बारा वर्षांचे तप सरलें आणि तरीहि संचार चालूच राहिला. चरण धरणीवर नी चित्तन विश्वाचे, मार्ग करणेचा नी कार्य क्रांतीचे, पाय फिरते नी प्रज्ञा स्थिर ! ‘सात मार्च १९५१ ला सेवाग्राम सोडून, सुमारे नेचाळीस हजार मैलाची पदयात्रा करून सहा एप्रिलला १९६४ला बारा वर्षे अन् तेरा महिन्यांनंतर सेवाग्रामला पोहोचण्यात विनोबाच्या जवळजवळ दोन पृथ्वी प्रदक्षिणा पूर्ण होणार !

‘काल करे सो आज कर ले, आज करे सो अब

पलमें परलय होता है, बहुरि करोगे कब’

‘उद्या करायचे तें आज कर, आज करायचे तें आता कर, क्षणात प्रलय होईल मग तू करायचे तें केव्हा करणार ?’ कवीराचा इशारा आठवीत विनोबानी रायपूरच्या सर्वोदय-समेलनात सांगितले “ १९६९ मध्ये गांधीजीची शतसंवत्सरी येणार तोवर त्याचे काम पूर्ण करायचे आहे. पाच लाख खेड्यात ग्रामस्वराज्य स्थापयचे, जमीन व संपत्तीची मालकी नाहीशी करून साम्ययोग स्थापयचा आहे त्याकरता ग्रामदान, शांतिसेना आणि ग्रामाभिमुख छादीचा त्रिविध कार्यक्रम हाती घ्यायचा आहे. सगळे मिळून अनन्यभावाने या त्रिमूर्तीची

उपासना करू लागतील तर १९६९ पूर्वी गांधीविचाराची प्रतिष्ठापना झाल्या-
वाचून राहणार नाही वेळ फार थोडा उरला आहे एवढे क्षण मोलाचा
आहे ”

“राम-कृष्ण-हरि माझे नाव मिटो, रामनाम राहो, माझे वाहीच
नसो, सारें कृष्णारंण असो, माझी इच्छा जावो, हरीची इच्छा राहो,” हे
विनोबाचे जीवनसूत्र ,

वेदवेदांतगीतानाम् विनुना सारमुद्युत

ब्रह्म सत्यम् जगत् स्फूर्ति जीवनम् सत्य शोधनम्

‘वेदवेदांत आणि गीतेचे ‘विनु’ नें सार घेतले आहे ब्रह्म सत्य आहे,
जगत् स्फूर्ति आहे आणि जीवन म्हणजे सत्याचा शोध’—हा विनोबाचा
जीवन मन्त्र आणि

‘वेदातो विज्ञानम् विश्वासश्चेति शततम तिस्र

तत्साम् स्थप्ये नित्यम् शांतितामुद्धिर् भविष्यति जगति’

“वेदांत विज्ञान आणि विश्वास या तीन शक्ति आहेत त्याच्यामध्ये
नित्य स्थिर राहिल्यानेच जगात शांति व समृद्धि नादेल”, हे विनोबाचे
जीवन-तंत्र

“आस्ते भग आनीनस्य शेते निषप्रमानस्य

उत्तिष्ठन् च तिष्ठति चराति चरतो भग ”

‘झोपणाऱ्याचे नशीब झोपते, बसणाऱ्याचे नशीब बसते, उठून उभा
राहणाऱ्याचे नशीब उभें राहतें आणि चालणाऱ्याचे नशीबहि चालू लागतें
म्हणून सचार कर, सचार कर ”

चरंवेति चरंवेति ।

